

Уладзімір Арлоў

Дзень, калі ўпала страла

аповесці
і апавяданні

Мастацкая літаратура
Менск
1988

Дзень, калі ўпала страла: Аповесці і апавяданні.
Мн.: Маст. літ., 1988.— 233 с.

ISBN 5-340-00023-0

Кніга «Дзень, калі ўпала страла» прысвечана гістарычнаму мінуламу беларускага народа. Сярод яе герояў — князь Уладзімір Палацкі, які ўзначальваў мужную барацьбу палачан з наступам крыжакоў, выдатны філосаф-атэіст XVII ст. Казімір Лышчынскі, вальнадумца Аляксандр Незабытоўскі, удзельнікі паўстання 1863—1864 гг., рэвалюцыянер-нарадаволец Ігнат Грынявіцкі і іншыя. Падзеі ў апавяданнях і аповесцях, што склалі кнігу, адбываюцца ў розныя эпохі, але яе герояў яднае пачуццё патрыятызму, клопат аб будучыні роднай зямлі, дзеля якой яны гатовыя ахвяраваць жыццём.

Дзень, калі ўпала страла

1

Па высокай дзынскай вадзе плылі ў мора апошнія крохкія крыгі. Сівы, у яблыках конь, спынены на самай строме, пудка пераступіў нагамі, але вершнік злёгку сціснуў яму бакі, і сівы супакоіўся. Застыўши ў сядле, князь Валодша глядзеў на горад за ракой. Над ніzkімі пасадамі, насупроць амаль схаванай паводкаю выспы, што ляжала леваруч князя, падымаліся ўжо кранутыя зелянінаю валы дзядзінца, а яшчэ вышэй плылі па небе ў лазуркавую далячынь сем вярхоў Сафіі. Зазванілі да палудніцы. Першы ўдарыў па сонечнай цішы сафійскі званар. Яму адразу адказалі Спас-Еўфрасіння і Бельчыцы, а трохі счакаўши, уступілі ў перазовы астатнія манастыры і цэрквы. Нейкі званар весела зачасціў, але, як быццам узгадаўши, што не такія цяпер часіны, каб бесклапотна тузаць за вужоўкі, асадзіў сябе, і ягоны звон таксама загучаў няспешна і разважліва.

Шматгалосая размова званоў нараджала ў душы ў князя дзіўнае пачуццё, у якім спакойная вера, што гэты крывіцкі горад будзе стаяць над Дзвіною давеку, спляталася з адчуваннем незвычайнай дужасці, з юначым жаданнем зліцца з канём і імчаць па далёкіх дарогах, чуць вецер у вушах, спасть адным вокам каля лясных вогнішчаў... Пачуццё было такое моцнае, што князь радасна разгубіўся. Яшчэ колькі імгненняў ён глядзеў на магутную рачную плынь, на тры стругі пад белымі вятрыламі, што падыходзілі да дзядзінца, і раптам рэзка павярнуў сілага і наўскапыт паляцеў па разложыстай лугавіне.

Толькі ва ўмывальні, скінуўши кальчугу і на хвілю прысёўши на шырокі ўслон, ён адчуў, як гудуць ад стомы рукі, як ные левая нога, зачэплена некалі ў сечы літоўскай судіцай. Але стома была не прыкрай, а ўсцешлівая. Князь ведаў, што заўтра ўранні зноў, поўны спрыту і маладой моці, у кароткай кальчузе і шаломе з барміцай, выйдзе на ганак з разъблённымі балясамі, і дружына так выгукне “Слава князю Валодшу!”, што ва ўсім наваколлі на момант здзіўлена замоўкнуць жаўрукі.

Другі месяц князь не дае спачыну ні сабе, ні дружыннікам. Нават ваявода Віславус і той дзіву даецца, як улёг ён у ратныя забавы. “Не маладзён ты ўжо, князь,— сказаў неяк ваявода,— не дваццаць табе летаў.

* Целу, рукам і ногам.

Дай удам* перадых”. Валодша адно засмяяўся і па-ранейшаму дзень пры дні выводзіў дружыну на падсохлую галіяніну за сцяною княжага двара, што стаяў на левым беразе Дзвіны, у Бельчыцах. Як і ўсе, браў князь у рукі адмысловы тупы меч, страляў з лука, кідаў у дубовага, глыбока ўканага ў зямлю балvana цяжкую дзіду, цэлячы то ў голаў, то ў грудзі, і не бачыў, але адчуваў ухвальныя позіркі Віславуса і ваяроў.

Па паглядным князевым твары ўздобе густых кучаравых валасоў знячэўку прабег ценъ. Валодшу ўспомнілася, як учора пасля вячэрні гутарыў з ігуменам Лукой. Трасучы ад злосці свайой казлінаю бародкай, шчупленкі Лука выгаворваў князю, што не ў адных святых Барыса ды Глеба з бельчыцкага храма просяць

ягоныя кметы ратнай удачы. Манахі высачылі, што ўначы людзі з дружыны таемна пераплываюць на чоўне раку і прабіраюцца на старое капішча каля Валовай азярыны, дзе яшчэ Рагвалодаў унук князь Ізяслав палі паганскіх ідалаў. Ён, Валодша, пераказаў ігуменавы словы ваярам. Гаварыў сувора, углядаючыся ў вочы, але шукаць вінаватых не стаў. Не той час, каб сварыща з дружынаю. Відаць, сёй-той здагадваецца, што не прсты паход збірае ён цяпер. Можа, таму і ходзяць на паклон да даўнейшых багоў. Дый сам грэшны, таксама таптаў сцежку да заклятае азярыны. Хоць і даўно тое было, ды, пэўна, ведае ігумен пра грэх. Але не толькі таму чарнарызец так барадою трос. Князь сам сабе ўсміхнуўся. “Рысь стракатая ізвону, а чалавецы лукавыя знутры”. Гэта нагадвае яму Лука, што дакляраваў адпісаць манастыру запалоцкі поплаў, а спраўдзіць не спяшаецца. Мала ім трох весяў са смердамі. Цяпер не выкруцішся, трэба на ігуменаў гнеў, як на хвалі, алею выліць. З ім вадзіца таксама не след, дасць Бог, будзе лепшая пара.

Князь пазваніў у званец, і ў два мігі на парозе вырас халоп з рукамьем заморскае работы. Скінуўшы апратку, Валодша залез у вялізную ліповую балею і з насалодаю падставіў крутыя рамёны і ўсё вялікае, гарачае яшчэ цела пад сцюдзёны струмень з меднай ваўчынае пашчы. Ён радаваўся вадзе і пялёхаўся, як малое дзіця.

— Глядзі, куды льеш! — нязлосна, але зычна крыкнуў на халопа, і той з перапуду бухнуўся валадару ў ногі.

— Хрэсціца раб Божы Мікола,— гундоса і нараспеў, удаючы ігуменаў голас, прамовіў Валодша і выплюхнуў на саламянную халопаву галаву рэшту вады з рукамьем.

— Не гневайся, княжа...— цягнуў, лежачы ў лужыне, халоп.

— Калі гневаюся, не ваду лью,— памяркоўна сказаў князь.— Давай ручнік і накажы, каб шукалі Барыску. Няхай да мяне ў святліцу ідзе.

Хутка русавы прычесаны Барыска ўжо стаяў у дзвярах і церабіў крысо чырвонага капитанчыка. Было відаць, што і твар і руکі малому вымылі кагадзе. Не вытрымаўшы дапытнага позірку шэрых бацьковых вачэй, хлопчык утупіўся ў маснічуны.

“Падрос Барыска, у плячах пачаў гэтай вясною шырэць. Ваяр расце”,— падумаў князь. Падумаў з цеплынёй, што заўсёды агортвала душу, калі быў з сынам, але ўголас сказаў строга:

— Нягожа, князь Барыс, вочы долу апускаць. Полацкія князі не ў зямлю, а ў неба глядзець мусяць. І не ў парозе іх месца. Хадзі бліжэй!

Барыска нясмела падышоў.

— Дзяк казаў, да навукі ты дужа здатны. Даўно паглядзець збіраюся, чаму ён цябе навучыць паспей.

Княжыч заліўся чырваниню, але пазіраў ужо без боязі.

— Ну-тку скажы, якое цяпер лета ад стварэння свету?

— Лета шэсць тысяч семсот дваццаць чацвёртае*,— як па пісанаму адмалаціў Барыска.

* Паводле сучаснага летазлічэння — 1216.

“Славаю ці ганьбаю маёй застанецца яно ў летапісах?” — укалола князя раптоўная думка, але ён не даў ёй волі.

— А лічыць ці добра ўмееш? — працягваўся іспыт. — Ёсць у мяне пяць крэчатаў, а як выпушчу я іх, саб'е кожны па дзве белья лебедзі. Колькі будзе лебедзяў?

— Два разы па пяць, а разам дзесяць, як пальцаў на руках, — не задумваючыся адказаў Барыска.

— Гожа.

Князь узяў з падваконца кнігу ў багатых аблодах, адплікнуў залачоную засцежку і прывычна знайшоў “Сказанне аб Індыйскім царстве”, якое любіла першая жонка-нябожчыца.

— Чытай!

— “Царства маё такаво, — бойка пачаў Барыска. — Ісці на адну старану дзесяць месяцаў, а на другую няможна дайсці, бо саткнуліся там неба з зямлёю. Ёсць у мяне ў адной зямлі людзі немы, а ў другой зямлі людзі рагаты, а ў інай людзі трохногі, а іныя людзі дзесяці сажняў, іжэ суць валатове...”

— Лепа, — пахваліў князь. — А можа, на памяць зацвердзіў, як малітвы, га? — Ён успомніў, як некалі, на пачатку вучэння, сам рабіў гэтак, каб байчэй атрымлівалася, калі бацька скажа пачытаць гасцям.

Княжыч закруціў галавой, і Валодша пашкадаваў, што скрыўдзіў сына, але, нахмарыўшы бровы, перагарнуў старонку і паказаў:

— Вось тут чытай.

— “Ёсць у маёй зямлі пеўні, на іх людзі ездзяць, — упэўнена разбіраючы цітлы, чытаў Барыска. — Ёсць у мяне птушка нагой, уе сабе гняздо на пятнащаты дубоў. Ёсць у маім царстве птушка фінікс, звівае сабе гняздо на ноў месяц і прыносіць агню нябеснага і сама паліць гняздо сваё і сама тут згарае і ўтым попеле зараджаеца зноў і пер'ем абрастае, а плоду няма ад той птушкі, а жыве яна пяцьсот лет. — Ад старання на носе ў хлопчыка выступілі расінкі поту. — А пасярод майго царства плыве рака Эдэм з раю, у той рацэ емлюць дарагія камні акінф, і самфір, і памфір, і ізмараагд, сардзік і аспід, цвёрд жэ і, які вугаль, гарыць...”

Барыска перавёў дых і, пэўна, таму, што ніводнага разу не збіўся, насмеліўся запытаць:

— Няўжо гэта праўда ўсё, тата?

— Багата дзіўнага, сыне, ёсць на Божым свецце. А каторыя дзівосы і самі людзі вымыслі, каб пацеху з того мець. Складі гэтую кнігу ў Грэках, а тлумачаная яна і перапісаная вучонымі мніхамі па ўказе нашай князёўны Прадславы Святаслаўны, у манастве найпадобнейшай Еўфрасінні. Казаў табе дзяк пра яе?

— Казаў. Помніць, як у святы град Ерусалім яе праводзілі. Чытаць далей?

— Чытай, чытай... — няўважліва адгукнуўся спахмурнелы раптам князь.

Хутка і яго Полацк правядзе. Ці паслухае ён пераможную ютрань у Сафіі? Еўфрасіння дадому не вярнулася. Можа, і ў ягонай кнізе лёсу тое ж запісаны? А калі не вернецца, хто на полацкі пасад сядзе? За душу ўзыла крыўда невядома на каго. З першага жонкай не было дзяцей, а сыны, што Бог даў са Звеніславаю, яшчэ ў тых летах, што наперад не загадаеш. Барыску нядаўна толькі грамаце вучыць аддалі, а Глеб зусім малы, ад зямлі меч не адарве.

— “Ёсць у мяне палата злата, а ўёй ёсць зярцала праведнае, стаіць на чатырох слупах златых. Хто зрыць у зярцала, той бачыць свае грахі, якія сатварыў ад маладосці. Блізка таго і другое зярцала, скляное...” — чытаў

Барыска.

— Досыць, сынё,— адараўся ад нялёгкіх думак князь.— Бачу, недарма дзяк мой хлеб есць. А скажы, у ваярскай справе як паспей? З лука ці гожа б'еш?

— За дваццаць сажняў у маладую бярэзінку пацэлю. А меч Ратмір не дае.

— Чаму?

— Кажа,— збянятэжыўся Барыска,— пуп развязаца.

— А што, не развязаца? — засмяяўся князь, трасянуўшы шорсткімі русымі кудзерамі.

— Не! — цвёрда сказаў хлопчык.

— Ладна, загадаю, каб даваў табе меч.

— Тата,— зусім асмялеў Барыска,— а ці хутка мяне на вайну возьмеш?

У князя зашчымела сэрца. Успыло на памяць, як самога бацька ўпершыню ўзяў у набег, як першы раз пачуў посвіст чужынскай стралы... Ён прыгарнуў малога да грудзей, правёў калянай даланёй па ядвабных сывавых валасах. Дзве макаўкі ў Барыскі на галаве, як і ў яго самога. Кажуць, шчаслівы знак.

— Хутка, сынё. Чатыры леты засталося. Такі ўжо ў князёў крывіцкіх няпісаны закон: у тры гады сына на каня садзіць, у сем аддаваць у навучанне грамаце, а як міне дванаццаць — можна княжыча і на вайну браць.

— Чатыры леты...— расчаравана працягнуў хлопчык.— Тады хоць у пацешную вайну навучы, што з Віславусам гуляеш.

— Ну, на такую вайну табе ўжо можна. Калі хочаш, зараз і паваюем.

— Хачу! — успыхнулі ў княжыча вочы.

Валодша ўзяў з паліцы куфэрак са слановай косці і высыпаў на сталец дзве жмені жаўтлявых касцяных фігурак. Стальніца была не простая — папераменна выкладзеная кавалачкамі светлага дрэва.

— Вось гэта ратнік.— Князь паставіў на светлае поле першую прысадзістую фігуруку ў шаломе і з барабанам у руках.— Ідзе ратнік на бітву адно ўперад, назад яму дарогі няма.— “Назад яму дарогі няма”,— міжволі пайтарылася ў князевых думках.— А гэта ладдзя, мяно ёй таксама насада...

У святліцу зайшоў ваявода Віславус. Быў ён круглатвары, з кароткай барадой і сінімі вачымі, яшчэ малады, але трymаўся паважна, не раўнуючы як пажылы баярын. З хвіліну ён чакаў, але князь так улёг у гульню, што не чуў ваяводавых кроکаў. Тады Віславус керхануў у кулак і, пакланіўшыся, загаварыў:

— Новыя паслы ад чудзі прыйшлі, княжа...

2

Тры вялікія стругі пад белымі ветразямі прысталі побач з дзядзінцам, акурат там, дзе Дзвіна прымае ў свае берагі павольную Палату. Наладаваныя футрам і воскам караблі прывялі віцебскія купцы, што ўпершыню пасля зімы кіраваліся воднымі шляхамі у Рыгу. Разам з імі сышоў на бераг рослы падхорцісты чалавек у свіце з грубага сукна. Два дні таму ён, не таргуючыся, заплаціў купцам паўгрыуні, каб давезлі да столінага Полацка. Назваўся аршанскім майстрам-лучніком Богушам. Едзе па навуку да полацкіх майстроў, бо чуў: іхнія самастрэлы за сотню кроکаў прабіваюць нямецкую браню, нібы ту ю кляновую дошчачку.

Богуш прыгладзіў узбунтаваныя ветрам бялявыя валасы, тройчы перахрысціўся на сафійскія крыжы і рушыў па гразкім пасля ўчарашняга дажджу ўзвозе да торжышча. Гадоў аршанскі майстрап меў за тры дзесяткі, ногі ў новых пасталах ступалі лёгка, а на плечуку на выслізганай да бліску кульбе вісела радняная кайстра.

На таргу ён купіў падрумянены пірог з заечынай і, памалу адкусваючы, прайшоўся паміж паўпустых у будны дзень прылаўкаў. Спініўся каля дзеда, што гандляваў рыбаю, прыцмокнуў языком, кінуўшы вока на ляшча, які не ўтаптаўся ў драўлянае вядро. Падзівіўся на двухгаловых хвастатых звяроў, што шчэртыліся з калчанаў.

* *Даспех накісталт кальчугі, але зроблены з металёвых пластачак.*

Прыслухаўся да размовы двух дружыннікаў у дашчатых бронях* і адразу неяк наструніўся. Ваяры гаманілі, як учора на княжых борцях злавілі пчаладзёра.

— Прывязлі таця ў церам,— апавядаў старэйшы векам дружыннік,— дык на калені заваліўся і якоча: “Памілуй, княжа, не ведаў я, што твой мёд краў!” А князь рабч: “А хіба не ведаў ты, што мёд гэты не твой?”

Воі засмяяліся.

— І піўцом князь пачастуе, і слаўцом.

— А ці ведаеш, рабч князь,— працягваў старэйшы,— што над табой немцы ўчынілі б? Галавой — у лазьбенъ з мёдам, і пі, пакуль душа не адляціць.

Богуш на крок адступіў, але слухаць стаў яшчэ ўважней.

— Ага,— згадзіўся малодшы.— Чалавек з леціголы баяў. Рытары* ў іх борці адабралі, а пчаляроў у мёдзе патапілі.

* *Рыцары.*

Неспадзеўкі на торжышчы ўсчаўся крык. Усе, хто мог, рынулі да ракі. Прылаўкі ў момант апусцелі, каля свайго тавару засталіся адно ганчар з бондарам.

На беразе вірыйся вялікі збой гараджанаў. Тут былі і купцы, і рукамеслы людзі ў магерках, і манахі ў даўгіх чорных рызах. Наперадзе тырчалі чырвоныя баярскія шапкі з сабалінаю ірхой. Богуш, націскаючы плячом, прабраўся наперад. Пры самай вадзе ляжалі двое мужчын з туга скручанымі скураннымі паскамі рукамі і нагамі: адзін — таўсматы і вілавокі, другі — драбнаваты і вастраносы, з ускудлачанай галавой. Апранахі на абодвух былі разадраныя і прыпаленыя.

Поруч з Богушам апінуўся той самы дзед, што прадаваў ляшча,— прыклыпаў са сваім вядром, з якога вытыркаў рыбін хвост.

— Што за людзі? — напаўтоласа запыталаўся аршанскі майстрап.

Сусед аказаўся гаваркі.

— Нямчыны-выведнікі, у нядзелю злоўленыя. Таўсты на Ганчарным канцы ў студню зелле сыпаў. Хацелі яго з той студні напаіць, дык так зубы сцяў, што мячом не расціснеш. Тады сабачку валачащчаму тae вады далі. Сабачка і пажыў, як Дзвіну на чоўне пераплысці. А гэтага,— кінуў дзед на ўскудлачанага,— Няжыла з Запалоцкага пасада злавіў. На пастой да Няжылы

папрасіўся, а ў сне па-свойму گергетаць пачаў. Пад жаркім жалезам абое прызналіся.

Богуш упіўся вачыма ў звязаных выведнікаў.

— А кажуць жа, у князя Валодшы вечны мір з Рыгай,— зноў загаварыў ён да дзеда.

— Мір,— пацвердзіў той.— Купцоў нямецкіх князь у крыўду не дае. Дружына іхні тавар вартуе. А выведнікаў наказана не літаваць.

— Пасаднік! Пасаднік!..— пранеслася па натоўпе, і людзі расступіліся, даючы дарогу чатыром цівунам і пасадніку ў вавёркавым футры.

Вастроносы кудлач, што дагэтуль ляжаў ціха, перакаціўся са спіны на бок, тварам да натоўпу, і тонкім пакутным голасам закрыгчай:

— Людзюхны, ратуйце! Не нямчын я, людзюхны! Пятром мяне завуць. І бацька быў Пятро. Купец я з Друцка. Адстаў ад сваіх, хацеў на Вялікдзень у святую Сафію сходзіць. Жонцы і дзеткам хацеў пасвячонае ў Полацку яечка прывезці. Няжыла мяне апаіў і грошы забраў, а пасля нямчынам абвясціў!

Збой прыслухаўся і пацішэй.

— Пятро я. Хрыстом Богам прашу, не губіце бязвінную душу! — маліў вастроносы.

Богуш глядзеў на яго, і на твары ў аршанскаага лучніка не было шкадобы.

Але знайшліся ў грамадзе і жаласныя сэрцы.

— Можа, і праўда Пятро ён? — прамовіў нехта.

— На агнёвым роспышце прызнаў сябе нямчынам! — гучна сказаў да людзей пасаднік.

— Грэшны, не сцярпей пакуты,— зноў падаў голас кудлач.— Сам на сябе нагаварыў.

— Да князя паслаць! Няхай князь судзіць! — закрычалі ў натоўпе.

— Другі ў князя клопат. Перавозчык паслоў у Бельчыцы павёз. Можа, і нашай ён крыві,— пасаднік паказаў нагой у зялёным боце на вастронага,— ды ўсё адно пераветнік. А пераветнікаў князь Валодша загадаў судзіць скора.

Збой незадаволена загудзеў.

— Пятро я! — адчайдушна заекатаў кудлач.— Крыж буду цалаваць, што Пятро!

У гэты момант нечакана загаварыў таўсматы выведнік. Ён сказаў толькі тры слова:

— Яго імя Готфрыд.

— Не верце яму, людзі! — у смяротным жаху заверашчаў кудлач.— Бога ў цябе няма, лацінец пракляты!

— У Дзвіну іх! — выгукнуў Богуш, і вакол таксама закрычалі: — У Дзвіну!

Пасаднік махнуў рукой. Цівуни забілі выведнікам раты анучамі і пацягнулі абодвух да чаўноў. У вострых вачах аршанскаага лучніка было змрочнае здаваленне. Грамада зноў загула, але ў гэтым гудзе ўжо не было шкадавання. Людзі пабеглі па беразе вышэй, каб лепей бачыць.

— Далей адвозьце! — загадаў пасаднік.— А то вада спадзе, дык с...кі тырчаць будуць.

Чаўны хутка выйшлі на самую строму. Цівуни, надзеўшы выведнікам на шыі пудовыя камяні, асцярожна, каб не выкуліцца самім, спіхнулі іх у каламутную імклівую ваду.

— Ні воўк ваўка, ні змяя змяю не губіць, а чалавек чалавека губіць і радасць з

гэтага мае,— пачуў аршанскі майстра. Гаварыў, хрысцячыся дрыготкай рукой, падстаркаваты манах.

— Нядобра кажаш, мніх. Не да такога чыну слова,— сурова азваўся нехта.— Самі яны свае душы загубілі.

Збой ужо рассыпаўся, як па-над берагам разлёгся ўсцешаны жаночы крык:

— Глядзіце! Глядзіце!

На ўзвозе зарагаталі. Богушавы вусны таксама расцягнуліся ў міжвольнай усмешцы.

Хтосьці, відаць, нейкі весялун з княжых вотчын, што стаялі вышэй горада, пасадзіў на крыгу жарага, як агонь, пеўня. Крыгу несла па самым быстраку, а небарака-певень на пацежу разявакам мітусіўся на сваім хісткім прыстанку і раз-пораз пачынаў махаць крыламі, нібы збіраўся пералящець на трывалае месца. Але да зямлі было не меней траціны падётута стралы. Жарага гарапашніка згледзелі і на чаўнах. Пад радаснае галёканне берага весляры павярнулі і ўзялі напярэймы крызе. Людзі не разыходзіліся, пакуль уратаванага пеўня не выпусцілі на траву.

Пасля гэтых прыгодаў Богушавы пасталы адмералі яшчэ не адно попрышча па драўляным насціле вузкіх вулак дзядзінцы, па Вялікім пасадзе і вакольным горадзе, дзе дамы стаялі трохі вальней, а ў блізкіх гародах ужо прабілі зямлю першыя стрэлкі цыбулі. Адвячоркам лунік маліўся ў царкве за Чорным ручаем і паставіў свечку перад абразом Багародзіцы. А калі на горад апусцілася знобкае красавіцкае сутонне, Богуш, распытаўшы перад тым, дзе жыве кастапраў Даніла, пераехаў у ціхае Запалоцце і пастукаў у дзвёры моцнай хаты над Палатой. Пастукаў адмысловы: два разы гучна і тры — прыпішана.

3

Валодша адкінуў мяккую лісіную коўдру і сеў на краі шырокага ложа. Княгіня Звеніслава спала, звыкла падклайшы пад шчаку далонь. Заснula залагоджаная, ўсцешаная, што сёння муж рана прыйшоў ад застоліцы.

Князю не спіцца, і, відаць, сон ягоны заблukaў недзе надоўга. Думна ў князевай галаве, неспакойна на сэрцы. Уваччу яшчэ стаіць гаворка з пасламі, у зацішнай пачывальні гучаць іхнія галасы: адрывісты і хрыпнаты — чудскага старэйшыны і малады, звонкі — тлумача, маці якога была крывічанкаю.

— Наша неба ёсць сіняе, як мора і азёры, а чорнае ад хаўтурных вогнішчаў. Крыжакі забілі столькі воінаў, што я ўжо не памятаю, хто жывы, а хто склаў галаву. Нашы жанчыны выплакалі вочы, а мужчынам ад частых трывнаў мёд здаецца горкім, а піва салодкім.

Старэйшына гаворыць ціха, вялікія рукі супакойна ляжаць на каленях, але зялёныя вочы на парослым сівым шчаціннем твары гараша такою лютасцю, што нават ён, Валодша, які забраў сваім мячом жыщё не ў аднаго дзесятка ворагаў, не хацеў бы сустрэцца з гэтым чалавекам у сечы.

Першыя паслы з Чудской зямлі прыйшлі ў Полацк на Вадохрышча, у самыя лютыя маразы, калі мядзведзь пераварочваецца ў берлагу на другі бок. На мірныя паселішчы эстаў налящелі ѡмцы з атрадамі перавернутых у новую веру ліваў. Мужчын забівалі на месцы, а жанчын, дзяцей і гавяду гналі ў Лівонію.

Дзесяць дзён эсты адбіваліся ў замку, а на адзінаццаты, калі з абложнае вежы нямецкія латнікі з лукаў і прашчаў перабілі палову абаронцаў, мусілі скарыща: пусцілі ў замак лацінскага святара і аддалі немцам у заложнікі сыноў сваіх старэйшын. Паслы прасілі полацкага князя ісці на Рыгу, а самі абыцалі паўстаць і цясніць вайной ліваў і летаў.

Новыя паслы скардзіліся, што суддзі, якіх шлюць немцы ў скораныя землі, дбаюць не пра справядлівасць, а пра сваё багацце. Эсты не хочуць плаціць дзесяціну, не хочуць карміць святароў і хадзіць з немцамі на вайну, каб потым цярпець помсту ад суседзяў. Чудзіны зноў прасілі ў Полацка падмогі. Ён, Валодша, прыняў іх ласкава, ад сваіх ранейшых слоў не адмаўляўся, але не гэтых паслоў ён чакаў, не гэтых.

На поўню наплыла хмара, і ў вакне князь бачыў толькі вогнішча з чорнымі постасцямі ваяроў са зменай начной варты. Але ён ведаў, што вунь там, праваруч, падняты наnoch мост цераз роў, там і там — вялізныя, укананыя ў зямлю медныя катлы дзеля вару, які палъецца на галовы тым, хто адважыцца напасці на Бельчыцы. Харчу і вайсковых запасаў у складах хопіць хоць на два гады аблогі. Ды ўсё гэта не магло развеяць нялёгкіх князевых дум.

Валодша прачыніў вакно, і ў пачывальню пацёк волкі начны халадок з лёгкім пахам дыму.

Трыщцаць гадоў носіць ён гэтыя думы ў сабе, трывалаць гадоў яны падпільноўваюць яго, каб у адну з начэй зноў прыціснуць сэрца каменем-жарнавіком, і з кожным годам камень гэты робіцца цяжэйшы і цяжэйшы. Але мудра пісана ў кнігах: “Хто, рабуючы чужое, будзе на тым дом свой, той складае яго на лёдзе. Прыйдзе вясна, і сплыве дом за мора”.

Неразумна ўсё жыццё вінаваціць сябе, але жіба забудзеши, што калісьці як дарагіх гасцей прымаў людзей з чорнымі душамі, якія ў сэрцы сваім хацелі пагібелі і яму, і ўсёй Полацкай зямлі.

У тое ж лета, як ён сеў на полацкі пасад, у горад прыйшоў па Дзвіне разам з брэмэнскімі купцамі першы лацінскі манах. Быў ён у падшытай ветрам лапленай сугане і выглед меў такі, быццам ніколі не еў уволю хлеба. У княжым хораме заморскі госьць трymаўся цішэй за халопа, толькі бесперастанку маліўся і праз тлумача прасіў аднаго: дазволу прапаведаваць слова Божае ў падуладнай полацкаму князю зямлі ліваў.

Полацку здавёń не надта рупіла, што яго даннікі моляцца не ў цэрквях, а ў святых гаях і дубровах; іхнія багі любілі мяса аленяў і тураў, а найлепшым пачастункам была ім кроў палонных чужынцаў. Але ён, Валодша, даў манаху згоду, бо полацкія купцы нашэпталі, што маюць добры гандаль у Брэмene і Любеку. Мала таго, на адвітанне ён адарыў ціхмянага госця кунамі і вавёрыщамі са сваіх кладовак.

Там, дзе Дзвіна сканчвае шлях да мора, манах паставіў царкву і пачаў хрысціць ліваў паводле лацінскага абраду. Увёўшы лівам у вуши, што хоча абараніць іх ад набегаў, ён прывёз нямецкіх муравлёў і збудаваў замак. Хутка замак стаяў ужо і ў суседнім Гольме, а ціхмяны манах стаў біскупам. Даніна ў тую пару ішла ў Полацк яшчэ па-ранейшаму спраўна, як і дзвесце гадоў дагэтуль, аднак ён, князь, разумеў, што замкі бароняць не ліваў, а немцаў. Усё часцей ён думаў, што памыліўся і за памылку гэтую давядзецца плаціць вялікай крывёй.

Яго пабойванні спраўдзіліся скора. Стары біскуп памёр, а новы да полацкага

князя ўжо не паехаў. Прыкрываючыся Божым словам, немцы сталі адбіраць у ліваў зямлю. Папа ў Рыме ўжо абвясціў адпушчэнне грахоў усім, хто нашые крыж і пойдзе служыць у біскупава войска на беразе Варажскага мора. Полацкія купцы прывезлі навіну, што папа і нямецкі кесар прыраўнялі паход у Лівонію да крыжовых паходаў у Палесцінскую зямлю. Праўда, новаму біскупу сонца свяціла тут нядоўга. У бітве спалоханы конь занёс яго ў гушчу ліваў; двое схапілі ненавіднага крыжака за рукі, а трэці працяў яго дзідай. Ён, Валодша, дагэтуль памятае імя гэтага трэцяга — Імаўт. Выведнікі данеслі, што пасля смерці біскупа лівы доўга мыліся ў лазнях, змываючы там, а потым у дзвінскіх водах лацінскае хрышчэнне. Яны пілі хмельны мёд, зрывалі з дрэў укрыжаванні і пускалі іх на плытках у мора. Але ён прыняў гэтыя навіны без вялікай радасці, бо ведаў, што рыцары вернуцца.

І яны вярнуліся, і з году ў год іхнія караблі падымаліся па Дзвіне ўсё вышэй і вышэй і ўжо даходзілі да падуладных яму, Валодшу, гарадоў Куканоса і Герцыкі, дзе сядзелі крывіцкія князі...

Знадворку, недзе за блізкай сцяной цёмнага бору, завухаў пугач. Князь перахрысціўся на абраз з кволым агеньчыкам лампадкі. Пугач падаў голас акурат тады, калі ён падумаў пра біскупа Альберта. Валодша раптам зразумеў, што яны падобныя: рыжскі валадар і гэтая вушастая птушка з такай самаю, як у Альберта, круглай галавой і вялікімі слепаватымі вачыма. Князю зрабілася ніякавата, яму здалося, што загадкае начное стварэнне можа невідочна заляцець у пачывальню і падслушаць яго пакрыёмыя думкі. Ён мімаволі ўспомніў аб кметах, што гэтаю парой за пяць пералётаў стралы адсюль стаяць варту пад старым дубам у лесе і ў прыдзвінскіх зарасніках алешніку. Там выходзяць наверх лёхі, што пачынаюцца з княжага двара: адна — якраз пад ягонаю пачывальнай, другая — у малой мядушы.

Пугач зарагатаў зноў, і князь зачыніў вакно на зашчапку, адразу адчуўшы на душы палёгку.

Не, ён не баяўся Альберта. Зараз ён хацеў засцерагчыся ад тых таемных сіл, што ўладараць у глухую начную часіну і могуць умяшацца ў любую чалавечую справу. Што да рыжскага біскупа, дык Валодша ведаў: далей ім двум на берагах Дзвіны не жыць. Застанецца нехта адзін: або ён, вялікі князь полацкі, або гэты пугач з чалавечым ablіччам.

Валодша думae пра біскупа так даўно і так шмат, што часта ў яго з'яўляецца дзіўнае і, відаць, грахоўнае жаданне хоць на дзень, на гадзіну самому стаць Альбертам, атрымаць ягоныя розум і сэрца.

* Так называе князя Валодшу сярэднявечная "Хроніка Лівоніі".

Тады ён здолеў бы вызнаць гэтую душу, уведаў бы, што біскуп мысліць пра яго, полацкага карала Вальдэмара*.

Няўжо рыжскі пугач смяяцца з яго? Так, смяяцца ёсць з чаго. Дагэтуль амаль заўсёды выйграваў ён, Альберт. Але біскуп ніколі не мог лічыць сябе поўным пераможцам. Нават тады, пад Гольмам, у дзень ганьбы полацкага войска.

І цяпер, праз дзесяць гадоў, князь не можа прыгадваць той паход спакойна. Аднекуль з глыбіні падымаетца і туманіць розум цёмная хмары лютасці, ад якой самі сабой сціскаюцца кулакі.

Ён ізноў бачыць непрыступныя шэрыя вежы Гольма. Лучнікі з полацкага

войска не даюць немцам і носа выткнуць з-за каменных зубцоў. Першая страла яшчэ не сустрэлася з зямлёй ці варожым панцырам, а наўздагон кожны лучнік паспывае паслаць яшчэ тры. Але немцы паставілі балісты і пачалі кідаць на табар абложнікаў камяні і цяжкія бёрны. Тады ён загадаў адказаць тым самым. Палоннаму рыцару абяцалі жыццё, калі навучыць рабіць балісту.

Як абложнікі выцягнулі з лесу свае балісты, у Гольме стала так ціха, нібы ўсім немцам заняло мову. Аднак палачане радаваліся рана. Здаецца, усё было як належыць — і даўгія асверы, і цяжкія супрацьвагі, і трывалыя кашы, куды кладуць камяні, — але калі ратнікі напялі вяроўкі і разам стрэлілі з усіх пяці балістаў, двухпудовыя камлыгі паляцелі не цераз замкавыя сцены, а ў другі бок, акурат туды, дзе стаяла гатовае да прыступу полацкае войска. Пятнаццаць ваяроў былі забітыя на месцы, а тут яшчэ каменны град пасыпаўся з замка, брама расчынілася, і немцы пайшлі на вылаз. Ён, князь, даў знак адысці, і тae ж хвілі з неба гахнуў камень і забіў пад ім каня. Войска кінулася да выратавальнага лесу. Рыцары несліся на яго з думкаю, што кароль Вальдэмар ужо ў іх у руках, а ён стаяў з аголеным мячом і рыхтаваўся як найдаражэй аддаць жыццё. Але малады дружыннік Віславус на скаку павярнуў сваю буланую кабылу і, падляцеўшы да яго, цяжкай дзідаю выбіў з сядла пярэдняга рыцара. Буланка вынесла іх абодвух з-пад стрэл, і невядома, што зрабіўся б Віславус ваяводам, каб не тая ягоная адвага.

Назаўтра ганцы ад ліваў паведамілі, што на моры паказаліся караблі, і ён зняў аблогу. Так закончыўся той паход, аднак і тады рыжскі біскуп не перамог.

І ён не пераможа ніколі.

Хай, прыйшоўшы на падмогу Куканосу, ён застаў на месцы горада адны галавешкі, бо князь Вячка пасля лютай сечы з крыжакамі мусіў падпаліць сваю дзедзіну ды ісці з дружынаю ў свет. Хай ездзіў на паклон у Рыгу Усевалад з Герцыкі. Хай ужо не ідзе ў Полацк даніна ад ліваў і летаў. Ён загадаў сваім вірнікам і мечнікам, радовічам і пад'язным не мець літасці да смердаў. Хто бунтуе — або галаву з плячэй, або ланцуг у вязніцы на княжым двары. Ад восеніскага Юр'я сядзяць там сем смердаў з Чорнай Лужы, што хавалі ў лесе хлеб. Баярын Міхайла зачыніў перад вірнікамі вароты, думаў адседзецца за дубовымі вотчыннымі сценамі. Цяпер грыміць ланцугом у порубе. И так будзе з кожным, хто пойдзе супраць ягонай волі, таму што не павінны пусціць збройні, свірны і мядушы ў Бельчыцах.

Ён, князь Валодша, з роду Рагвалодавічаў, не пусціў і не пусціць немцаў на крывіцкія землі. Не пусціць, пакуль за ягонымі плячымі веча, а яно стаіць за яго ўжо трыццаць летаў і будзе стаяць, пакуль жывы. И баяры, і полацкі епіскап не пойдзуть супраць, бо цяпер гораду і княству трэба моцны абаронца.

Неспадзянана яму прыгадаліся дзвінскія парогі вышэй Віцебска, што цягнуцца на некалькі попрышчаў. Раку перагарадзілі там вялізныя каменныя валы, але яна, не могучы перапілаваць іх, не здаецца, паволі падымаемца на вал, абрываеца ўніз, творачы вадаспад, і зноў б'е ў камень, зацята точыць яго і ўсё ж праразае сабе вузкі ды глыбокі ход скрозь парог і ляціць з шалёнай хуткасцю, неўтаймоўна і пераможна. Гэтае змаганне ракі і парогаў, што назаўсёды запала яму ў памяць, цяпер, у бяссонную ноч, прынесла нейкую палёгку.

За біскупам — кесар, папа, нямецкія гарады, але за ім, князем Валодшам, зямля яго прадзедаў. За ім — купцы і рукамеслы люд, за ім — цёмныя смерды з

вотчын і глухіх весяў. За ім — пастаўленая вялікім князем Усяславам Сафія і княжна мудрасць, сабраная ў манастырах і цэрквах. Калі б чужынцы прыйшли ў полацкія храмы, калі б яны пачалі паліць кнігі і на свой капыл выпраўляць летапісы, продкі ўсталі б са сваіх магіл і ўзбунтавалася б сама зямля. Праўда — за ім, князем, а не за крыжакамі.

Рогат пугача пачуўся ўжо зусім блізка, але гэтым разам Валодша не перахрысціўся.

Хутка паплынуць уніз па рацэ полацкія стругі. У ягонай вотчыне за Барысавым каменем стаяць дзесяць балістаў, таемна зробленых на ўзор тых, што князь Вячка некалі адбіў у крыжакоў і прыслал у Полацк. Цяпер камяні не паляцяць у сваіх. І войска ў яго будзе не такое, як камісці.

Яшчэ ў студзені, пасля першых чудскіх паслоў, ён на радзе з Віславусам і трymа самымі вернымі баярамі наважыў збіраць сілу. Па езджых дарогах і звярыных сцежках ён адправіў пасланцоў у літоўскія лясы, дзе гарыць знічы на капішчах Пяркуна, да земіголы і ў балотную краіну кураў, якія ідуць на бітву, закрыўшыся белымі шчытамі, і адсякаюць сваім параненым галовы, каб пазбавіць іх ад пакутаў. Ён паслаў людзей да дручанаў і лагажан, у Менск і Віцебск...

У Смаленск паслы не паехалі. Смаленскі князь сам глядзіць, каб адараўцаў кавалак ад Полацкай зямлі, ад сваіх братоў-крызвічоў. Добра, калі ў спіну не ўдарыць. Затое ён, князь Валодша, моцна спадзяваўся на паўночных суседзяў. У Ноўгарад і Пскоў павёз пісаныя ім граматы сам Віславус. Ваяводзе было наказана, калі прычыніцца ў дарозе якое ліха, памерці, а лісты ў чужыя руکі не аддаць.

Не з лёгкай душой, а заціснуўшы гонар у кулак, пісаў ён тыя граматы. Наўгародцам і пскавічам нямецкія замкі на Дзвіне выгаднілі: больш купцоў едзе да мора сухаземнымі шляхамі праз іхнія княствы. Пскоўскія ратнікі нават хадзілі купна з немцамі вайной на эсту. Праўда, калі пскоўскі князь Уладзімір Мсціславіч апаганіў свой род, выдаўшы дачку за брата рыжскага біскупам, веца выгнала яго з горада разам з дружынай. Чатыры леты таму біскуп узяў швагра на перамовы з палачанамі і пачаў змушаць яго, вялікага князя полацкага, адмовіцца ад ліўскай даніны. І тады, калі ён павёў свае палкі на крыжакоў, Уладзімір Мсціславіч пскоўскі стаў з дружынай ў нямецкі строй. Адзінае, што ён, Валодша, вытаргаваў тады для Полацка,— вольны праезд купцам па Дзвіне.

І ўсё ж склаў ён тыя граматы, а апроч пісанага загадаў Віславусу перадаць суседзям, што нядоўга будуць багацець ад сваіх выгодаў. Рыцары паставяць на калені чудзь і пойдуть на рускія землі. Прыйспеў час забыць старыя крыўды і стаяць за свае рубяжы плячо ў плячо. Іначай палягнуць паасобку, як дружына князя Ігара ў палавецкім стэпе. А выступаць трэба цяпер, калі рыжскі біскуп Альберт паехаў да папы і кесара разбіраць спрэчкі з мечаносцамі.

Валодша ўсміхнуўся, павесялеў. Ён разумны, біскуп. Кожны раз, як едзе ў Нямецчыну, ён набірае себе не толькі рыцараў, але і майстроў, каб глыбей пусціц карані ў чужую зямлю. Нядаўна ён дазволіў лівам замест дзесяціны плаціць меру збожжа з аднаго каня. Цяпер лівы не паўстануць. Біскуп вельмі разумны, ды здаралася аступацца і рыжскаму пугачу. Відаць, не раз гатовы быў кусаць сябе за локці, што заснаваў ордэн. Войска Альберта служыла яму толькі ад лета да лета, а потым, заробіўшы адпушчэнне грахоў і ў жадобу парабаваўшы, крыжакі вярталіся на караблях дадому. Ён думаў, ордэн

памножыць ягоную моц. Але браты-рыцары, увабраўшыся ў сілу, зрабіліся не памагатымі, а заклятымі ворагамі. Не першы год біскуп і ордэн грызуцца, як злыя сабакі за смачную костку. Некалі Альберт даваў ім траціну заваяванай зямлі, а цяпер ужо мечаносцы дакляруюць яму гэтую траціну, дый то на словах. Пакуль не замірліся, пакуль няміласцівы да біскупа папа ў Рыме, і трэба біць псоў.

І аб тым загадаў ён Віславусу сказаць у Ноўгарадзе і Пскове, што не сёння, дык заўтра можа прыйсці на берагі Варажскага мора новы вораг. Вугорскі кароль пусціў на свае землі рыцараў-тэўтонаў, што дагэтуль ваявалі з сарацынамі. Полацкія князі здавёն маюць сярод купшоў верных людзей, якім наказана ў падарожжах дбаць не толькі аб добрым гандлі, але мець вушы і вочы дзеля сілы і прышласці роднага гнязда. Летась купец Васіль прывёз вестку, што ляшскія князі просяць у тэўтонаў падмогі супроць прусаў...

Поўня скацілася з неба, дзесьці далёка за лесам пачынала разгарацца вогнішча дзянніцы. Каб адпрэчыць бяссонне, князь паклаў у галовах вялікі, з Барыскаў кулачок, кавалак бурштыну і зноў прылёг. Але сну па-ранейшаму не было ні ў адным воку.

Нібы роднага сына чакаў ён тады Віславуса з адказам, цешыўся надзеяю, што адыдзе ў мінулае задаўненая варажнеча. У смелых думках бачыў, як будзе сватаць за Барыску дачку наўгародскага князя. Тады Полацк і Ноўгарад стаялі б на сваіх межах непарушна.

Ваявода вярнуўся праз месяц. Прыйехаў сярод ночы, схуднелы, цёмны тварам, з памарожанымі шчокамі. “Невясёлыя весткі, княжа”. — “Кажы! — загадаў ён. — Лепей злое чуці, чым злое мовіці”.

Наўгародцы, распавёў Віславус, крычалі на вечы, што пойдуць ваяваць немцаў, калі Полацк прышло назад званы, што Усяслаў Чарадзей з іхнім Сафіі зняў і на сваю павесіў. Пскавічы таксама ўспомнілі, як іх Усяслававы палкі палілі. Як быццам Полацку няма чаго згадаць! Хіба пскоўская дружына не пускала дымам полацкія воласці? Хіба не прыйходзіў Уладзімір наўгародскі з хаўруsnікамі сілай браць за сябе Рагнеду? Не мёд на іхнім вяселлі ліўся, а Рагвалодава кроў. Пасля таго і разгарэлася варажнеча на дзвесце з лішнім летаў. Можа, і папусціўся б ён, адаслаў назад званы, але ж нічога добра гэтага не выйдзе. Адно што пасмяюцца ў Ноўгарадзе, маўляў, дазвання растрос Полацк славу сваю і гонар.

Давідна сядзелі яны з Віславусам у ту ю зімовую ноч за сталом і цяжка маўчалі. Ён піў чару за чарай, і здавалася, п'е не віно, а чорную лютасць. Не стрымаўся — выхапіў меч і, сёкануўшы па карчазе, распалаўніў стол. Віславус спалатнеў, але не зварухнуўся, толькі ціха прамовіў: “Паберажы, княжа, дужасць на лацінцаў...”

Ён, Валодша, ужо даўно зразумеў: каб адолець біскупа, мала адной сілы. Ён стаў асця рожны. Калі маеш справу з Рыгаю, хітрасць — не загана. Ён добра памятае, як колькі гадоў таму нямецкія паслы выведалі ягоныя задумы і таемна паслалі біскупу вестку аб зборах полацкага князя ў паход. Рыцары, што меліся адплываць за мора, засталіся ў Рызе. Ён так і не дазнаўся, каго з полацкіх моцных мужоў падкупілі немцы. Часта думаў пра баярына Іллю, прыкмячаў, як той адводзіць вочы, тоячы нешта сваё. І хоць ніхто не бачыў немцаў на баярскім двары, неяк на паляванні князей лоучы спудлаваў і булатная страла ўпілася не ў загрывак ваўку, а ў Іллёў гарляк.

Пра новы паход ведаюць пяць чалавек, а ўвесе Полацк гаворыць, што князь пойдзе ў набег на бязбожных літоўцаў. Хай мянцяць языкі — літоўскім князям-кунігасам не горай, чым яму, вядома, што гэта будзе за набег. Літоўцы ўмеюць тримаць язык за зубамі. А да немцаў ён цяпер зычлівы. Летась біскуп не выпусціў з Рыгі палачанаў за тое, што ў Полацку купец Міна прадаў нямчыну тры беркаўцы паганага воску. Быў той воск са смалою ды яшчэ, дзеля большае вагі, стоплены з камянімі. Ён, князь, як і належала па мірнай дамове, судзіў Міну і змусіў вярнуць усю выручку. Строга пакараў і купца Алексу, што падфарбоўваў ды падстрыгаў футра. Пра ўсё гэта напісаў біскупу і ўадначас прасіў судзіць рыжаніна, які ў Полацку гандляваў соллю напалам з пяском, і рыцара, што набраў у крывіцкіх купцоў тавару на трыццаць залатых, а заплаціў пятнаццаць, нахабна сказаўшы, што замест астатніх грошай пакідае купцам іхнія жыцці. Біскуп адказ прыслалі скора, дзякаваў за суд, аднак пра свайго купца-шылахвоста і пра рыцара маўчаў, нібы тых і на свеце ніколі не было.

Чатыры гады, як у іх вечны мір. Не, рыжскі пугач не верыць, што ён, Валодша, скарыўся. Альберт, пэўна ж, разумее, што ён проста хоча выйграць час, і таму адкладваць паход не выпадае. Вечны мір... Учора ў Дзвіне ўтапілі двух выведнікаў-нямчынаў. Адзін труціў ваду, якую іт'юць палачане. Калі б біскуп мог, ён бы атруціў, відаць, усю Дзвіну каля Полацка. А пра другога нямчына казалі, што той, можа, і не нямчын зусім, бо перад смерцю называў сябе Пятром з Друцка і бажыўся, што невінаваты. Калі так, няхай прыме яго бязвінную душу неба.

Гаслі апошнія, самыя яркія зоркі.

Не па сваёй волі нараджаеца чалавек, лежачы без сну, думаў князь. Але, калі прыйшоў ужо на свет, мусіць зразумець свой лёс і заўжды тримацца той невідочнай стралы, што ляціць праз дні і гады, пазначаючы кожнаму ягоны шлях. Ляціць, пакуль не ўпадзе долу. Тады застанеца толькі памяць аб чалавеку. Аб адным — на год, аб другім — на векі вечныя. Але ён згодны адмовіцца ад гэтае памяці, толькі б спраўдзілася задуманае.

Смерду трэба карміць гаспадара. Еўфрасіння жыла, каб сеяць зерне кніжнае навукі. А ён прыйшоў абараніць Полацкую зямлю. Настане парá, і крыжакі зломяць свой хрыбет.

Неўпрыкмет для сябе князь прамовіў астатнія слова ўголос.

Над борам падымайся пунсовы сонечны шчыт.

4

Ніzkія дзвёры з рыпеннем павярнуліся на “пятцы” і зачыніліся. Немалады, каратканогі і шырокі ў целе кастапраў Даніла адступіў на два крокі і ў цъмяным свяtle каганца глядзеў на госця. На шырокім насатым твары была насцярожанаасць.

Богуш авбёў позіркам хату. Справа ад дзвярэй стаяла гліняная печ і было заторкнутае валаковае вакенца. За печчу — палаці і нары. Уздоўж другой сцяны цягнулася лава, з якой свяціў зялёнымі вачыма кот. У хаце было цёпла і чыста. Па-ранейшаму нішкам Богуш выцягнуў з запазухі і падаў Данілу нешта загорнутае ў ануцьку. Гаспадар падышоў да каганца на прыпеку. У ануццы была

каменная плітка з выяваю аленя і няроўна адбітым краем.

Таксама моўчкі Даніла скінуў на лаву чорны кожух і пацягнуў за цвік, на якім вісела апранаха. Са сцяны лёгка выйшаў урэзак бервяна. Памацаўшы ў схоўцы рукой, кастапраў зноў наблізіўся да святла. На Данілавай далоні побач з пліткаю ляжаў адбіты вугалок. Ён прысунуў яго ўстыч, і да аленевай галавы прыраслі галінастыя рогі.

— Gott mit uns!* — щха загаварыў Богуш.

* З намі Бог! (ням.)

— Gott mit uns! — як рэха азваўся гаспадар.

— Наш айцец біскуп Альберт шле табе сваё блаславенне, Дзітрых. У Рызе памятаюць пра цябе. Калі мы прывядзём схізматаў да праўдзівай веры... — На дварэ забрахаў сабака, і госць асекся.

— Я не ведаю твайго імя... — сказаў лекар, калі сабака суняўся.

— Ты не зробіш вялікай памылкі, калі будзеш называць мяне братам Тэадорыхам.

— Я думаю, ты прыйшоў не з пустымі рукамі, брат Тэадорых? — унікліва запытаўся кастапраў.

Госць павесіў на канявы слуп кайстру і зняў світку. Паверх палатнянай кашулі на ім была кальчужная безрукавка.

— Пагаворым пра гэта пасля, — сказаў ён. — Я галодны.

Лекар паставіў на стол ёмісты збан і спод з вэнджаным вепручыным кумпяком. Госць памаліўся, асушыў вялікую шкляніцу і стаў прагна есці, адкройваючы нажом і адпраўляючы ў рот ніштаватыя кусы вяндліны. Кастапраў не еў, але піў упоравень з госцем, пакідаючы на густой барадзе краплі піва. Здаволіўшыся, Тэадорых адсунуў спод і павёў гамонку далей.

— Перад ад'ездам у Рым айцец біскуп маліўся за здароўе полацкага караля Вальдэмара. Мы чулі, ты добра лекаваў яго...

Кастапраў закруціўся, нібы сеў на гарачае.

— Увосьень кароль быў на ловах, і на яго выскачыў парапены дзік. Кароль пашкодзіў руку. Я управіў костку і зашыў рану ядвабнымі ніткамі. Да Калядаў кароль забыўся, што ў яго была рана. Ён шчодра заплаціў. Скажы, брат Тэадорых, я кепска зрабіў, што хутка вылечыў караля?

— Табою кіраваў сам Бог. Цяпер цябе часта клічуць у Бельчыцы?

Супакоены лекар паддіў у шкляніцы піва.

— Бельчыцкі зялейнік добра лечыць травамі, але ніхто ў Полацку не ўмее так, як Дзітрых, упраўляць косці, — з гонарам сказаў ён.

— Не забывай, што сваё ўменне ты атрымаў ад Господа. — Тэадорых крыху памарудзіў і, глянўшы кастаправу проста ў очы, дадаў: — І Гасподзь пажадаў, каб ты лячыў караля зноў.

— Цяперён здаровы, як тур. Бог... — лекар папярхнуўся, — д'ябал даў яму сілы столькі, што хопіць на нас дваіх.

Госць засмаяўся.

— Біскуп казаў мне, што ты тугадум. Цяпер ты павінен вылечыць караля назаўсёды.

У цёмных вачах гаспадара мільгануўся спалох.

— Ужо трыццаць гадоў полацкі кароль як бяльмо на нашым воку. — Тэадорых

нахіліўся над столом да лекара.— Ён не толькі неблагі ваяр. Ён стаў неблагім палітыкам. Сёння на рынку і на вуліцах я чую, як пра яго гаварылі з бояззю і павагай. Але самае страшнае не гэта. Айцу біскупу ў дзень святога Пятра быў сон. Апостал з'явіўся перад ім і мовіў: “Я адкрыю табе вочы, і ты ўбачыши тое, што ўжо даўно мусіў убачыць”. Апостал правёў далоняй па ягоным твары, і святы айцец убачыў, як Вельзевул у абличчы Сына чалавечага кладзе ў руку каралю Вальдэмару меч, і пачуў, як ён грамавым голасам гаворыць: “Я выбраў цябе, каб ты пазбавіў гэтую зямлю ад Хрыстовых слуг”. Тады Вальдэмар укленчыў перад ім і сказаў: “Верую ў сілу тваю, Божа”.

Госць і гаспадар перажагналіся, адпрэчваючы служак д'ябла, якія маглі быць недзе побач.

— Нашы пे рамогі не павінны туманіць нам галаву. Вальдэмар паверыў, што яму наканавана не пусціць у Полацкую краіну праўдзівае слова Божае. Ён сам асудзіў сябе на смерць. Я прыйшоў, каб абарваць чорную нітку ягонага жыцця.

З гэтymі словамі Тэадорых узяў сваю кульбу, крутануў яе пасярэдзіне, і кульба разышлася надвое. У руцэ ў госця апынуўся маленъкі бутлік з крупчастым белым парашком.

— Адно каліва гэтых лекаў,— ён страсянуў бутлік,— вылечыць карала ад усіх былых і будучых хваробаў.

Лекар загаварыў пасля цяглага маўчання:

— Дзітрых прости чалавек, але ён бачыць, што Бог сапраўды хоча гэтага. У каралеўскай вязніцы сядзіць баярын Міхайла. Міхайлаў сын выракся бацькі і служыць у Вальдэмара чашнікам. У ягоных руках усе вінныя скляпы і мядушы. У душы Міхайлаў сын ненавідзіць карала і хоча вярнуць бацькаву вотчыну...

Твар госця асвятліла змрочная радасць.

— Вось гэта ўмацуе ягоную няневісць.— Ён дастаў з кайстры важкую торбачку і высыпаў на стол залатыя манеты.

— Я сказаў не ўсё. Баярскі сын не асмеліцца падняць руку на князя. Але калі б...

— Калі б што? — не цярпліва выгукнуў Тэадорых.

— Калі б ягоны бацька памёр... Дзітрых думае, тады баярскі сын адважыцца.

— Няхай баярын памрэ,— сказаў госць.

— Дзітрых будзе гаварыць з чалавекам, які носіць Міхайлу хлеб і ваду...

— Не шкадуй золата. Ты атрымаеш удвая больш.— Госць кіўнуў на рассыпаныя на стальніцы манеты.

— Я і цяпер сказаў не ўсё.

Тэадорых здзіўлена і зласліва падняў бровы.

— Дзітрых не такі вучоны чалавек, як ты, і не ўмее гаварыць так складна. Але ён думае, што трэба пачакаць. Кароль Вальдэмар збіраецца ваяваць з літоўскімі паганцамі. Мы вылечым карала, калі ён вернецца. Літоўцы таксама ворагі Рыгі.

Вусны ў Тэадорыха скрывіла пагардлівая ўсмешка.

— І ты паверыў гэтую казку для немаўлятаў. Кароль Вальдэмар таемна пасылаў да літоўцаў сваіх ганцоў. Мо твая галава думае, ён хацей папярэдзіць, каб чакалі ў госці? Га-га-га... Кароль даўно прагне ісці на Рыгу. Ледзь не кожны дзень ён прымае нейкіх паслоў. Богу дагодна адправіць яго ў пекла цяпер. Адно скажы баярскому сыну, што атруту трэба даць у дзень выходу ў паход. Не раней.

Лекар глядзеў на госця прысаромлены, але непаразумела.

— Ты ўпраўляеш косці лепей, чым варушыш сваімі старымі мазгамі. Калі кароль памрэ ў гэты дзень, мы зможем абвясціць усяму свету, што сам Усявышні пакараў яго за злачынства, задуманае супраць царквы. І гэта будзе праўда, бо ўсе мы ў руцэ Гасподняй. Храніст біскупа Генрых пакіне памяць пра гэта людзям, што будуць жыць тут праз стагоддзі, калі ўвесь гэты край даўно будзе нашым.

Вочы ў начнога госця апантана гарэлі.

— А зараз памолімся, каб не забывала нас у нашых пачынаннях Дзева Марыя.

Тэадорых апусціўся на калені. З апаскаю паглядаючы на госця, лекар укленчыў побач.

5

А трэцій гадзіне ад усходу сонца Валодша і ваявода Віславус прымалі ў княжай палаце паслоў з Герцыкі.

Колькі гадоў таму, здабыўшы бліжэйшы ад Рыгі Куканос, біскуп Альберт на чале вялікага войска падступіў да Герцыкі, дзе сядзеў Усевалад з роду Рагвалодавічаў. Крыжакі прыйшлі помсіць за вернасць Полацку, за тое, што Усеваладава дружына няраз шкуматала Лівонію. У набегі князь хадзіў зазвычай разам з літоўцамі, бо іхні магутны кунігас Даўгерут даводзіўся яму цесцем. У Рызе ваяўнічага памежнага князя пабойваліся, а Герцыка ды Полацк любілі яго — не толькі за адвагу ў бітве, але і за часты шанцунак, за тое, што свяціла яму з неба шчаслівая зорка.

То ягоныя ваяры знянацку з'яўляцца пад самымі рыжскімі мурамі, захопіць гарадскі статак і двух лацінскіх святароў у прыдачу і беспакарана вернуцца ў свой удзел. То, надзеўшы нямецкія панцыры, без бою ўвойдуць у замак і палоняць тузін рыцараў і самога комтура. То як быццам ні з чога ні з якага загарацца сярод ночы нямецкія караблі ў завані...

Відаць, і тады Усевалад верыгуй у сваю шчаслівую зорку, бо не зачыніўся ў замку, каб трываць аблогу, а вырашыў біцца ў полі. Аднак людзей у Альберта было болей, а паміж Усеваладавых вояў не кожны нават меў кальчугу. Разы са два герцыкскія ратнікі наляцелі на немцаў, ды адпалі, як выжлы ад мядзведзя, і кінуліся бегчы назад да брамы. Услед за імі крыжакі ўварваліся ў горад і пачалі сеяць смерць. Праўда, князь з дружынаю і многімі мужамі праўляўся да стругаў і ўратаваўся за Дзвіной, але жанкі і дзеці трапілі ў палон. Два дні крыжакі рабавалі Герцыку, выганялі з хлявоў худобу, зносілі да княжага хорама золата, срэбра і пурпур. На трэці дзень, утапіўшы царкоўныя званы і пасекшы мячамі абразы, немцы падпалилі горад і берагам пагналі палон у Рыгу. Прывязаная да калёсаў са скарбам, басанож ішла разам з усімі і проставалаася Усеваладава жонка Альдана з дачкою на руках.

У чоўне-аднадрэўцы пераплыг раку адпушчаны палонны. Усевалад, ашчаперыўшы голаў, сядзеў на краі берагавога ўрвішча і моўчкі гайдайцца з боку ў бок. Пушчанік перадаў словаў біскупа Альберта. Калі князь хоча вярнуць жонку з дзіцем і палон, няхай адзін едзе ў Рыгу. Усевалад кінуўся на вестуна з мячом, ледзьве не ўчыніўшы смертазабойства.

Але лютага каня вуздэчка стрымае, а хуткі гнеў розумам утаймуецца. Праз сядміцу князь паехаў у варожае кубло. Перад рыцарамі, клірыкамі і купцамі ён назваў Альберта бацькам і перадаў яму Герцыку з зямлёй і вотчынамі, паабяцаўшы быць верным лацінскай царкве і не хадзіць з літоўцамі ў набегі. Зняважаны Усевалад ішоў адбudoўваць горад з палонам і трymа прынятymі ад біскупа чужынскімі сцягамі.

Князь Валодша будзе гэта памятаць давеку. Таму і гаворжу з людзьмі з Герцыкі пачаў сувора, хоць у душы і хаваў радасць. Яго цешыла, што не памыліўся, калі не адправіў сваіх паслоў да Усевалада. Валодша быў пэўны, што герцыкскі ўладар дачуеца пра паход ад літоўцаў і рана ці позна, наступіўшы на горла ўласнай гордасці, адзавеца сам. Князь ведаў: хай сабе і скілі Усевалад шыю перад рыжскім пугачом, але ніколі ён не паставіць дружыну ў варожы строй, не ўчыніць крывіцкім мячам такой нязбыўнай ганьбы.

У княжую палату, дзе ў вясёлыя вечары збіралася бяседа на сто чараў, зазірала сонца. Яно запальвала жаркім агнём медныя бляхі на каваных шчытах, што віслі па сценах, чаргуючыся з раскідістымі рагамі аленяў і ласёў. Адсюль, з другога паверха, была відаць мураваная царква пад свінцовым крыштам і выцягнутыя ўсцяж частаколу дахі жылых клецяў, на якіх пад час аблогі стаялі абаронцы. Сям-там на дахах зелянеў мох, а на ўгрэве паспела распусціцца залацістая багатка. І ад прыходу паслоў, і ад такой яснай раніцы князь чуў сябе надзіва ўпэўненым і дужым.

— Ну, распавядайце, ці добра жывецца пад нагой у біскупа,— пачаў Валодша. На ім ладна сядзела сіняя світа з чырвонаю аблямоўкай і залатымі закаўрашамі, на нагах былі расшытыя срэбрам боты з чырвонага юхту.

Людзей ад Усевалада прыйшло двое: кульгавы ваявода Збыслаў — невысокі, увесь жылаваты і моцны, як смаловы корч, і старэйшы Усеваладаў сын Васілька, яшчэ падлетак, з дзіцячым румянцам на бязвусым і безбародым твары, але ўжо з шырокім па-мужчынску плячамі, якім было цеснавата ў зялёным аксамітавым каптане. Разам з імі быў руды вяснушкаваты волат — літоўскі ваяр Рудзіс.

Князь чакаў адказу і міжволі парадаў свайго старэйшага сына з Васількам. “Такі, калі давядзеца, можа з бацькавых рук меч прыняць”, — зайдзросцячы Усеваладу, думаў ён.

У палаце павісла ціша. Быўло чуваць, як недзе далёка на прыдзвінскім поплаве клякоча бусел.

— Даў чаму не хваліцеся, як вас новы гаспадар шануе? — парушыў гэтае маучанне Валодша.— Ці смачнейшы стаў ваш хлеб, ці саладзейшы мёд?

Васілька ад пякучай крыўды закусіў губу. На скроні ў ваяводы Збыслава набракла крывёю жыла.

— Не такія мы слова чуць хацелі,— глуха сказаў стары ваяка.

— Не льюць міру духмяную ў паганы посуд.— Сярод кніг, а іх у хораме было шмат, Валодша найболыш гарнуўся да “Пчалы” і “Ізборнікаў”, любіў упlesці ў гаворку чытаныя там слова святых айцоў і свецкіх філосафаў.— Можа, гэта не ваш князь рыжскага біскупа за роднага бацьку прызнаў? Можа, не ваш Усевалад прысягаў адкрываць Рызе ўсе намеры і палачан і літоўцаў? Ёсьць таму самавідцы.

— Ты, князь, не сядзеў на tym рубяжы. Твая жонка і дзіця не паміралі ад голаду, і немцы не кідалі ім, акі псам, скарынкі на зямлю. Але і ты падпісаў з

біскупам вечны мір.

— Які гэта мір, ты, кульгач, ведаеш,— сказаў Віславус, ста раючыся патрапіць у лад князю.— На той сядміцы двух нямчынаў-выведнікаў на гасціны да вадзяніка выправілі...

— Дай мене мовіць,— спыніў яго Валодша і падняўся.— Мір мірам, а лацінцаў братамі не зваў і, пакуль жывы, не назаву! — ён секануў рукою паветра.

Пасланы біскупам клірык і яго схіляў некалі прыняць новую веру. “Асвяці душу і розум ісцінным законам Божым,— пранікнёна казаў красамоўны рыжанін,— і Бог прыспорыць табе і твойму каралеўству велічы і моць”. Пасля новага хрышчэння, абяцаў клірык, вучоны святар Генрых, што піша Ліонскі летапіс, праславіць імя полацкага караля на ўесь хрысціянскі свет. Валодша ўспомніў, як адказаў тады. Адказаў гожа: “Ад Адама і Евы да патопу, ад царства Саламонава да Аўгуста, ад страсці да ўласкрэсння — пра ўсё я знаю і вучэння ад вас не прыму. Дасць Бог, здабуду славу ад іншага чыну”.

Усё тое мільганула цяпер у памяці, як пошуг бліскавіцы.

— Не лацінец мой бацька! — усхапіўся з лавы Васілька.— Па-старому моліцца! Рымская царква ўпусце стаіць! Вокны каменнем пабілі, а лацінскі поп у Рыгу ўцёк.

— Любіш бацьку,— пахваліў Валодша.— Толькі, княжыч, вокны ў пустой царкве біць — выгын ніялікі.

— Дазволь слова сказаць, княжа,— устаў кульгавы Збыслаў.

Валодша ў згодзе нахіліў голаў. Ён ведаў, пра што скажа стары ваявода, і чакаў ягоных слоў, бо час ужо быў пакідаць папрокі і кпіны і прыступацца да галоўнага.

— Як князь Усевалад біскупа слухае, ты чуў.— Кульгач абапёрся на стол звітымі з жыл рукамі. На дзясніцы не ставала сярэдняга пальца.— Ад той самай пары ў Альберта не быў і на граматкі ягоныя не адпісваў. Ты пра вялікі пажар у Рызе ведаеш. Нашы людзі з літоўцамі чырвонага пеўня пусцілі. Згарэла царква лацінская Багародзіцы, згарэў дом біскупаў, згарэла царква братоў-рытараў...

— Агню пад вугал пакласці — няхітры чын,— бадай, ужо супраць волі, аднак сарваліся яшчэ з Валодшавых вуснаў насмешлівія слова.

Але разумны Збыслаў, адчуўшы ў князю перамену, пусціў іх міма вушэй.

— І летась добра паслужыла Герцыка біскупу, калі пабілі рытараў з Куканоса.

Валодша і Віславус заківалі. Сапраўды, летась герцікскія кметы нялага адмыліся ад ганьбы ў чужынскай крыўі, а за дзесяць знаных нямчынаў Рыга пасылала на караблях багаты выкуп.

— Кажы, што князь Усевалад перадаваў! — загадаў Валодша старому ваяводу.

— Перадаваў: жадалі і жадаем быці з Полацкам. А другі раз у Рыгу хочам з табой схадзіць. Ад Герцыкі пойдуць твае стругі купна з нашымі.

— Добра мовіў.— Валодша, зусім адтаяўшы, гладзіў далоняй мякчэйшую і святлейшую, чым валасы на галаве, бараду.

— А пад якімі сцягамі ў паход пойдзе? — са смехам у сініх вачах запытаўся Віславус.— Пад тымі, што біскуп даў?

— Пад полацкім! — апярэдзіў кульгавага ваяводу Васілька. На круглявым твары ў паддектка з'явілася першая, трохі вінаватая ўсмешка.

Літоўскі ваяр Рудзіс за ўсю размову не вымавіў ані слова. Але слухаў ён з чуйнаю ўвагай, і, хоць крыўдныя князевы словаў абміналі яго, як абмінаюць

стрэлы загавораны панцыр, відаць было, што руды волат спагадае сваім спадарожнікам.

— Затчэна* каргача ды маўклівы чалавек — невядома, што ў іх ёсць,— павярнуўся князь да літоўца.— Якія весці прынёс?

* Заторкнутая.

— Тры леты мінула, як крыжакі схапілі кунігаса Даўгерута.— Рудзіс някепска гаварыў па-крыўску.— Мы будзем помсціць, пакуль помнім яго імя.

І Усеваладавы паслы, і полацкі князь з ваяводаю добра ведалі, як Даўгерут паехаў на перамовы з наўгародцамі і на зваротным шляху трапіў у палон да мечаносцаў. Звыклага да лясных разлогаў кунігаса пасадзілі ў каменнную цэлю з кратамі заместа столі. Яму днямі не давалі вады, а калі ён засынаў, вартавы калоў яго зверху дзідай. Сам ордэнскі магістр Волквін падпальваў Даўгеруту ў розных месцах валасы і бараду. Вольналюбівы Усеваладаў цесць не стрываў здзекаў і забіў сябе.

— Мы аддаём нябожчыкаў агню, а немцы закапалі нашага князя, як сабаку.— Голос аўкштайта зазвінёў.— Даўгерут не трапіў на неба і нябачна блукае па нашай зямлі. Ён дае слабым сілу, а моцных робіць яшчэ мацнейшымі. Яны,— Рудзіс выцягнуў перад сабою даўгія рабаціністыя рукі,— летась забралі жывот у сямі рытараў.

— Летась было, па Дзвіне сплыло. Што ты скажаш цяпер?

— Нашы людзі прыйдуць да нямецкіх замкаў. Мы кінулі дзіду ў раку. Гэта — вайна. Мы дамо столькі сотняў войска, колькі пальцаў на руках у цябе з твайм ваяводам і ў мяне.

— Які знак паслаць вам, калі я пайду ў паход? — таймуючы радаснае хваляванне, спытаўся Валодша.

— Будзем сачыць твае караблі на Дзвіне.

Князь абняў літоўца і, удыхнуўшы кісялы пах ягонай аўчыннай безрукаўкі, краем вока перахапіў раўнівяя позіркі кульгавага Збыслава і Васількі. Выпусціўшы з абдымкаў Рудзіса, ён гэтаксама моцна абняў Усеваладавых паслоў. Падлетак ажно па-дзіцячаму войкнуў.

— Столыніка з чашнікам сюды! — загрымей князь.— Грэх сёння бочку трайняку не разбіць!

6

Лекар вярнуўся ў Запалоцце, калі вадзянік ужо раскладаў сваё халоднае вогнішча і над ракою папоўз туман. Дзітрых насыціваў крывіцкую песеньку.

Пастаялец чакаў на старым бервяне пад тынам, там, дзе падворак апускаўся да Палаты. Чалавека, што сядзеў тут, нельга было згледзець з вуліцы. Убачыўшы лекара, Тэадорых, не тоячы ненязрлівасці, ускочыў на ногі.

— Gott mit uns! — прывітаўся кастапраў. Ад яго пахла брагай.

Яны зайшлі ў хату, і Тэадорых зачыніў дзвёры.

— Бачу, ты вясёлы. Напэўна, не толькі ад віна?

Лекар, муркаючы пад нос сваю песню, адсунуў засаўку і прыцягнуў з клеці

збан хмельнага мёду.

— Калі Міхайла памёр, кароль Вальдэмар раззлаваўся і шукаў вінаватых,— сказаў ён, наліваючы ў шкляніцы цёмна-бурштынавы трунак.— Але баярскі сын паверыў, што бацьку звялі са свету па каралеўскай волі. Га-га-га... Цяпер ён зробіць тое, чаго мы хочам.

— Ты навучыў яго, калі трэба даць нашы лекі?

Гаспадар кіўнуў.

— Праўда, баярскі сын казаў, што кароль стаў падазроным. Ён часта здымает з пальца і кідае ў чару пярсцёнак, што прывезлі яму купцы.

Камень з таго пярсцёнка забівае атруту*.

* Гаворка ідзе, найверагодней пра так званы безаарны камень, які ўтвараецца ў страйніку некаторых жывёл. Прадстаўнікі вышэйшых слаёў грамадства сяроднявежнай Еўропы, баючыся, што іх атруцяць, пад час застоліцы нярэдка кідалі ў келіх пярсцёнак з безаарным каменем або высыпалі туды загадзя напоўчаны парашок. Лічылася, што ад гэтага любая атрута, асабліва найбольши пашыраны тады мыш'як, траціць сваю сілу. Доследы сучасных біяхімікай пацвердзілі, што безаарны камень у выніку хімічнай рэакцыі сапраўды робіць няшкоднымі мыш'як і арсеніды.

— Мае лекі з краіны жаўтатварых людзей, якая ляжыць за гарамі і пустэльнямі. Дапасці той краіны можа адзін падарожнік з пяці, а вярнуліся толькі двое ці троє. Ад гэтых лекаў не ўратуе ніякі пярсцёнак, нават калі яго даў каралю сам Вельзевул.

— З намі Бог.— Каставраў зноў напоўніў шкляніцы.— Выпі, брат Тэадорых, і даставай сваё золата. Не, яно ўжо маё. Га-га-га... Дзе маё золата, брат Тэадорых?

На стол з глухім стукам упаў цяжкі палатняны мяшечак. Перакуліўшы шкляніцу ў разяўлены рот, лекар выцягнуў з мяшечка залаты і праверыў яго на зуб. Ужо не надта ўпэўнена трymаючыся на нагах, ён схаваў золата недзе за печчу.

— Адну манету Дзітрых дасць удаве Агафіі з Млынавага завулка. Не, ён дасць ёй дзве манеты. За тое, што яна любіць старога каставара Данілу. І за тое, што цела ў яе белае, як пшанічная мука. А трэці залаты ён дасць ёй за тое, што... Га-га-га... Брат Тэадорых, ты любіш... га-га-га...— ён зрабіў непрыстойны жэст.

Альбертаў пасланец глядзеў на лекара рысінымі вачымі. Ён падышоў да дзвярэй і зноў зачыніў іх на засаўку.

— Ты шмат п'еш, Дзітрых, а калі чалавек вып'е, ён робіцца балбатлівы, як жанчына.

Рухі ў лекара запаволіліся. Ён важка апусціўся на лаву і паківаў перад носам у Тэадорыха кароткім мясістым пальцам.

— Скажы біскупу, што Дзітрых ведае, што робіць. У яго не развяжацца язык нават пад агнём. Дзітрых не будзе карміць рыбу ў Дзвіне, як недарэка Зігфрыд, хоць ён і прыхапіў з сабой на той свет аднаго з гэтых схізматаў. Га-га-га...

У гожым твары Тэадорыха нешта зыначылася.

— Табе я веру, як самому сабе. Ты не выдасі.

— Вось гэта праўда,— цяжка варочаючы языком, азвайся лекар. Збан не слухаўся ягоных рук, і мёд ліўся на стол, расплываючыся цёмнымі плямамі.

Неўзабаве лекар апусціў голаў на рукі і, здавалася, заснуў. Тэадорых уважліва паглядзеў на яго. Але раптам кастапраў прахагіўся, павёў вакол асавелымі вачыма і, aberуч прыціскаючы да жывата парожні збан, пабрыў да дзвярэй. Каля печы ён пахіснуўся і, выпусціўшы пасудзіну з рук, ухапіўся за канявы слуп. Дзітрых паспрабаваў уска раскацаца на палаткі, ды не змог, дагары забурыўся проста на чарапкі і імгненна захрап.

Даволі доўга ў хаце быў чуваць адно густы храп з прысвістам.

— Кароль Вальдэмар памрэ,— напаўголоса загаварыў пасланец біскупа.— Бог выбраў мяне, свайго слабога слугу, і даў мне сілы, каб я ўчыніў суд.— У ягоных вачах загарэўся ліхаманкавы бліск.— Кароль памрэ, і яго забудуць, бо тут будуць наша вера і наша ўлада. А слава пра нас, Божых слуг, дойдзе да нашчадкаў. Дзеля гэтага я пакінуў сваю радзіму, дзеля гэтага жыў сярод ворагаў і гаварыў на іхний мове.

Перахрысціўшыся, ён наблізіўся да лекара і некалькі імгненняў глядзеў на насаты твар з адкрытым ротам. Па шчацэ ў Дзітрыха паўзла муха.

Недзе паблізу вылі сабакі.

7

У першую нядзелью па Вялікадні на полацкім кірмашы ўдава рыбака Агафія, кінуўшы на прылаўку рашоты з пячыстамі, як каршун, наляцела на рослага сухарлявага чалавека з дарожнаю кайстраю на плячы. Той спрабаваў бараніцца кульбай, ды раз'яtranая баба прыціснула яго да зямлі сваім мажнымі целамі і не адпусціла, пакуль не падбеглі пасаднікавы цівуны. Спярша людзі рагаталі з неспадзянава пацехі і пад'юджвалі ўдаву, але яна на паў-Полацка ўсчала лямант, што гэты чалавек зарэзаў запалоцкага кастаправа Данілу. Удава бажылася, што праз шчыліну ў плоце бачыла ліхадзея на Данілавым падворку перад той самай ноччу, калі душа лекара адляцела ўрай.

Сёй-той з кірмашнікаў пазнаў у злойленым чалавеку аршанскаага майстра Богуша. На роспыше аршанец лаяўся і крычаў, што ў Агафію ўсяліўся чорт. Калі ў роспыштнай хаце на дзядзінцы кат прыпаліў Богушу ступакі, той усё роўна стаяў на сваім. Раззлаваны кат адцяў аршанцу мезенік на левай руцэ. Богуш адно стаў яшчэ страшней лаяцца, праклінаючы ўдаву самымі вусцішнымі праклёнамі. Тады пасаднік загадаў распаліць і прыкладці Богушу да лоба каменнную плітку з выразаным на ёй аленем, якую знайшлі ў аршанца ў кайстры. Пачуўшы гэта, Богуш увесь закалаціўся і, не стрываўшы няўзяднага страху, прызнаў сябе нямчынам з Рыгі.

Каб не смярдзела паленым, нямчына абкурылі на двары сухой душыщаю і мятай, і цяпер ён, прываліўшыся да сцяны, сядзеў на падлозе ў шырокіх і светлых княжых сенях. У дзвярах застылі два лучнікі, готовыя па першым знаку выпусціць стралу.

Валодша кагадзе вярнуўся з ратнае забавы і быў у кальчузе і з мячом на поясе. Апроч нязменнага Віславуса ў сенях сядзелі таксама пасаднік і пяць старэйшых баяраў. Тырчала тут і казліная ігуменава барада. Лука прыладзіўся з краю, як найдалей ад немца.

Князь сабраўся загаварыць, але Тэадорых апярэдзіў яго.

— Калі хочаш насыціць злосць свайго сэрца, забі мяне! — выгукнуў ён.

— Не спяшайся памерці, нямчын,— спакойна азваўся Валодша.— Не забіваць хачу, а гутарыць з табой. Скажы нам, як здароўе нашага сябра біскупа Альберта.

— Я адкажу табе, хоць ты і гаворыш, як Іуда,— вуснамі, а не сэрцам.— Тэадорых, чапляючыся за сцяну, намогся падняцца на ногі, аднак не патрапіў.— Святы айцец на страх шматлікім ворагам нашай царквы ў добрым здароўі.

— Хто многім страшны, той будзе многіх баяцца,— прамовіў князь, і па сенях пралящеў ухвалыны шум.

— Хай скажа, ці палаціў біскуп з братамі-рытарамі,— падаў голас Віславус.

— Сяброўства ордэна з Альбертам стала яшчэ мацнейшы,— гучна адказаў немец.

Ягоныя слова патанулі ў рогаце. Дробненька смяяўся, закідваючы галаву ў клабуку, нават ігумен Лука.

— Палюбуй воўк кабылу...— скроў смех вымавіў пасаднік.

Твар у Тэадорыха пабялеў, вочы наліваліся шалам.

— Якія яшчэ навіны пачуем мы з тваіх праўдзівых вуснаў? — адсмяяўшыся, запытаў князь.— Можа, раскажаш, як любяць біскупа і крыжакоў тыя, у каго вы адабралі зямлю?

— Гэта зямля святой Дзевы Марыі. Яна апякуецца над усімі, хто нясе сюды слова сапраўднай веры. Нядайна ў няроўнай бітве з эстамі загінуў пілігрым Іардан. Брэты, што спяшаліся на падмогу, за сём міяў убачылі, як яго душу неслі анёлы.

— Ці не чорныя былі тыя анёлы? — спытаў Віславус.

Немец адказаў яму позіркам, поўным бяссілай злосці і пагарды.

— У Полацку уцякло шмат людзей з земіголы.— Князь Валодша ўсміхнуўся ў бараду.— Яны рассказваюць, што іхні біскуп Бернард на радзіме быў не святым чалавекам, а ўчыняў тацьбу, палі і забіваў сваіх суседзяў. Калі ваша Дзева Марыя абараняе яго, мы не верым, што гэта сапраўдная Маці Божая.

— Ты блузнерыш, кароль, а табе трэба маліцца. Уладарка свету карае ўсіх, хто ідзе супраць славы яе сына.— Жыццё яшчэ моцна сядзела ў Тэадорыху, і, перасмыкнуўшыся ад болю, ён здолеў узграбціся на ногі.— Хіба яна не скарыла князя Герцыкі? Хіба нямецкі меч не адsek галаву падступнаму князю голымскіх ліваў? Хіба не запінуў у сваім замку мяцежны старэйшына летаў Русін? Бойся міласэрнай Дзевы Марыі, каролы!

— Не мне трэба баяцца, а табе, бо Прынадзевая Багародзіца аддала твой жывот у мае рукі,— сказаў Валодша, але ягоную душу на імгненне крануў нейкі ценъ, як быццам над ім пралящела вялікая злая птушка.

На памяць яму ўзбегла ўчараашняя размова з княгінай. Увечары ён прынёс у пачывальню купленыя ў Полацку перлавыя каралі. Каб лепей разгледзець дарунак, Звеніслава падышла да акна і раптам ускрыкнула і выпусціла каралі з рук. “Ой, княжа, самая буйная перліна пацямнела,— шаптала яна, тулячыся да мужавых грудзей.— Благі то знак. Пільнуе цябе хвароба, а можа...” Звеніслава не дагаварыла. “Не трэба мніці пра такое. Загадай, каб чырвонаму пеўню праглынучы далі, і зноў пабяле!”— гладзячы цёмную княгініну касу, адказаў ён.

Князь даўно прывучыў сябе не надта верыць у благія прыкметы, бо ведаў, што пабойваннямі можна загубіць любую справу. Цяпер, калі да паходу

заставаліся лічаныя дні, даваць волю такім думкам нельга было і пагатоў. І ўчора, з жонкаю, і цяпер ён адразу нібы мячом адсек іх ад душы і адкінуў прэч. І ўсё ж немец нешта адчуў і ўзвысіў свой голас:

— Неба адкрыла нам тваю вераломнасць! Мы ведаем, на каго ты сабраўся ўзняць меч. Ты думаеш, твой хлуслівы бог выбраў цябе, каб спыніць мой народ? Не, кароль, гэта мяне абраў Гасподзь і паслаў са мною свой праклён!

Князевым людзям здалося, што ў цёплыя сені ўварваўся вецер.

— Загадай яго забіць! — не вытрымаў Віславус. — Загадай, бо ён накліча бяду!

Кметы на парозе нацягнулі лукі. Усе глядзелі на Валодшу. Ігумен двума пярстамі клаў на сябе крыжы.

Князь устаў і ўладна падняў руку.

— Як ад аскоміны пакасць зубам і ад дыму — вачам, так і ад беззаконня — тым, што твораць яго. — Здавалася, ад зычнага князевага голасу затрымцелі цецівы ў луках. — Ты прыйшоў у мой горад, акі нань, назваўшыся чужым іменем! Ты хацеў вызнаць, што думаюць і робяць палаchanе. Ты забіў кастаправа Данілу, які лекаваў мяне і маіх людзей. Ты заслужыў смерць, але не цяпер я буду судзіць цябе. Я буду судзіць цябе, калі вярнуся з паходу.

— Забі мяне зараз! — утрапёна закрычаў біскупаў пасланец. Ягоны белы, як сала, твар скрывіла нялюдская гримаса. — Забі мяне зараз! Ты нікуды не пойдзеш і ніколі не вернешся! Ты пойдзеш туды, адкуль не вяртаюцца.

— Забі яго, князь! — Усе паўскоквалі з лаваў.

— Не! — перакрыў голас Валодша. — Вы бачыце, страх зацямніў яму разум. Кіньце нямчына ў поруб! — загадаў ён кметам.

Калі тыя, накінушы на шыю Тэадорыху скураную пятлю, выцягнулі яго з сяней, князь абвясціў:

— Заўтра падыдуць першыя палкі з удзелаў. Пешыя ратнікі, прашчнікі і лучнікі паплывуць далей на плытах і стругах. Конная дружына пойдзе сухазем'ем. Каля Герцыкі прымем дружыну князя Усевалада і літоўцаў. Прыспела пара пастаяць за зямлю і веру!

8

Дзень выхаду ў паход выпаў сонечны і цёплы. У пасадах цвілі сады, і па ўсім горадзе бруй тонкі вясновы пах квецені.

Адстаяўшы з дружынаю ютрань у Сафіі, вялікі князь Валодша першы ўзбег па сходах на княжы струг і павярнуўся тварам да Полацка. Бераг быў чырвоны ад шчытоў. Травенская сонца грала на шаломах у ваяроў, што стаялі пад шматкалёрнымі сцягамі і белымі харугвамі. Князеву душу прасвятліла радасць. Чужынцы з крыжамі на плашчах ніколі не будуць гаспадарамі гэтай зямлі.

“Слава князю Валодшу!” — крычаў бераг. Але не паспела аціхнуць над Дзвіною водгулле, як полацкі валадар на вачах у Звеніславы з сынамі і ўсяго горада скліўся aberуч за слямгу і пачаў асядаць на памост. Усё жыццё пранеслася ў князя перад вачыма, і ў астатнюю хвілю ён убачыў Барыску, да балючага выяўна ўбачыў, як сын водзіць пальчыкам па старонцы старой кнігі...

Віславус стралой узвіўся на княжы струг і паспей пачауць апошнія, вымаўленыя ўжо неслухмянымі вуснамі слова: “...не аддайце...”

Так абарвалася жыццё князя Валодшы, але імя ягонае не згубілася ў стагоддзях.

Летапісець рыжскага біскупа Генрых не насмеліўся запісаць у сваёй хроніцы, што полацкага карала пакарала неба. Відаць, біскуп сам страшыўся кары за грахі і не хацеў, каб згадка пра іх дайшла да будучых пакаленняў.

У лета 6724 крыжакі дамагліся свайго. Абезгалоўленае войска ў паход не пайшло. Дарэмна ў вотчыне за Барысавым каменем грузілі на караблі грозныя балісты. Дарэмна чакаў Збыслаў з герцыкскай дружынай. Марна ўглядаліся з наддзвінскіх хвояў у рачную далячынъ літоўскія дазорцы...

Ужо ў год смерці полацкага князя вялікі атрад мечаносцаў і рыцараў біскупа Альберта напаў на Наўгародскую зямлю. Каб ударыць раптоўна, крыжакі пачалі набег у калядныя святы, а вялікі магістр перад гэтым адпусціў з дарамі дахаты палонных наўгародцаў.

Збыліся і іншыя Валодшавы прадгаданні. Праз дваццаць гадоў пасля бяссоннай ночы ў Бельчыцах прыйшла новая варожая сіла. Князь Конрад Мазавецкі падпісаў з Тэўтонскім ордэнам дамову аб скарэнні прусаў.

Аднак збылося не толькі благое. Спраўдзіліся і князевы надзеі. Не ўзяў сабе Барыска жонкі з Ноўгарада, але наўгародскі князь Аляксандр Яраславіч вянчаўся з Параскеваю, дачкой полацкага Брачыслава. Цяпер два княствы радніліся не так, як у часы Рагвалода і Рагнеды, не пад звон мячоў, а пад радасныя званы храмаў. Разам з пасагам везла княпіня абрэз Багародзіцы Эфескай, што прыслалі некалі ігуменні Еўфрасінні яе сваяк візантыйскі кесар Мануіл, унук кесара Аляксея Комніна, жанатага з дачкою вялікага князя полацкага Усяслава Чарадзея. Пра гэты абрэз казалі, што напісаў яго нібыта сам апостол Лука. Але Аляксандр Яраславіч, якога яшчэ не звалі Неўскім, відаць, больш разлічваў не на цудадзейны абрэз, а на сілу полацкіх палкоў, што няраз хадзілі на рыцараў.

Апантанага немца Тэадорыха смерць знайшла ў той самы дзень, калі памёр Валодш. А ваявода Віславус жыў яшчэ доўга. На неўскіх берагах ён секся поруч з лоўчым князя Аляксандра палаочанінам Якавам. На ягоных вачах паваліўся долу золатагаловы шацёр свейскага ярла Біргера.

Мінулася яшчэ два гады, і побач з наўгародцамі і пскавічамі полацкія ваяры насмерць стаялі каля Варонінага Каменя на Чудскім возеры. Пасля Лядовага пабоішча яны супольна гналі палонных тэўтонаў да Пскова, а адтуль павярнулі на радзіму, у Полацк.

У той дарозе, каля вясёлых вечаровых вогнішчаў, старэйшыя векам дружыннікі неаднойчы згадвалі любамудрага князя і прастадушна верылі, што князь бачыў перамогу з захмарных высяў і радуецца цяпер разам з імі.

Кроніка Лаўрына Баршчэўскага

Я, бакаляр у навуках вызваленых Лаўрын Баршчэўскі, пачынаю кроніку сваю лета ад нараджэння Сына Божага 1439 месяца жніўня ў дзень святога Варфаламея, маючы ў сэрцы сваім надзею, што пачуюць слабы голас мой у славутым месце Віцебскім над Дзвіною, дзе я ўроджаны і ў скормлены есмь. А пішу я не дзеля славы і падзякі, бо, думаючы пра ўдзячнасць чалавечую, прыгадваю нейкую жабрачку, што падклала апошнюю вязку дроў у вогнішча, узышоў на якое пакутнік Ян Гус. Пішу дзеля таго, каб ведалі свайчакі і адназемцы мае, што не выракся я роднае зямлі і тыя, што пайшли разам са мною біцца за Божую справу і ваявалі многія леты і склалі на чужыне галовы свае, таксама бацькоўскае зямлі не выракліся і вялікую туту па ёй мелі.

У трывозе сэрца маё, бо паўдзённы вецер прынёс да нас чорную смерць, і невідочныя стрэлы яе паразілі ўжо мастака Джакома, што распісваў капліцу святой Магдалены, і збройніка Федэрыга з сынам і трыма чаляднікамі, і шаноўны князь Гвальдоні, пад магутным крылом якога знайшоў я пяць летаў таму прыстанак, загадаў учора зачыніць браму і паставіць на муры варту, каб на палёт стралы не падыходзіла да замка аніводная жывая душа.

Раней ці пазней, пішацца ў прыпавесцях Саламонавых, ідзе чалавек у дом свой вечны, а сузор'і трэцююnoch вяшчуюць благое і, калі наканавана мне ў гэтых дні скончыць зямны шлях мой, няхай той, да чыліх рук трапіць гэты манускрыпт, паспрыяе, каб дапяўён да роднага места майго над Дзвіною, званау таксама на даўнейшых мапах Рубонам. Дзеля гэтага раблю я адпаведныя прыпіскі лацінаю, а таксама мовамі валоскаю, нямецкаю, чэшскаю, польскаю і гэбрайскаю, якія спасціглі мой rozум і мае вусны. Самую ж кроніку сэрца і rozум мае загадваюць пісаць моваю, з якою пусціла мяне на свет маці, і малю ўсявышняга, каб дазволіў давесці ќемудрагелістасе апавяданне маё да астатняга слова.

Няхай жа будзе вам вядома, што нарадзіўся я ва ўстаноўлены Богам і прыродаю час у тое лета, калі вада ў Дзвіне зноў змяшалася з крывёю і гаспадар наш Вітаўт адабраў места Віцебскае ў стрыечніка свайго Свідрыгайлы. А праз дзве зімы быў у нашай зямлі такі голад, што людзі жывіліся лісцём, елі наўе* і ішлі ў лясы на разарванне дзікім звярам; тады забрала неба маці маю, якую не забываюся я памінаць у малітвах штодзённых.

* Мерцвякоў.

Бацька мой быў ганчар Арцём з Прабойнай вуліцы, і, калі споўнілася мне восем летаў, аддаў ён мяне ў вучэнне пры царкве Іаана Багаслова, і манахі дзівіліся з мае рупнасці да кніжнае навукі. А калі споўнілася мне дванаццаць летаў, паралюшная Агата з Задзвіння напрарочыла мне смерць у далёкой старане не ад старасці, і не ад хваробы, і не ад сцюдзёнага жалеза ў сечы, а ад агню, і таму пешчу я ў сэрцы сваім спадзяванне, што аблінне мяне чорная смерць і не скончыцца цяпер існаванне маё зямное.

Бацька ж мой нябожчык, дарма што простага звання і невялікай навукі, чалавек быў любамудры і, круцячы каменны свой кружар, любіў паўтараць, што людзі - быццам тая гліна: нарадзілася малое, і пачалі яго, як гліну на кружары, абладжваць і выцягваць, наперш бацькі, што жыццё яму далі, а затым і іншыя

людзі; адзін самую драбніцу дадасць, другі - болей, а трэці - столькі, што пасля яго гаршчок ужо сушыць можна і ў печ на абпал ставіць. А таксама і іншае казаў мой бацька, бо пра ўсё на свеце меў ён сваю адмысловую думку, і дзенебудзь у Гішпаніі і ў многіх іншых краінах хрысціянскіх надзелі б яму за гэта на галаву каўпак папяровы з д'ябламі і падняўся б ён чорным дымам у неба; дзякаваць Богу, Віцебск наш не ў Гішпаніі, а ў Вялікім Княстве.

У тое ж лета, як гаспадар наш Вітаўт і кароль Ягайла каля вёскі, званае Грунвальд, а па-нашаму - Зялёны Гай, пабілі тэўтонаў і радасць была вялікая ў нашым месце і ва ўсёй дзяржаве нашай, быў ужо я памагаты бацьку майму ў майстэрні, гліну вымешваў, перадзіраў яе на тарках ды прывучаўся круціць кружар, стаўбункі ды латушки выштукоўваючы. Дні складваліся ў месяцы, месяцы ў гады, і агортваў мяне почасту чорны смутак: не баяўся я работы, ды баяўся, што так вакол кружара жыщё маё і абернецца, а прасіў я ва ўсявышняга інакшае долі, бо жыла ў сэрцы маім, быццам птах дзівосны ў клетцы, любасць нязводная да кніжнае навукі, і не адзін дубец зламаў бацька на спіне маёй, калі засынаў я над кружарам, праседзеўшы ноч у Багдана-перапісчыка ў келі. Жылі ж мы з бацькам са свайго мазала; вялікаму князю падатак заплоціш, царкве дзесяціну, а яшчэ ардыншчыну з сярэбшчынай, вось і голы, як бізун.

А калі мінула мне шаснаццаць летаў, даў мне Бог, акрамя кніг Багданавых, яшчэ адну радасць. Імя ёй было Міхаліна, і цяпєр нават, калі ляжаць паміж мною і той парой незлічоныя вёrstы і дні і не ведаю я, ці жыве Міхаліна на свеце, прыходзіць яна ў сны мае і змушае мацнай біцца сэрца, бо не было ў мяне большага шчасця, чым стаяць з ёю ў садку над Віцьбаю да самае дзянінцы. І паслаў бацька ў Спасаў дзень сватоў да Сцяпана-кушняра, ды вынесла ім Міхаліна са слязамі на вейках гарбуз; не хачу, сказаў Сцяпан, з галаштанцамі радніцца, і была ў словах ягоных праўда, бо на яго восем чаляднікаў спіну гнулі, але праўда гэтая была горшая за крыўду.

Міхаліну ж, каб не прычынілася якое ліха, аддалі скора за злотніка Міколу, і, як уведаў я пра гэта, стала ў мяне ўваччу, як ясачка мая ў вясельную ноч другога разувае, ласкі ягоныя прымяочы, і нічога, апрача гэтага, вочы мае не бачылі. Выйшаў я на бераг за замкам, дзе самыя віры, і благую думку на камені пад алешынай задумаў. Да граху было, як да ўсёй вады, але пачуў я нейкі голас таемны. Няўжо ты, Лаўрын, голас гэтых казаў, дзеля таго дасюль па зямлі хадзіў, каб кругі па рацэ пайшлі і рыба з цябе наедак мела? Ходзіш па зямлі, дык пакінь па сабе не адно гаршкі, што ад любога каменя на чарапкі разляцяцца. І акрыяла душа мая, бо прыняў я голас як знак, што зменіцца жыщё маё.

І не зманіў той голас.

Лета ад нараджэння Сына Божага 1413 у месяц красавік прыйшлі па Дзвіне велікакняжыя стругі і ладзі з войскам і почтам* і прысталі да берага проці Альгердавага замка. І спяшалі з двух бакоў насустроч ім людзі лацінскае веры і людзі нашай дзедаўскай веры са сваімі мошчамі і харугвамі. І пабачыў я гаспадара нашага Вітаўта, што трymаў пад сваёй рукою дзяржаву ад мора да мора; былі на ім латы з сабалінаю накідкаю і шалом з пяром паўлінавым, і меў гаспадар наш бараду, быццам срэбра, сівую, а веку меў болей за шэсцьдзесят летаў, але відаць было, што не кожны яшчэ малады рыцар патрапіць яго з сядла выбіць. І пабачыў я разам з людам паспалітым места Віцебскага таго нашай

крыві воя, што тры леты таму ў Грунвалдской сечы ўваткнуў у гарляк тэўтонскому магістру рацішча і адправіў душу ягоную ў пекла, а паказаў мне таго воя бацька мой, бо быў і ён у векапомнае сечы і меў напамінкам пра яе шнар безвалосы на галаве і не меў левага вуха. І была пагудка, што разам з княжымі людзьмі едзе муж вучоны Геранім Пражскі, пасланы ў нашу зямлю вялікім бязбожнікам Янам Гусам, якому паводле ўказу папы рымскага спявалі анафему ва ўсіх цэрквах Чэшскае зямлі.

* Світаю.

Гаспадар жа наш Вітаўт на дзвінскім беразе лагадней на лацінцаў аднавернікаў пазіраў і галавою ім ківаў ласкова. І прычынілася тады такое, што многія людзі хрысціцца началі, а біскупа віленскага ажно перасмыкнула, нібыта ён карэц палыновага адвару выпіў. Выступіў з княжага почту муж паважны ў карзне нетугайшага крою і перад людам паспалітым лікам чатыры ці пяць тысяч мужчын, жанчын і дзяцей укленчыў і людзей нашай старой веры назваў добрымі хрысціянамі, а святыні нашыя назваў праудзівымі святынямі; імя ж гэтаму мужу было Геранім.

Успамінайце настаўнікаў вашых, вучыў апостол Павел, і часта ўспамінаю я Гераніма, бо, калі раўнаваць чалавека з глінаю на кружары, бачыць Бог, быў ён добры ганчар. Жыццё чалавечое мінулася з таго дня, як казаў ён нам казань сваю першую, я ж і цяпер яе чую, быццам зноў у храме Іаана Багаслова з бацькам майм стаю.

Нашаю моваю казаў ён, і хоць перакручваў на свой капыл слова, не смяяўся ніхто, бо слова тыя былі, як зярніты, і надышла пара, калі прараслі яны ў душах, і закаласіліся; і не смяяўся ніхто, бо казань тая была, як бура над дзвінскаю плынню, і надышла пара, калі закінула бура гэтая многіх свайчакоў маіх далёка ад родных агменяў.

З усіх турботай роду чалавечага самы вялікі клопат - аб Радзіме. Дзеля прышласці яе аддаюць людзі маєтнасць і жывот свой і жывуць шчасліва, а пасля смерці славяць нашчадкі іхнія імёны. Так казаў вучоны чэх, і голас ягоны бунтаваў сэрцы, а вочы ягоныя над гарбатым носам гарэлі, як у юрода Апанаса з Заручай, але не шалам свяціліся яны, а вялікім розумам. Той жа, хто жыве салодка, пазбавіцца і жыцця і імені. І казаў ён, браты-беларусіны! Чэхі і настаўнік наш Гус вераць, што ў ліхую часіну мячы вашы падымуцца супраць ворагаў разам з нашымі мячамі.

І яшчэ казаў ён, што ўладараць над зямлёй ягонаю немцы, і чыніцца ўціскі вялікія, і мкнуща зрабіць, каб чэхі і думалі, і гаварылі па-тэўтонску, бо лягчэй тады будзе адбіраць набытак іхні. І казаў ён, што многія чэхі гавораць ужо напалову па-свойму, а напалову па-нямецку. І казаў ён, што ўладары павінны гаварыць з народам на ягонай мове. І казаў ён: самае вялікае злачынства перад Богам не тое, калі чалавека жыцця пазбаўляюць, а тое, калі цэлы народ з душою ягонай разлучыць хочуць. І казаў ён: сёння над майм народам смерць, нібыта каршун у небе, кружляе, а ёсць уладары - хочуць, каб і беларусінаў на свеце не было, каб дзеці вашыя мовы свае вы ракліся і на магілы продкаў сваіх плявалі. І казаў ён: хіба не бачыце, як рымская зараза на вашай зямлі расце? І казаў: з аднаго мы з вамі кораня, дык будзьма разам за прауду стаяць, каб на зямлі жыць!

Да самага лета, пакуль вада ў Дзвіне не апала, казаў Геранім свае казані, і лацінцам на суперак адпусціў паводле наскага звычаю бараду, і не галіў

танзуры, і адмовіўся ад апраткі клірка, насіў жа такую, як у нас носяць. І кожны раз у царкве Багаслова людзей збіралася столькі, што пеўню не было куды дзюбнучь, і круціліся між імі вікы і асочнікі з касцёла францысканаў, бо не шанаваў вучоны чэх святароў сваіх лацінскіх і выкryваў нястомна грахі іхнія. І пачулі мы, што ў Чэшскай зямлі бюць манахі на плошчах у барабаны і прадаюць ілжывыя святыні і адпушчэнні грахоў, і той нават можа купіць сабе адпушчэнне, хто мае пажадлівасць да Маці Божай, і той, хто сабраўся забіць, таксама купляе гэта д'яблова адпушчэнне і забівае бліжняга свайго. Святыя ж айцы ходзяць у дамы распusty да выляжанак, а адзін прайграўся ў косці і цераз усю Прагу бег дахаты ў чым Бог яго на свет пусціў. Дый не дзіва, што такое дзееща, бо сам рымскі намеснік святога Пётры* быў некалі на моры расколам, а цяпер чыніць смертазабойствы і творыць грэх пралюбадзейства з манашкамі і з жонкаю брата свайго. Нездарма круціліся ў храме вікы лацінскія, але і нашым чарнарызцам быў Геранімавы слова не ялесем на сэрца, бо прамаўляў ён, што ня можна збіраць царкве дзесяціну, таму што запавечыў Збавіцель апосталам не мець у пасах ні золата, ні срэбра, ні медзі, а жыць у беднасці; кожны жа ведае, у якой злыбедзе нашыя чарнарызцы жывуць.

* У той час рымскім папам быў Ян ХХIII (Балтазар Коса), які выславіўся сваёй распustaю і злачынствамі.

Дзівіліся людзі места Віцебскага з разуму і вучонасці Геранімавай, і сам гаспадар наш Вітаут літасціва яго слухаў, а птах той дзівосны, у жалезную клетку ў маіх грудзях замкнёны, усё мацней крыламі біў і на волю прасіўся. І, прычакаўшы аднойчы магістра Гераніма на цвінтары, скінуў я магерку і, не спытаўшы рады бацькавае, сказаў, што хачу спасцігнуць розныя навукі, каб прасвяtlіць разум свой, а таксама дзеля асветы адназемцаў маіх; горка цяпер сэрцу майму, што не дало мне неба спраўдзіць слова мае, бо няма мне дарогі дадому, пакуль кідаюць там у цэлі і судзяць тых, хто чынам і словамі славіў імя пакутніка Гуса.

Сказаў магістр Геранім на слова мае, што дагодныя яны Богу, і наказаў вучыць мову лацінскую, бо ў Чэхах і ў іншых землях, сваёй навукаю знакамітых, вучацца шкаляры на лаціне, і называў мне манаха з віцебскіх францысканаў, што па ягонай, Геранімавай, волі і па сваёй ахвоце будзе вучыць мяне мове гэтай.

Лета ж наступнага, пасля святых Калядаў, памінаючы добрым словам бацьку майго Арцёма, які заплакаў і абняў мяне, даўшы сваё блаславенне, і з якім ужо не даў мне Бог зноў перабачыцца, і манаха Марку, які навучаў мяне лаціне, пакінуў я роднае места маё Віцебскае разам з купцом Алехнам. Вёз Алехна ў Чэшскую зямлю гарнастай і куны, а таксама замкі і бабровы струмень, і праз два месяцы, трывкоць адбіўшыся па дарозе ад ліхіх людзей, прыйшлі мы ў Прагу, дзе знайшоў я магістра Гераніма, як і было некалі між намі казана, і прыняў ён мяне міласціва і пасяліў у бурсу, званую Ерусалім, фундаваная ж яна была каралеваю Ядвігаю дзеля шкаляроў з Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага.

Жылося мяне ў бурсе так уежна, што почасту рабіў я лыжку з хлеба, з'ядаў гарох, а потым лыжкаю і прыкусваў, але радавалася сэрца маё, бо вучыў я сём навук вызваленых у славутай *alma mater* Пражскай, што завецца таксама Каралінеум, і многія прамудрасці адкрыліся разуму майму на лекцыях і ў доўгія гадзіны над кнігамі, калі быў суразмоўцамі маймі Арыстоцель і Платон і іншыя

мужы мудрасці вялікай, а таксама на дыспутах і ў разважных гутарках з магістрам Амбражам з Пльзеня, які адараў мяне сваёй увагаю і браў на вежу сачыць зоры. Ад яго ўведаў я шмат аб руху нябесных свяцілаў і, апрача астатняга, пачуў ад яго пра камень філасофскі, які простыя металы ў золата пераварочвае, і любую хваробу лекуе, і вечную маладосць дорыць; тыя ж людзі, што шукаюць гэты камень, завуцца чарнадзеі, або алхімікі, і магістр Амбраж быў з гэтых людзей.

А ў Чэхах было неспакойна, і на вуліцах пражскіх і дзеці і людзі паважанага веку кричалі свята рам: «У сак, мнісе, у сак!», і на вачах маіх разарвалі на рынку манахаў, што за сходную цану прапаноўвалі салому асла, на якім Ісус ехаў у Ерусалім, слёзы Марыі Магдалены, а таксама малако Багародзіцы і промні Віфлеемскае зоркі, што паказвала шлях вешчунам. І хадзіў я разам з іншымі шкалярамі па месце Пражскім у сціжме людзей, а наперадзе нас ішла выляжанка, усяму месце вядомая, і была яна ва ўборы папы рымскага і на пацеху народу раздавала ахвотнікам паперкі, званыя індульгенцыямі. І трывожна было ў сэрцах нашых, бо даходзілі чуткі, што судзіць будзе Рым заступніка чэхаў Гуса і сябра ягонага найадданейшага, а майго дабрачынца Гераніма, у доме якога заўсёды мог я тою парою насыціць голад мой...*

* У гэтым месцы пергамент абгарэў і тэкст нечытэльны.

...а вялі яго туды паўз вогнішча, з кніг, ягонаю рукою напісаных, складзенае, і ўзышоў ён на сваю Галгофу вогненнью з мужнасцю вялікай. Калі дагарэлі дровы, знайшлі сэрца ягонае жывое і білі яго кіямі, а затым насадзілі на пожаг і засмажылі асобна. Прах жа ягоны, каб не засталося на зямлі мапілы і не было куды людзям збірацца памінаць заступніка свайго, кінулі ў раку, а на агнішчы закапалі асла, што належалі нейкаму кардыналу, і зрабілі гэта, каб напалохаць людзей кепскім паветрам, але, бачыць Бог, спудлавалі яны, бо стаяў бы там большы смурод не ад няшчаснага стварэння Божага, а ад ягонага гаспадара. Вялікі жа князь наш Вітаўт, каб абараніць пакутніка Гуса, паслаў на сабор у Канстанс мітрапаліта свайго з біскупамі, ды спазнілася пасольства ягонае і вярнулася ў смутку.

На наступнае лета вытрымаў я экзамен, і ахрышчаны быў ў бакаляры, і надзеў шапку бакалярскую кантовую і карзно з чырвонаю на рукавах аблімоўкаю, але не было радасці ў сэрцы майм, бо таго ж лета схапілі слугі папскія дабрачынца майго Гераніма і паставілі ў вежы на калоду і ногі прыкавалі цяжкімі кайданамі да калоды, а руکі да жалезных кольцаў у столі. Вісеў ён там многа дзён, і руکі і ногі ягоныя былі ў язвах гнойных, і пахіснулася вера ягоная, і выракся ён публічна вучэння настаўніка свайго Гуса, але Збавіцель у сваёй міласэрнасці даў яму сілы, і адмовіўся ён ад адрачэння, прыняўшы смерць у агні на тым самым месцы, дзе і нявінны Гус. Вялікая журба была тады ў Чэхах і ў іншых краінах, і ведаю я, што многія людзі ў месце Віцебскім, і ў Полацку, і ў Вільні таксама журбу чулі ў сэрцах сваіх, бо ведалі, што стаяў магістр Геранім калісьці перад людам віцебскім на каленях і вялікую ласку меў да народа нашага.

Няхай жа будзе вам вядома, што ў смутныя тыя часы прызываў мяне магістр Амбраж і абвясціў, што наблізіўся ён да таямніцы філасофскага каменя, званага яшчэ вялікі магістэрый, але век ягоны і сілы вымагаюць, каб узяў ён вучня, бо іначай пайсці можа праца рук ягоных тунна. І загарэлася сэрца маё, як сухая

былінка, бо даўно ўжо перачытваў я пакрыёма кнігу вялікага чарнадзея Зосімы, і ведаў многія формулы, і спасцігаў таямніцы магніту і бурштыну. І ўвёў мяне магістр Амбраж у сутарэнне пад домам сваім, дзе быў куб перагонны, і горан, і ўсё, што трэба на доследы. Удзух пайшлі мы да цёмнага і невядомага праз яшчэ больш цёмнае і невядомае і датыкаліся ў доследах сваіх да чорных сіл хаосу і ў апантанасці сваёй прыраўноўвалі Хрыста да вялікага магістэрья і вялікі магістэрый да Сына Божага, і, аддаўшыся роспачы, няраз здзіралі да крыўі руکі аб каменныя сцены прыстанку нашага.

Два леты жылі мы, чужаючыся людзей, а на трэцяе лета замуравалі сябе, і ежу з вадою падавалі нам цераз атвор, і не ведалі мы, што чыніцца ў месце Пражскім і на ўсёй Чэшскай зямлі. Але ў адзін з дзён быў пасланы нам знак, і ўбачылі мы на сцяне крыявую пляму, і, калі пахолак прынёс нам хлеб, парушыў я прысягу сваю і насуперак волі настаўнікавай загаварыў з пахолкам. І ўведалі мы, што Рым абвясціў чэхаў ерэтыкамі, і падняліся яны з імем Гуса супроць папы і няправедных уладаў, і бяруць места за местам. І сказаў магістр Амбраж на гэта, што няма нічога вышэй як ісціна, а ісціна ёсьць вялікі магістэрый, усё ж астатніе - марнасць марнасцяў, і разум мой гатовы быў пагадзіцца з ягонымі словамі, ды не згадзілася сэрца маё. Тады ўзвысіў настаўнік голас і вінаваціў мяне ў адступе ад прысягі і ablіoso сэрца маё горыччу, але пакінуў я настаўніка, бо чуў у душы голас Геранімаў, што клікаў адназемцаў маіх узніць у ліхую гадзіну мячы свае разам з братамі-чэхамі. Было гэта ў лета, калі забраў Гасподзь душу старога караля Вацлава і не прызналі чэхі спадкаемца ягонага рудога Зыгмунда-імператара.

Тады ў месце Пражскім крышылі храмы і нішчылі абрэзы і стоды царкоўныя, а таксама выколвалі ім вочы і адсякалі насы, кажучы пры гэтым: калі ты бог або святы, адбараніся сам, і мы ўверуем у цябе. Тады ж сабраліся чэхі на гару, званую Табар і збудавалі места новае, і не было дагэтуль такіх ні ў якой зямлі, бо багаты ў месце гэтым дзяліў ежу сваю з бедным, а хто прыходзіў туды з грашыма, апускаў іх у бочку, што стаяла дзеля гэтага на плошчы. Не было там таксама крадзяжоў, і не бавіў ніхто часу ў гульгайстве, і ва ўсіх, як у апосталаў, было адно сэрца і адна воля, бо кожны дбаў найперш аб выгратаванні душы сваёй. І вучылі там чытаць і пісаць па чэшскай Бібліі, і не трымаліся пастоў, і не верылі ў чысцец. Не пілі ж у месце Табары нічога, апрача вады, як гаспадар наш Вітаўт, і было гэта мне даспадобы, бо няма нічога агіднейшага за чалавека, што ад віна губляе разум свой, але няхай даруе мне Ўсявышні, усё ж праглася мне зредку прамачыць нутро сваё добрым кухлем чорнага чэшскага піва. І слухаў я там святара, які вучыў, што прыйдзе хутка царства справядлівасці і не будзе на зямлі караля і валадароў, не будзе паншчыны і падаткаў, і людзі будуць жыць, як браты і сёстры. Два месяцы жыў я ў тым месце і бачыў, што думкі жыхароў ягоных і справы іхняя дагодныя Збавіцелю, бо ўсе людзі народжаныя роўнымі між сабою, і почасту сніў я места сваё роднае Віцебскае, нібы места Табар, і цешылі гэтыя сны душу маю; маліўся ж я паводле гусіцкага абраду.

Кароль Зыгмунд у тую пару прывёў войска незлічонае, і нечуваныя здзекі чыніла яно над гусітамі. Каля Кутнай Гары кідалі іх у капальні і за кароткі час кінулі туды шаснаццаць соцень мужчын і жанчын, так што нават каты валіліся на зямлю ад стомы. Секлі рыцары дзесяці і немаўлятам руکі і ногі, а мацярок іхніх гналі перад сабою і падвешвалі за персі, мёртвых жа мужчын клалі на жанчын, кажучы: злучайцеся і размнажайцеся. Паганцы ніколі не здзекаваліся

так з целаў хрысціянскіх, як яны, і не прамінула неба паслаць ім кару за страшныя грахі іхнія, і разбілі гусіты войска рудога Зыгмунда на Віткавай гары, і тады ўзяў я ўпершыню зброю ў руکі свае.

І выправілі гусіты пасольства вялікае да гаспадара нашага Вітаўта, аддаючы яму карону чэшскую і чакаючы падмогі ад братоў сваіх па крыві. Богу ж было дагодна, каб у пасольстве гэтым ехаў і я, і радасць вялікая жыла ў сэрцы маім, бо меў я надзею пабачыць бацьку і места Віцебскае і прынесці адназемцам слова праўды...*

* Тут у рукапісе няма дзвюх старонак.

...Вітаўт не сам, а паслаў сыноўца свайго князя Жылгімента Карыбутавіча з рушэннем, і прыйшлі мы ў месяцы траўні ў Прагу, і прызналі чэхі князя Жылгімента валадаром; было гэта ў лета 1422. Беларусінаў прыйшло ў тым войску лікам да пяці тысяч, і ўсе біліся мужна, і многія заручыліся там з зямлёю. Не магу я сказаць пра кожнага, а таму скажу тут пра тых, хто пайшоў са мною з места Віцебскага, каб дзеці і ўнуکі іхнія паміналі свайчакоў добрым словам у размовах і думках сваіх.

Быў з намі Якуб-мечнік, а прозівшчам Жаробка, бо еў, як пяць добрых кметаў, і сам князь падзівіца прыходзіў на Якуба ў паходзе нашым. Але і ў сечы выславіўся Жаробка не горай, чым ля катлоў кухарскіх, і забраў яго Жылгімонт сабе на шчасце ў ахову сваю княжую. Часта прыгадваю я Якуба-мечніка, бо дзіўна была смерць ягоная. Адмовіўся ён перад днём сваім вячэраць, а калі прыступіліся да яго з роспытамі, бо большае гэта было дзіва, чым калі б Барысавы камяні па Дзвіне паплылі, прызнаўся Жаробка, што ўзяла яго за сэрца туга невыказнай і хocha ён песню ўзгадаць, якую маці яму на сон спявала, калі малы быў, і, як узгадае ён песню ту, так і туга адкаснецца, і есці ён зноў захоча. Многія тады ад слоў Якубавых бакі сабе рвалі і кпінкі з яго строі. Назаўтра ж ішло войска па чэшскім мястэчку, князь Жылгімонт з аховаю наперадзе ехаў, і, як выкіравалі на плошчу, гакнула з касцёла рушніца варожая. Якуб князя захінуць ірвануўся, проста паміж вачэй куля яму і ўвайшла, там, дзе бровы на пераносі зрасліся. А са званіцы касцельнае арганістага сцягнулі, прызнаўся на прэнгу, што далі яму ксяндзы кулю срэбную асвяченую з пісьменамі і намовілі пагубіць князя беларусінскага, дакляруючы за гэта царства нябеснае. Ці паспей хоць тую песню матчыну Якуб успомніць, пакуль душа не адляцела?

Быў там і халоп нявольны баярына Завішы Цімошка Гром, празваны так за дурную звычку, якую не буду я тут узгадваць, але воін харобры; няраз з адной паліцаю ішоў на рыцара і перамогу меў над многімі. Сустрэў жа пагібель сваю Цімошка ў сечы векапомнай пад Маляшовым. Мы ў дзень той стаялі на гары, і, калі спешыліся ворагі нашы ірынулі на прыступ, гетман наш Ян Жыжка, які і безвач бачыў лепей, чым троє відущчых, махнуў рукой, і пакаціліся долу вазы цяжкія, каменем наладаваныя, а калі пабеглі рыцары, ударылі ім у спіну гарматкі-тарасніцы, і палацела ў пагоню конніца. Паўтары тысячы паноў і людзей моцных места Пражскага маліліся тады астатні раз богу свайму. Адзін жа з іх, чалавек небаязлівы і немалой сілы, распалавініў Цімошкову галаву, як гарбуз, але сам перажыў Грома адно на міг, бо не паспей ён узніць меч, як закіпела сэрца ягонае на маёй суліцы. Было гэта ў лета, калі забрала адважнага Жыжку чорная смерць і мы назвалі сябе сіротамі.

Пасля Маляшова ваявалі мы разам з чэхамі яшчэ дзесяць летаў і няраз білі і гналі, як парасятаў, самыя адборныя раці, і няраз адно рыпенне баявых вазоў і хваласпей наш, што дагодны быў небу, змушалі ворагаў паказваць нам свае спіны. Так доўга ваявалі мы ў Чэшскай зямлі, што з'явіліся паміж нас такія, што забываліся мовы сваёй, і вучыў іх я, што няможна чалавеку забываць, хто ён ёсць і з якога ён народа, бо за пашану да свайго будуць ганараваць нас людзі з іншых краёў, бязродных жа ніхто не ўшануе. И вучыў я іх, што нельга выракацца тae мовы, з якой ты на свет прыйшоў, бо пусціш у душу мову чужую, і душа твая зменіцца, і не станеш ужо тым, кім на раду табе напісана, а гэта грэх вялікі перад усім светам, бо не скажаш тады свайго слова запаветнага і не зробіш тое, што пасланы ты на зямлі зрабіць. Так казаў я, і многія служалі мяне, бо ведалі, што спасціг я кніжную мудрасць, але быў сярод іх простым воінам і еў і піў разам з імі.

Былі ж і такія, што казалі: поле наша пустуе, а мы чужыя нівы баронім і не шкадуем жывата свайго за праўду чужую. И казаў я ім, што няма на свеце чужой праўды, ні чэшскай няма, ні беларусінскай, ні літоўскай, а ёсць адна праўда на ўсіх. И, калі пайшоў князь Жылімонт Карыбутавіч з Чэхаў, многія адназемцы мае пайшлі з ім, а многія засталіся і, прыняўшы веру гусіцкую, біліся за справу Божую і за тое, каб места дзівоснае Табар, дзе людзі сябе братамі і сёстрамі называюць, на зямлі стаяла.

З Вялікага ж Княства даходзілі да нас весткі сумныя вельмі. Крывёю былі залітая нівы нашыя, бо, як сышоў у магілу гаспадар наш Вітаўт, пачалася звада крывавая між князем Свідрыгайлам і князем Жылімонтам Кейстутавічам. Места ж Віцебскае адчыніла браму перад Свідрыгайлам і прызнала яго за князя свайго, бо заўсёды хіліўся ён да нашай дзедаўской веры, дарма што ўзяў у хаўруsnікі сабе лівонцаў і конніцу татарскую. И звёў князь Свідрыгайла ў Віцебску падрахункі з людзьмі Жылімонтавымі: князя Міхала Альшанскага загадаў ён пасадзіць у мех і кінуць у палонку, а князя Сымона Альшанскага загадаў скінуць у Дзвіну з Замкаве гары. У нашым жа месце Смаленску ўзялі мітрапаліта Герасіма, і спаліў яго князь Свідрыгайла ў Віцебску на вялікім камені пад замкам, бо трymаў Герасім перавет на яго. Ваявалі князі зацята, дзелячы ўладу над краем, зямля ж наша і люд яе мелі з гэтага няшчасце і рабункі несканчоныя бедных двароў сваіх.

Не сказаў яшчэ я, што паміж тымі, хто прыняў веру гусіцкую, быў свайчак і пагодак мой чаляднік бондара Міхея з Багародзіцкай вуліцы Юрка Батыніч, празваны Жаркім, бо рабіўся ён у сечы апантаны, і цэп ягоны, жалезам акуты, расколваў ворагам нашым галовы, не раўнуючы як лесавыя гарэхі. Пабраўся Юрка з чэшкай Марыяй, і нарадзіўся ў іх сын, ахрышчаны на ўспамін пра Гусапакутніка Янкам. Калі ж вярнуліся мы з паходу ў польскія землі, уведаў Юрка, што наляцелі аднаго разу тэўтоны, і захапілі ў полі жанчын з дзецимі, і над жанчынамі гвалт чынілі, а потым выразалі ім персі і рвалі дзідамі ўлонні, дзяцей жа і сярод іх Янку малога з залацістымі валосікамі кінулі ў агонь. З тae пары замаўчаў Юрка і маўчаў тры леты, робячы на цапільне страшнага цэпа свайго зацінкі, і была кожная напамінкам пра чорную душу ворага Хрыстовага, якога адправіў Юрка ў апраметную; набралася ж зацінак такіх больш за сотню. Маліў ён неба, каб хутчэй дало яму сустрэцца з жонкаю і сынам, але наканавана яму было помсіцца да самай бітвы на праклятым полі Ліпанскім, а была бітва гэтая ў лета ад нараджэння Сына Божага 1434.

Стаялі мы на тым полі тры дні і тры ночы, акурат у пару, калі вясна з летам абдымаюцца, і салоўкі цёхкалі, і такая навокал лагода была, нібы хацеў сказаць Збавіцель людзям, каб не забівалі адно аднаго, а нараджали дзяцей і аралі зямлю. Але не маглі мы агусціць мячы і цапы свае, і кожны з нас паспавядайся і прыгасціць, а паны ўсё не адважваліся напасці на нас, хоць і было войска іхняе большае трыкроць.

Не мелі мы страху ў сэрцах, ды страшнейшая за страх была паняверка, бо бачылі мы, як дужэюць з кожным годам ворагі нашы і ў самім месцы Табары з'явіліся ўжо сярод братоў і сясцёр жабракі і людзі, што паслі чэрава сваё ў раскошы. Прыніў жа я перад сечаю сон дзівосны, нібыта ляжу на гарачым каменні пад сонцам, ад спёкі канячуы, і бачу раку перад сабою ў зялёных берагах, да Дзвіны падобную, але не магу яе дапасці, каб смагу наталіць, і зразумеў я, што благі то знак.

А ў дзень пасля тae ночы, калі перайшло сонца на трэцюю гадзіну, разамкнулася кола вазоў панскіх, і сталі вазы іхняя баявыя шыхтавацца па адзінаццаць у рад, і налічылі мы радоў больш за пяць дзесяткаў. Былі ж вазы панскія, як папаўзлі на наш пагорак, да вялізнае вужакі падобныя, і на галаве вужака гэтая мела джалалу дзесяткі, а былі то тарасніцы і бамбарды. Бачыў я, як забіла ядром жанчыну, што мела ў чрэве сваім, але паспелі дзіця яе перахрысціць, каб трапіла душа ягоная на неба. Калі ж развеяўся дым ад стрэлаў, пабеглі нападнікі, і, адкінуўшы вазовыя шчыты, кінуліся мы ў пагоню, і, здавалася, блізка ўжо была перамога, але ўдарыла з засады конніца панская і, здратаваўшы пагоню, наляцела на табар наш. Дарэмна чакалі мы падмогі, бо гетман Чапек, пад рукою якога былі коннікі табарыцкія, пакінуў нас на вырак лёсу. А следам за рыцарамі пайшлі на прыступ найміты-кнёхты, і тады забраў Збавіцель душу Юркі Жаркага, і душу чэха Мікулаша, і душу паляка Франака, што ваявалі на возе нашым.

Зямля ў той дзень стамілася піць кроў чалавечую, і стаяла цёмная кроў ў кожным следзе ад конскага капыту. А перад заходам сонца прайшлі ланцужна па полі Ліпанскім кнёхты, і дабівалі яны даўгімі мячамі параненых, а наперадзе ішла з касою сама смерць у сталёвым панцыры. Багатым было жніво яе, бо болей за дзесяць тысяч вояў божых засталіся навекі на тым полі, і няхай будзе вам вядома, што было паміж імі беларусінаў лікам да пяцісот. Мне ж дадзена была сіла стрымаць крык у грудзях, калі ўкалоў мяне найміт мячом у калена, і прыняў ён мяне за мёртвага, хоць быў я адно паранены ў ногі. Ляжаў я ўначы на тым полі страшным, і крумкачы пільнавалі мяне, каб выпіць вочы мае, але адзін добры чэх простага звання ўратаваў мяне і загаіў мае раны; зваўся ён Марцінам, і часта малюся я за душу ягоную.

Разлучыўся з душою ў той сечы і Аўдзей Гуцька несвіжанін. Быў ён чалавек вясёлы, штукар і гудошнік, дастаць мог з магеркі галубку, а з пустой торбы вытрасці зайца жывога, прыслоўе ж меў улюбёнае - а каб цябе ў раі камары таўклі. Затрымцелі ў грудзях ягоных дзве стралы зубчастыя, што ні вышыянуть, ні вырваць няможна, і, калі глядзелі ўжо вочы Аўдзеевы ў неба, пабачылі мы апошнюю штуку ягоную: выпырхнула з Гуцькавай запазухі ў небясную сінечу галубка, як снег белая. Была ж галубка гэтая, быццам праўда наша, якая датуль жыць будзе, пакуль хоць адзін вой за яе ваюе, хоць адно сэрца чалавече да яе любасць мае.

Было гэта пяць летаў таму, а ў мінулую нач зноў убачыў я смерць у панцыры,

што ішла наперадзе кнектаў, і сон гэты, як і сузор'і, паказвае на благое. Але dum spiro, spergo*, і пешчу я надзею, што спраўдзіцца прароцтва старой Агаты з Задзвіння і не зачэпіць мяне крылом сваім чорная смерць. Калі ж станецца так, аброкся я пакінуць славутага князя Гвальдоні, сардэчна аддзячыўши яму, і ісці ў места Страсбург, бо дайшлі да нас чуткі, нібыта атабарыўся ў месце гэтым вучоны немец Ёган Гутэнберг, што вымысліў варштат дзеля перапісання кніг без пёраў і атраманту. Калі праўдзівая гэта пагудка, падамся я да яго ў навуку, бо не пагас яшчэ ў душы маёй лятунак паслужыць асвeце люду нашага паспалітага.

* Пакуль жыву, спадзяюся (лац.).

Калі ж наканавана мне скончыць хутка зямны шлях мой, няхай дойдзе кроніка гэтая да бацькоўскае зямлі, каб не згубіліся ў бязмежным моры часу жыццё маё і жыцці адназемцаў маіх, што ваявалі ў далёкіх землях за Божую праўду, бо кожная справа чалавечая мусіць застацца ў памяці наступнікаў нашых дзеля прыкладу і ўспаміну.

З гэтым сканчваю кроніку сваю і аддаю яе ў рукі Таго, хто ўладарыць над светам.

1986

Час чумы

*Мы пад сякераій,
дык хай жа пачуеўца ў свеце Гусаўца голас...
Песня пра зубра*

Рым, 1521

I

- Гэта праўда, што вы нарадзіліся ў самым сэрцы варварства?

Жанчына хацела здавацца абыякавай, але ў трошкі прымуржаных агатавых вачах пад негустымі цёмнымі бровамі свіцілася цікаўнасць. Вясновы вецер варушыў празрыстыя запавесы, раз-пораз напаўняючы іх і робячы падобнымі да ветразяў. Са спічастага прачыненага вакна, што глядзела на кветнік, плыў водар размарыну. Удалечы жаўцелі тэрмы імператара Каракалы. Мужчына маўчаў. Пытанне было не з тых, на якіх можна адказаць адным ці двума словамі, і ён задумаўся.

Ён быў непаглядны, прынамсі, непаглядны паводле канонаў гэтай краіны і свету, да якога належала жанчына. Невысокі і шырокі ў плячах, з выцягнутым тварам, адзінау вартасцю якога знаўцы законаў прыгажосці назвалі б грубаватую правільнасць ліній, з доўгімі дужымі рукамі, ён быў падобны да прасталюдзіна, але гэтаму ўражанню пярэчыла ўнутранае свято, што адбівалася ў шырока пасаджаных вачах, выдаючы чалавека не толькі разумнага, але і асвеченага. Пра гэта казала і адзенне: белая кужэльная кашуля і строгі глухі каптан з квадратным выразам, такі, што носяць бакалаўры або іншыя людзі, якіх кормяць вольныя мастацтвы. Незвычайнія ў італьянцаў звіслыя вусы, густыя валасы колеру жытнія саломы і нетутэйшы халаднаваты блакіт вачэй сведчылі, што чалавек гэты з далёкіх паўночных краёў. Мужчыну было блізу сарака, і ён пражыў на свеце ўдвая болей за сваю суразмоўніцу.

- Вы прымушаеце даму чакаць, - незадаволена сказала жанчына, папраўляючы залацістыя, з масяняжовым адлівам валасы.

- Я не хацеў бы пакрыўдзіць вас сваім адказам. - Мужчына гаварыў па-італьянску, крыху расцягваючы слова. - Мне таксама даводзілася чытаць кнігі, якія сцвярджаюць, што ў маёй краіне зоркі свецяць удзень і ўначы, што золата ў нас нязмерна больш, чым жалеза, а людзі, не раўнуючы як цыклопы, маюць па адным воку пасярод ілба. Магу вас запэуніць, што гэтыя звесткі настолькі ж праўдзівыя, як і тыя, што па Рыме ходзяць мядзведзі і што ў Вечным горадзе ляжыць вечны снег. Зрэшты, пра колькасць вачэй у маіх адназемцаў вы можаце меркаваць і самі, варта толькі ўважлівей зірнуць на аднаго з іх...

Ён, відавочна непакоячыся, што апошнія слова прагучалі занадта рэзка, кінуў на жанчыну хуткі позірк, але тая сядзела, не мяняючы паставы, і, як і раней, ленавата абмахвалася прастакутным ядвабным вахлікам з жоўта-зялёной выяваю заморскай птушкі.

- Але я схільны вінаваціць не аўтараў гэтых кніг і тым больш не чытачоў, якія

мусяць верыць у бязглудзяя прыдумкі, - гаварыў далей мужчына. - Мы вінаватыя самі, бо яшчэ не здолелі сказаць свету слова праўды пра сваю зямлю.

- Няўжо ў вас няма дзівосаў, пра якія столькі гавораць? - расчараўана і недаверна спыталася жанчына.

- Дыму без агню не бывае. Ніхто не мае такіх бязмежных, як нашы, лясоў. Царства нашых звяроў і птушак найбагацейшае на ўсім свеце. Толькі ў нас жывуць зубры, якіх ахоўвае княжая грамата. Мы і самі пакуль што не зведалі ўсіх таямніц нашых пушчаў.

- Я чула, у юнацтве вы былі простым паляўнічым...

- Гэта праўда.

- Раскажыце. - Яе просьба прагучала амаль як загад.

Яна паднялася з лёгкага трохногага крэсла і наблізілася да вакна. На ніzkім століку перад крэслам засталася ляжаць кніга. Гэта быў трактат Катарыны Сфорца «Як стаць прыгожай», які вывучалі цяпер знатныя дамы ўсёй Эўропы, і мужчыну захацелася сказаць, што донне Франчэсцы няма анікай патрэбы чытаць гэту кнігу, напісаную сваячкай вялікай княгіні літоўскай і каралевы польскай.

- Паляўнічымі былі мой бацька, і мой дзед, і дзед майго бацькі. Першы раз мяне ўзялі на ловы, калі мне споўнілася сем гадоў. Тыя ловы запомніліся мне назаўсёды. Калі праз два тыдні мы вярнуліся, маці не сустрэла нас, а на месцы сялібы мы ўбачылі пажарышча. Ускрай пушчы прайшлі татары... - Ён на хвілю замоўк. - Пушча была маёй першай школай. Я і цяпер часта чую яе музыку...

Ён падышоў да крэсла, дзе толькі што сядзела жанчына, і паклаў на прыслон свае шырокія далоні.

- У нашых лясах няма такога звера, на якога мне не давялося б паляваць. Але гэта могуць сказаць пра сябе многія. У нас кожны - паляўнічы...

Мужчына непрытоена любаваўся доннай Франчэскай. З таго цьмянага і настылага зімовага дня, калі ён убачыў яе ля калоны ў саборы святога Паўла і яна здалася яму ўвасабленнем самой маладосці, ён упершыню быў з ёю з вока на вока... Ён лічыў за шчасце так блізка бачыць гэты пяшчотны авальны твар з бездакорнымі прапорцыямі, чысты і высокі ад прыроды лоб, над якім не трэба было на два пальцы галіць валасы, як рабілі рымскія красуні, гэтае лёгкае золата валасоў, перахопленае ніткаю жомчугу, і вялікія, крыху пукатыя очы, і круглыя падбародак з трыма пацеркамі маленъкіх радзімак... У донне Франчэсцы ўсё здавалася яму суладным: пашытая з цяжкага ядвабу бэзвая сукенка з гранатавым узорам дзіўным чынам адпавядала яе імю, а буйны смарагд у авянечніку не толькі надаваў бліск вачам, але і падкрэсліваў чырвань вузкіх, аднак жывых і паўнакроўных вуснаў. Нават абцягнутыя саф'янам чаравікі-цаколі на высокай, ледзьве не на локаць драўлянай падэшве, мода на якія прыйшла летась з Венецыі і якія ён, сустракаючы ненатуральна высокіх модніц, пагардліва ахрысціў дыбамі, нават гэтыя чаравікі на яе нагах выдавалі дарэчнымі.

Ён глядзеў на яе і апавядалаў, як яшчэ дзіцем пераносіў па цаліку суліцы, як пераплываў побач з канём рэкі і месяцамі блукаў пушчаю. Яму хацелася, каб Франчэска ўвачавідкі ўбачыла, як стралец, злажыўшыся з лука, зразае жораву крыло, як ляціць па зямлі імківы птушыны цень і, палохаючыся яго, маланкава зрываецца з месца зубр. Яму праглася, каб яна пачула, як разлягаецца ў прыцемку рэзкае «гох! гох!» і як, пазнаўшы саміцу, адгукaeцца магутным

працяжным ровам і напралом, абдзіраючы бакі, нясецца на здрадлівы голас паляўнічага-вабіка падмануты лось...

Мужчына гаварыў і бачыў, што яе вялікія вочы расплюшчваюцца яшчэ шырэй і з твару знікае ўдаваная абыякавасць. Ён чуў радасць ад улады сваіх слоў, але раптам у вачах у Франчэскі плескануўся спалох і тонкія белыя палыцы - нібы яна хацела ад нечага абараніцца - моцна сціснулі тронак вахліка.

- Хопіць, - холадна прагучай яе голас, і мужчына з горкім непараразімнем замаўчаў.

- Я хачу пачуць, як гучыць на вашай мове вашае імя, - без усякай сувязі з папярэднім сказала яна.

Мужчына падумаў, што для яе гэта проста прыхамаць, не болей. Кароткай пярэрви было дастаткова, каб Франчэска з нейкай палёгкаю засміялася.

- Ён забыў сваё імя, - узмахнуўшы вахлікам, прамовіла яна скрэзъ смех. - Памятае ўсіх сваіх звяроў, а імя - забыў.

Мужчына таксама ўсміхнуўся - стрымана, але ветліва - і са здзіўленнем адзначыў, што ўжо не адчувае аніякае крываўды.

- На мове майго народа мяне завуць Мікола. Мікола Гусоўскі.

Ён сказаў усю фразу не па-італьянску, і Франчэска, услухаўшыся ў нязвыклай гучанне чужых слоў, на момант утаймавала сваю весялосць. Аднак хутка яна ўжо зноў смяялася - без дай прычыны, як быццам проста дзеля таго, каб пахваліцца прыгожымі зубамі.

- Mi-ко-ла... - паўтарыла яна. - Як жа вы сталі паэтам?

- Вы ўмееце выбіраць цяжкія пытанні, донна Франчэска. Баюся, гэтае з тых, на якія адказаць наогул немагчыма.

Гусоўскага ўсё больш хвалявала думка, ці прачытала яна ліст, што два тыдні таму ён перадаў праз слугу разам з кошыкам першых аксамітна-пунсовых ружаў.

У лісце не было нічога, апрача некалькіх новых эпіграм і вершаў, якія ён перапісаў сваім буйным каліграфічным почыркам на добрай паперы з зялёным водценем. Перапісваючы, ён з нечаканай сумотаю ўспомніў задаўнены выпадак з часоў вучэння ў калегіуме. Аднаго разу ён напаткаў у нейкай інкунабуле глыбакадумнае назіранне, што ўсе каліграфы - дурні, і цэлы месяц старанна пісаваў почырк, пакуль не зразумеў, што калі не спыніцца, дык адно пацвердзіць адкапаную ў інкунабуле мудрасць. Відаць, гэтая смешная драбніца згадалася невыпадкова. Паміж юначымі практикаваннямі з почыркам і лістом да маладой рымлянкі са знанай радзіны, несумненна, была сувязь. Мінулася столькі гадоў, а ты застаўся такі самы наўны, думаў ён над лістом. Да таго ж пачаў верыць не толькі кнігам...

Маўчанне здоўжылася, але донна Франчэска яшчэ не збіралася канчаць гэтую дзіўнаватую размову, якая нагадвала іспыт, дзе настаўнік і вучань памяняліся месцамі.

- Вялікі Петрарка, - завучаным рухам адставіўшы вахлік, прамовіла яна, - пытаяўся: паэзія - грэх ці святое прызванне?

- Паэзія - радасць, - пераканана сказаў Гусоўскі. - Паэт творыць з хаосу свой свет.

- О-о! - Франчэска відавочна здзівілася. - Я ведаю вашыя вершы. Некаторыя гавораць пра іх з захапленнем, але ад аднаго прыдворнага паэта я чула, што натхненне даюць вам копіі Грацыя* і Марка Немезіяна**, якія вы хаваеце ў

сваім стале. Няўжо гэта праўда?

* Паэт, сучаснік Авідзія.

** Лацінскі паэт III ст.

Ён успыхнуў і міжволі зрабіў крок да Франчэскі.

- Такая ж праўда, як тое, што Строццы, які распускае гэтыя нізкія чуткі, роўны боскім паэтам старажытнасці, - гнеўна сказаў Гусоўскі. - Такія, як ён, не ствараючы, умеючы пісаць, як Верглій, ды бляск іхніх вершаў - бляск фальшылага золата.

На матаўым твары Франчэскі з'явілася задаволеная ўсмешка: яна непрыхавана цешылася тым, што вывела суразмоўніка з раўнавагі.

- Дзе ж тады сапраўдная крыніца вашага натхнення?

Яна застыла ў прыгожай паставе, упэўненая, што ведае ягоны адказ.

- Дзе? - Гэтая ўпэўненасць не скавалася ад паэта. - Аднойчы я чую, як пяючы пад звон кайданоў палонныя татары. Яны ворагі маёй краіны, але калі я пачуў, як яны плачуць па радзіме і па сваіх пустых тулах, у мяне зашчымела сэрца. Тут, у Рыме, я разумею іхнюю песню яшчэ лепей.

У агатавых вачах Франчэскі было расчараўванне, аднак яна не пакідала сваёй гульні.

- Хіба вы палонны? Хто ж у такім разе паланіў вас? - Яна закрылася вахлікам і зірнула на паэта паўзверх жоўта-зялёной птушкі.

Пісаныя і няпісаныя правілы галантнасці вымагалі ад яго толькі аднаго адказу, якога прагнула юная капрызніца. Здаецца, зусім проста - сказаць некалькі зазывчаеных слоў. Але ён ведаў, што не зможа пераступіць праз нейкую перашкоду ў самім сабе.

- Хто ж паланіў вас? - настойліва паўтарыла яна.

- Туга па радзіме, - адказаў ён, заўважаючы, як у яе ў вачах прачынае ёца зласлівасць.

- Я хачу паслухаць вашыя вёршы, - уладна сказала Франчэска.

Яна стаяла, напалову павярнуўшыся да вакна, і ветрык перабіраў яе валасы. Злёгку ўскінуўшы голаў, Гусоўскі пачаў:

Што толькі ёсць на зямлі, гэта створана ўсё дзеля шчасця.

Зоркі ў цямноце мігцяць, асвятляючы слабенькім зіхценнем,

Моцай таемнаю; пыл залацісты ў крынічным паветры

Шчасна згадаеш. Прыроды дарункі - імклівыя птушкі,

Рыбы, звяры, і пладоў, і металаў бясконцыя скарбы...

Гэтыя радкі ён таксама перапісаў два тыдні таму на зеленкаватую паперу, але па твары Франчэскі нельга было прачытаць: знаёмы ёй гэты верш ці яна чуе яго ўпершыню.

Радуе ніва ратая сваім ураджаем аквітным...*

* Пераклад з лацінскай Сяргея Сокалава-Воюша.

Краем вока Гусоўскі змечтіў, што з дзвярэй робіць гаспадыні нейкія знакі чорнавалосая пакаёўка. Франчэска кіўнула ёй і рухам рукі загадала паэту спыніцца.

- Я атрымала ваш ліст, - сказала яна, пазіраючы ў вакно. - Цяжка ўяўіць сабе

учыннак болыш легкадумны, чым ваш. Вы забыліся, хто вы. Мне вядома, што ў спісах каралеўскага пасольства нават няма вашага імя. Толькі вашы паэтычныя здольнасці не дазваляюць мне неадкладна паведаміць пра ўсё маім бацьку і брату. Калі вы не спыніщеся, яны змогуць абараніць мяне ад вашых дамаганняў.

Гусоўскі адчуў, як усю ягоную істоту залівае задушлівая гарачыня. Ён хацеў нешта сказаць, ды гэтая ліпучая гарачыня ўжо запоўніла горла і грудзі.

Высілкам волі ён здолеў пакланіцца і імкліва выйшаў у дзвёры, несучы на сабе насмешліва-цикаўны позірк чарнявай пакаёўкі.

Ён ішоў, не заўважаючы нікога, сам-насам са сваім болем і сваёй крыгудай. Насустроч яму трапіўся струплявы ў каўпаку, які належала насыць усім, каго зачапіла гэтая немач. Таксама як вакол хворага на праказу нават на самых людных вуліцах угваралася пустата, вакол Гусоўскага была вязкая ціша, якую не маглі змагчы ні грукат жалезных брусоў па ваканіцах - гандляры ўжо зачынялі крамы, ні крыкі вулічных прадаўцоў вады, ні страшная ляскотка струплявага, які ў апошні момант сам адхіснуўся ад чалавека, што ішоў праста на яго.

Паэт не чую лаянкі, якою ўзнагародзіў яго струплявы. У звінючай цішыні, што нябачным шчытным вонраднем абкружыла Гусоўскага, гучала адно і тое ж. Вы забыліся, хто вы. У спісах пасольства нават няма вашага імя...

Намагаючыся ўцячы ад наслання, ён прыспешваў хаду, але абразлівыя словаў ўсё адно даганялі і смяяліся яму праста ў вочы.

Вы забыліся, хто вы...

II

У гэтыя хвіліны пасол вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта Казіміравіча пры папскім двары ў Рыме біскуп Эразм Вітэліус узрушана хадзіў па даўгой галерэі, што з трох бакоў аблімоўвала пасольскую рэзідэнцыю. Эразм кагадзе вярнуўся дадому, і на ім яшчэ было адзенне для конных прагулянак - кароткі лёгкі плашч, скураныя нагавіцы да каленяў і высокія боты са светлага юхту. Каралеўскому паслу наўрад хто-небудзь даў бы ягоныя сорак з гакам - так лёгка нёс ён сваё паўнаватае, але падабрана-спружыністае цела, так маладжава выглядаў ягоны голены загарэлы твар. Маладосці дадаваў яму і высокі рост з ганарыстай паставай. Праўда, уражанне крыху псовалі зрадзельня чорныя валасы, затое на буйной і круглай, як кавун, галаве іх заставалася акурат столькі, каб біскуп Вітэліус мог, нічым не рызыкуючы, не галіць танзуры.

Раз-пораз па ягоным твары прабягала лёгкая ўсмешка чалавека, якому раптам вельмі пашанцевала. Сёння ў яго сапраўды быў адзін з тых дзён, якія Катул меў звычку адзначаць белым каменьчыкам, адзін з нячастых за тры пасольскія гады ў Рыме дзён, калі Эразм быў задаволены і сабой, і хадою падзеяй.

Сёння ён мог шчыра дараваць папу і празмернае захапленне ловамі, і вясёлыя начныя балюшкі, і іншыя чалавечыя слабасці, што не надта пасавалі яго святасці Лявону X. Сёння хай сабе толькі на некалькі гадзін, але Вітэліуса пакінулі ўсе непамыслоты апошніх месяцаў. Адступіўся нагаворы ордэнскіх паслоў, якія зацята змагаліся з ягонай прапановаю перавесці Тэўтонскі ордэн на мяжу з татарамі, дзе рыцары маглі б сапраўды бараніць веру, а не рабаваць

суседзяў-хрысціян. Да часу адышлі некуды ўбок інтрыгі ў Польшчы, дзе прымас Ласкі з падбрэхічамі нястомна пляце сваё павуцінне, дзень пры дні ўводзячы каралю ў вушы, што ён, Эразм Вітэліус, - няздатны выскачка, народжаны ў абозе лютніст-самавук, які выпадкова ўбіўся ў міласць да былога вялікага князя Аляксандра. Надзеіныя людзі паведамляюць з Кракава, што Ласкі ўжо ўголас называе яго нявартым каралеўскае пашаны плебеем. Але хутка ён змусіць ворагаў прыкусіць свае подлыя языкі. Пурпур кардынальская мантыі стане ѡца для карала найлепшым доказам таго, на якіх людзей павінна багацець дзяржава. А калі Эразм Вітэліус зробіцца кардыналам Вітэліусам, лепей пойдуць і пасольскія справы. Можа, менавіта тады яму пашчасціць схіліць папу да аб'яднання хрысціянскіх краін супроты Порты. Туркі і іхня васалы крымскія татары ўжо навіслі над Эўропай, нібы навальнічная хмара з градам над спелаю нівай. І Карона, і Вялікае Княства зазналі сілу і лютасць магаметанаў, а кароль і магнаты, як і раней, бавяць час у злачынным спакоем.

Колькі гадоў таму папа ўжо спрабаваў сабраць крыжовы паход на асманцаў. У рымскіх саборах адпраўлялі імшу за поспех вайны, а сам папа, босы і з непакрытаю галавою, на каленях маліўся ў царкве Святых Апосталаў. На пляцах і ў храмах па ўсёй Эўропе стаялі жалезнія скрыні пад трывам замкамі, і беднякі кідалі туды свае астатнія дробныя манеты. Латэрэнскі царкоўны сабор быў узбунтаваны лістом імператара Максіміліяна, які дакляраваў вызваліць грэкаў. Але, здалёк пагражаючы мусульманам, імператар не спыняў войнаў з эўрапейскімі манархамі. Таму ніхто з іх не даў на крыжовы паход аніводнага ваяра, і пра той час нагадвалі цяпер адно сотні пашытых загадзя харугваў з партрэтамі папы і імператара ды страхалюднымі туркамі з чырвонымі ад хрысціянскай крыўі шаблямі ў руках. Адна з тых харугваў вярэдлівым напамінкам пра адвечную нязгоду валадароў гэтага свету вісела навідавоку і ў пасольскіх апартаментах.

Але сёння Эразму верылася ў лепшае. Дыпламатычныя перамогі ўжо блізка. Іхній зарукаю будзе кардынальская мантыя, якую дапаможа атрымаць ліра Гусоўскага.

Вітэліус адчуў у душы нейкую нятульнасць. У пасла з'явілася пачуццё вінаватасці перад сваім сакратаром, аднак ён заспакоіў сумленне тым, што ўзвышэнне мецэната не можа не спрыяць славе паэта, якім ён апякуеца. І сапраўды, хіба сённяшняя просьба папы - не цудоўны дарунак лёсу для іх абодвух і найперш, магчыма, якраз для Гусоўскага? Менавіта просьба, а не прыхамаць, бо яна будзе мець далёкія вынікі. Пісаць на заказ самога Лявона Х! Вядома, папа - чалавек са сваімі вадамі, але мала хто так тонка ведае і адчувае паэзію. Хіба не ён меўся перанесці з Равены ў Фларэнцыю прах Данте, што раней хацелі спаліць як прах ерэтыка? І, бясспрэчна, перанёс бы, калі б - дзіўныя і вусцішныя твае справы, Божа! - калі б пахавальня ў царкве Сан Петра Маджорэ не аказалася пустой. Не, нездарма папа выславіўся як шчыры прыхільнік музаў і магутны мецэнат. Колькі паэтаў не пашкадавалі б і добрай часткі ўласнага жыцця, каб апынуцца цяпер на месцы Гусоўскага!

А маё сэрца яшчэ ўмее радавацца за бліжняга, думаў Вітэліус, назіраючы за ластаўкамі, якія ўжо вывелі птушанята і цяпер ад ранку да вечара напаўнялі прастору двара сваім імклівым лётаннем і шчабятаннем.

Пасол і ягоны сакратар былі аднагодкі, але наймацней іх лучылі не аднолькавы век і агульнасць многіх поглядаў, не адукаванасць, а штосьці больш

трывалае. У Эразмавай памяці ніколі не паміраў той цыбаты, апрануты ў бацькавыя неданоскі кракаўскі падлетак з беднай мяшчанская сям'і, які лічыў за найвялікае шчасце пад'есці так, каб не смактала ў вечна галодным чэрэве. Славуты дыпламат дагэтуль памятаў вінаватыя матчыны вочы, калі тая ставіла на стол місу паранай рэпы і клала перад кожным з дзяцей лусцік хлеба, трохі таўсцейшы ад аркуша грубай паперы, на якой шкаляр Эразмус старанна выводзіў першыя лацінскія слова ў касцельнай школцы. З гэтага заўсёднага галадавання ён выбіўся, бадай, толькі ў Вільні, пасля магістарскага экзамену, пасля таго як разам з іншымі здольнымі маладзёнамі яго ўзяў на вока і пасадзіў у сваю канцылярыю вялікі князь Аляксандар. З тae пары ў польскую кроў Эразма і ўвайшло няўзнакі пачуццё, што па часе не высілілася, а адно ўзмацнела, асабліва цяпер, калі на радзіме, у саміх каралеўскіх пакоях, ганьбуюць і зневажаюць ягонае імя. Эразму даўно ўжо больш лёгка і прыемна мець за бацькаўшчыну Вялікае Княства, дзе пачаўся ягоны шлях угору - ад непрыкметнага канцыляристы да біскупа і спрактыкаванага дыпламата, якога ведаюць пры ўсіх эўрапейскіх дварах. Ён не крывіў душой, называючы сакратара сваім адназемцам, а почасту, адпрэчыўшы лаціну і пальшчызну, з дзіўным для самога сябе смакам любіў пагутарыць з Гусоўскім па-беларусінску, на мове Вялікага Княства.

У вечаровым зацішку галерэі яму наўздрзіў выяўна, нібыта ў памяці расхінулася нейкая заслона, згадалася іхня першая сустрэча, якая магла стаць і апошняю, бо выправіца з таго палявання прамютка да Абрама на піва Гусоўскуму было нашмат прасцей, чым вярнуцца дахаты жывым.

Гэта здарылася ў гады ўладарання караля і вялікага князя Аляксандра, у шчаслівую для Эразма пару, калі ён і Гусоўскі яшчэ не ведалі, што іхня пущавіны не толькі перакрыжуюцца, але і непарыўна заплятуцца, як дзве ссukanыя суравыя ніткі.

Хоць пушча таксама належыць каралю, не след бlyтаць яе з каралеўскім палацам, бо старавечныя яліны і хвоі - не месца для забавак гулівых купідонаў. Але ў тыя дні ў Налібоках Аляксандар нібыта забыў на гэта і легкадумна папусціўся каралеве Алене, якой заманулася наладзіць паляванне з пацехаю. Прыдворныя шапталіся, што кароль замольвае перад жонкаю свае любошчы з маладой удавою менскага старасты Адэляй.

Дзень палявання выпаў сонечны і сляпучы ад першага снегу. Ускрай балацявіны з купкамі мерзлай асакі арцель цесляроў збудавала памост на пяці магутных, як калоны, дубовых слупах, спрэс высланы звярынымі шкурамі і кілімамі. Сама каралева Алена - дачка князя маскоўскага Івана III, а за ёй і ўсе придворныя дамы выстраіліся, быццам на Каляды; ад чырвані, золата і блакіту жаночых убораў, ад крамянай марознай ружовасці шчок, ад усёй гэтай стракатасці на зіхотнай снежнай асноведзі ў момант стамляліся і пачыналі слязіцца вочы.

За тры сотні кроکаў ад памоста расцягнуўся ланцуг паляўнічых з дзідамі і цяжкімі рушніцамі. Сярод тых, хто ўсё больш настронена прыслухоўваўся да пушчанскіх зыкаў і на ўсялякі выпадак яшчэ раз правяраў сошкі рушніцаў, Эразм убачыў самога сябе, маладзейшага на дваццаць гадоў. Ён у гэтай пушчы пяты ці шосты раз, ужо упаляваў зубра і трох ласёў, ды хвіліны чакання, напэўна, заўсёды аднолькавыя: сэрца ў грудзях ўсё роўна як вырастает, кроў робіцца гарачэйшая, але адначасна ў ёй чуецца і нейкі халадок, што дae галаве

спакойную яснасьць і рашучасць.

Аднекуль здаля далятае слабы сабачы ўзбрэх, потым яшчэ і яшчэ. У марозным паветры ўжо выяўна чуюцца чалавечыя крыкі і конскае гігатанне. Галас хутка набліжаецца, і кроў бяжыць па жылах кароткімі моцнымі штуршкамі.

Зубр паказаўся на краі галявіны знянацку. Прабегшы з паўсотні кроку, ён на хвілю спыніўся, нібыта акурат дзеля таго, каб даць сябе разгледзець - ахутаны белым воблакам пары, агромністы, як капа старога рудаватага сена, з трывма суліцамі ў загрыўку. З-за дрэў, адразу раздзяляючыся надвое, каб узяць ляснога волата ў кальцо, вылецела на ўспененых конях пагоня. Нейкі зухаваты вершнік на буланым кані вымкнуўся наперад і, наставіўшы дзіду, адважна рынуўся на звера. Кароль і астатнія коннікі прыпыніліся, стамлёны зубр ленавата павярнуўся, прымаочы выклік. І тут прычынілася непрадбачанае: буланы пакаўзнуўся на прыцярушаным сняжком лёдзе і, спудзіўшыся, скінуў гаспадара на дол. Лоўчыя кінуліся на падмогу, але было позна - раз'ятраны зубр двумя скакамі дапяў няшчаснага паляўнічага і кароткім страшным ударам рагоў выпусціў з чалавека дух.

З сотні жаночых грудзей вырваўся і разлёгся па-над галявінаю лямант, у якім змяшаліся жах і захапленне. Адно цяпер зубр угледзеў нешта дагэтуль нябачанае: высокі памост са стракатым натоўпам якіхсьці крыклівых істотай. Звер ажно здрыгнуўся ад лютасці. Не зважаочы на баханне рушніц, ён нагнуў кашлатую галаву і, падкідваочы цяжкі азадак, моўчкі памчаў проста на памост. Ён, як віхор, пранёсся непадалёку ад Эразма, пакінуўшы за сабою стаптанага паляўнічага і раструшчаную капытамі зброю. Першы дубовы слуп зляцеў з падваліны, быццам тонкі бярозавы калок. Пераможна рыкнуўшы, звер завярнуўся і, прабегшы пад памостам, гэтаксама лёгка збіў асяродную палю. Край памоста пахіліўся, і некалькі прыдворных дам, анямеўшы ад жаху, апынуліся на снезе. Зубр зноў развярнуўся. У ягоных крутых баках трымцела ўжо з дзесятак дзідаў, але магут не здаваўся. Пақуль стралыцы падбягали і ліхаманкава наводзілі свае рушніцы, зубр апусціў мокрую ад юхі галаву і зноў пайшоў на памост. І тады паляванне не дало веры вачам: паміж ашалелым ад дзідаў і куль мсціўцам і ягонымі ахвярамі, што безабаронна бэрсаліся на снезе ў сваіх цяжкіх футрах, скочыў малады лоўчы з рацішчам.

Зубр здзіўлены ўскінуў голаў і ўтаропіў на чалавека каламутны позірк, поўны невыказнай пакуты і няневісці. Тым часам каржакаваты лоўчы, прыгтанцоўваочы, зрабіў насустреч зверу яшчэ тры крокі і зненрухомеў. Выцягнуўшы руку, ён мог дастаць рацішчам да скрываўленых рагоў. Зубр падабраўся, каб зрабіць апошні скакочок, але ў той самы момант, калі ён скрануўся з месца, лоўчы ў міг вока адскочыў убок і схаваўся за стаўбуром вячыстай яліны.

Пачаўся вусцішны танец чалавека і параненага звера. Яны кружлялі вакол таўшчэнага стаўбура, і разам з імі, невідочная, скакала ў цішыні сама смерць. Даўмеўшыся, што зваліць яліну немагчыма, зубр намагаўся злавіць чалавека сваім доўгім, як вужака, языком. Кожны з паляўнічых, якія абсталі месца двубою, ведаў, што такое зубрыны язык. Развар'яваным зубрам няраз шэнціла скапіць лаўца языком і, падцягнуўшы, накалоць небараку на рогі. Кожны ведаў пра гэта, але ніхто не мог дапамагчы маладому паляўнічаму. Кружлянне вакол яліны было такое імклівае, што сам гаспадар Аляксандар, які меў славу найтрапнейшага стралыца ва ўсім Вялікім Княстве, бездапаможна адышоў ад

рушніцы.

Пушчанскі магут пакрысе знемагаў. Вось ягонае тулава працяла дрыготка, вось ён пахіснуўся, вось у сляпым шале, ужо чуючы непазбежнае, зачапіў рогам яліну, пакінуўшы на стаўбуры шырокую белую паску. Усе ўжо ведалі, хто пераможа ў гэтым двубоі, і калі шырокае лязо рацішча ўвайшло зубру праста пад сэрца, галявіна зараўла ад захаплення, угору ўзляцелі магеркі і аблавушки, і ніхто не пачуў перадсмяротнага звярынага хрыпу.

Зубр яшчэ не сканаў, яшчэ стаяў на каленях, хапаючы пашчаю снег, а адчайнага лоўчага ўжо абдымалі, мацалі рукамі, нібыта не верачы, што жывы, і фарсісты пасыльны ўжо перадаваў яму запрашэнне да стала яго каралеўскае мосці. Жанчыны і сама каралева глядзелі на маладога паляўнічага з непрыхаванай цікавасцю.

Эразм не спяшаўся падыходзіць: аднекуль у ягонай свядомасці з'явілася вострае адчуванне значнасці гэтай хвіліны. «Хто гэта?» - спытаўся ён у суседа-шляхціча, і той адказаў: «Сын баярскі* Мікола. З Гусава родам».

* У Вялікім Княстве Літоўскім баяры займалі сярэдняе становішча паміж шляхтай і народнымі нізамі.

Калі Вітэліус нарэшце наблізіўся, лоўчага ўжо атачылі дамы. Яны нешта ўзахапы шчабятаі свайму ратавальніку, і Эразм пачуў, як той смела сказаў камусьці на добрай лаціне: «Aut Caesar, aut nihil»*.

* Ці пан, ці прапаў (лац.).

Такое было іхняе знаёмства, і цяпер, шпацыруючы па галерэі, пасол яшчэ раз падзякаваў небу за тое, што звяло іх. Ён скажа Гусоўскаму, каб не забыўся на тое паляванне ў сваёй будучай паэме.

Вітэліус падумаў пра сакратара з нечаканаю цеплынёй. Колькі перажылі ўдвуҳ! Разам былі і на кані, і пад канём. І цяпер таксама разам, у дні, ад якіх залежыць усё іх далейшае жыццё. Блаславёны той, чый лёс упłyвае на лёс Айчыны, з гонарам думаў пасол. Яму хацелася хутчэй даць адпаведныя загады кухару і стольчым і паслаць па Гусоўскага. Вітэліус пашкадаўаў, што некалі згадзіўся з паэтавай просьбай і Мікола жыве цяпер не ў пасольскай рэзідэнцыі, а на самоце, за колькі кварталаў адсюль. Ён пасправаваў уяўіць, як той сустрэне навіну: як зазвычай прытоіць пачуцці ці дасць ім волю?

А ці здолее сёння ўтаймаваць свае пачуцці ён сам?

Так, іх з Гусоўскім можна называць сябрамі, але пры ўсім пры тым ён - каралеўскі пасол пры двары яго святасці, а Мікола - усяго толькі ягоны сакратар, які не развітваеца са сваёй музай адно дзякуючы яму, Вітэліусу. Таму паміж імі паводле падпісанага дзесяці ў душах маўклівага пагаднення заўсёды пралягае неадольная мяжа, якую нельга парушаць і цяпер. Магчыма, цяпер - асабліва.

Пасол чуйна прыслухаўся да самога сябе і, не знайшоўшы ў сэрцы патрэбнага спакою, адклаў размову з паэтам на заўтра.

На Вечны горад апускалася мяккае вясновае сутонне.

III

Ён не любіў гэтай амаль разбуранай спаруды, што нагадвала яму страхотлівы вулей, куды час сабраў са свае бязмежнае лугавіны тое, што некалі было

жыццём з ягонымі марамі і спадзяваннямі. Ён не любіў заходзіць сюды, але антычны калумбарый меў над ім нейкую ўладу, і час ад часу, вось як цяпер, па дарозе да Вітэліуса, у Гусоўскага ўзнікала неадольнае жаданне пабыць тут некалькі хвілін сам-насам з сабою.

Прыстояўшы пад выгбаю, ён ступіў у рэдкі халаднаваты прыцемак першай залы, і па засціле тонкага пяску, што ўкрываў каменныя пліты падлогі, пацягнуўся за ім ланцужок выразных слядоў.

Нязвычныя і трывожныя пачуцці агортвалі душу сярод гэтых сцен з сотнямі ѿчных паўкруглых нішаў, якія глядзелі вачыма самае вечнасці. Большаясць нішаў ужо даўно была пустая, толькі пад нізам кожнае бляеўся мармуровы прастакутнік з лацінскім надпісам. Асалела ўсяго дзесяткі два урнаў з прахам і столькі ж бюстаў на нізкіх пастаментах: паблажлівыя твары эпікурэйцаў, твары вясёлыя і хіжыя, змрошныя і засяроджана-журботныя...

Гусоўскі чытаў імёны людзей, што жылі на пятнащадць стагоддзяў раней ад яго. Ён чытаў гэтых імёны з пільнаю ўвагай, быццам спадзяваўся сустрэць між іх знаёмае, ды бељяя прастакутнікі казалі розуму толькі пра марнасць чалавечага жыцця.

Гусоўскі прысеў на ўломак калоны. Ён уявіў чалавека, што некалі будзе разбіраць на замшэлым камені ягонае імя...

Дні і месяцы сыплюцца, як жвірынкі ў пясочным гадзінніку, і ты не ведаеш, колькі іх у цябе засталося, затое ведаеш, што ніхто не пераверне твой гадзіннік назад. Спяшайся, пакуль гэты танюткі струменьчык пяску яшчэ не высіліўся ў сваім імклівым бегу.

Ад увахода цягнуў скавыш, і Гусоўскі бачыў, як ягоныя сляды на пяску ўвачавідкі губляюць свае абрэсы.

Доктар Скарэна ўжо выдаў у Празе чэшскай Біблію на мове свайго народа. Ужо адспявала журботнае сэрца Вісліцкага*, але ён паспеў сказаць свету пра герояў Грунвальда. А ён, Гусоўскі, яшчэ здабывае танную славу эпіграмамі і вершыкамі на патрэбу мецэнату і сяму-тamu з рымскіх вяльможаў. Ці вартае такое жыццё чалавека, што прысягнуў аддаць свой дар роднай зямлі, каб уславіць яе багацце і мужнасць і аплакаць яе пакуты? Ён судзіў сябе сурова і жорстка. Тут, перад прахам сотняў людзей, якія не пакінулі па сабе нічога, акрамя жменькі попелу, іначай ён не мог.

* Беларускі паэт-лацініст XVI ст., аўтар выдадзенай у 1516 г. у Кракаве гістарычнай паэмы «Пруская вайна».

Ён зноў пачуў учараашня халодна-зняважлівыя слова Франчэскі. Так, ягонага імя няма ў геральдичных кнігах, няма ў спісах пасольства, але зараз, у гэтым храме нябыту, ён быў, як ніколі раней, перакананы, што сапраўдны гонар чалавек здабывае не праз шляхецкую крой.

Мінулай зімой на адным з рымскіх маствоў ён спаткаў жабрака, які гінуў ад голаду і холаду. Гэта быў беглы янычар. Гусоўскі хацеў уратаваць чалавечую істоту, што вырвалася з крыавай няпамяці, ды былы султанскі ваяр вырашыў памерці. Пачуўшы ягоную гісторыю, Гусоўскі зразумеў, што іншага выйсця ў гэтага чалавека не было.

Ён не мог прамаўчаць пра гэты лёс і цяпер узгадаў дні і ночы, калі пісаў ту ю паэму. Усё пачалося, бадай, не з самой сустрэчы, а з таго сну, што стаў мучыць яго пазней. Ён сніў сябе янычарам. Гэта яго навекі забралі людзі султана, гэта па ім, надзеўшы жалобны ўбор, галасіла маці, а бацька пасыпаў попелам галаву.

Гэта яго разам з тысячамі іншых хрысціянскіх хлопчыкаў змушалі забыць сваё імя і вучылі чужым мове, веры і майстэрству забіваць людзей. Гэта ён пасля вечаровай малітвы валіўся на смярдзячую лямца вую посцілку ў вялізны кашары і не мог заснуць ад страшэннае стомы. Гэта ён утаймоўваў голад толькі пасля сечы, калі жывому належаў і чарпак плову, што застаўся ад забітага. Сны перапляталіся з яваю, і часам яму здавалася, што ён таксама ўмее за сорак кроکаў прыкалоць чалавека да сцяны сваім ятаганам або адным ударам выпусціць з жаночага чэрвя ненароджанае дзіця. Няўжо, шмат разоў пытаяўся ён у самога сябе, няўжо прыйдзе час, калі падатак крыві будзе плаціць і ягоная зямля, калі яе Базылёў і Янаў будуць называць Ібрагімамі і Мехмедамі і пасылаць па душы родных мацярок?

Паэма пра янычара забрала ў яго кавалак сэрца, ды ён ведаў, што галоўнае і самае запаветнае, тое, што наканавана зрабіць толькі яму, - наперадзе. Яго будучую кнігу яшчэ ахутвала смуга, але ён ужо даўно жыў прадчуваннем таго дня, калі вецер развее засмуж і мара стане такою ж выяўнаю, як наднёманскія далягляды ў ясны восенійскі дзень. Ён прыехаў у Рым з надзеяю паслужыць Айчыне і разам з тую па ёй, разам з пакутлівымі сумневамі, у хвіліны паняверкі і хвіліны радасці чуў у душы веру, што здолее сказаць сваё слова пра свой народ і сваю краіну. Сказаць так, каб потым нястрашна было і памерці.

Сляды на падлозе ўжо дазвання зніклі. Гусоўскі падняўся і пайшоў да выходу. Пад выгбаю ён азірнуўся, і свежыя сляды на момант здаліся яму літарамі на чистым аркушы паперы.

IV

Эразм чакаў за сталом у сваім кабінцы. Ён быў у новым капитане з вышыванымі залатымі ўзорамі, што прыгожа вылучаліся на цёмным аксаміце.

Пастава пасла нагадала Гусоўскуму прарока Іярэмію з роспісай Сікстынскай капліцы. Той жа глубокі одум на твары, гэтаксама пазіраюць удалеч вочы.

Правая рука моцна і разам з тым неяк журботна падпірае падбароддзе. Толькі ў левай - зусім зямны ліст са зламанымі пячаткамі.

Вітэліус страпянуўся і, адклаўшы ліст, скінуў з сябе тужлівую задуменнасць. Паэт адчуў, што прычынілася нешта благое. Нібыта прачытаўшы ў душы ў Гусоўскага гэтыя здагадкі і жадаючы развесці іх, пасол адразу пасля вітання завёў гаворку пра набытую днямі карціну, што заняла ганаравае месца побач з палотнамі Карэджа.

- Зірні на Хрыста і грэшніцу. Быў час, калі гэты мастак дапісваў карціны Джарджоне, але, павер мне, ён перасягне настаўніка. Яго завуць Тыцыян. Я хачу, каб ягоныя палотны трапілі да нас на радзіму. Калі пасольства будзе вяртацца...

Эразм чамусьці не скончыў і аднёў прыщмелыя раптам вочы.

- Я прачытаў «Янычара», - загаварыў ён пра іншае. - Твая ліра зноў падаравала мне асалоду, а талент нагадаў спелую вінаградную гронку. Наш зласлівец Строццы хутка праглыне свой брудны язык. Я зраблю, каб паэма патрапіла ў рукі папы. Тым больш цяпер. А тая сцэна, дзе янычар забівае маці... Тваё пачуццё, талент і фантазія твораць там сапраўднае дзіва.

- На жаль, монсеньёр, там няма ні каліва фантазіі. Я сустрэў гэтага чалавека

на мосце Фабрыція. Ён блізкі нам па крыві, балгарын. У пяць гадоў асманцы ўзялі яго па падатку крыві. Астатняе монсеньёр ведае з паэмы.

- I гэта была ягоная маці?

- У маленстве ён зваліўся з дрэва і парапіўся. Паміраючы, яна пазнала яго па месціне на шчацэ.

- О Божа, у які жорсткі век прыслай ты нас на зямлю!

Абодва на нейкі час замаўчалі.

- Султан Сулейман выступіў на Бялград, - звязваючы нітку размовы, сказаў пасол. - З Балгарыі даносяць, што загадана сабраць дзесяць тысяч вазоў правіянту для султанскага войска. Туркі ўвялі новы падатак - за працу, якую іхнія зубы зробяць, перажоўваючы хрысціянскі харч. А татары тым часам спусташаюць памежныя аблшары Княства і Кароны.

- I Ватыкан па-ранейшаму маўчыць...

Гусоўскі разумеў, што пасол паклікаў яго не дзеля таго, каб паведаміць пра новы паход султана. За дойгія гады іхняга своеасаблівага сяброўства ён навучыўся выдатна адчуваць унутраны стан мецэната і цяпер быў пэўны, што апрача паходу, апрача татарскіх набегаў і беспаспяховых пакуль што намаганняў пасольства Эразма гняде сёння і штосьці іншае. Вітэліус часта казаў, што поруч з ім не чуе на чужыне адзіноты. Ён, Гусоўскі, не мог бы шчыра паўтарыць тое ж самае. Аднак ён па-свойму любіў Эразма, і ў ягоным сэрцы таксама пасяліўся неспакой.

Ён быў шмат за што ўдзячны Вітэліусу. Пасля дабрадзейкі Соф'і, чацвёртай жонкі карала Ягайлы, краіна, бадай, не ведала мецэната больш слыннага. Біскуп Вітэліус апекаваўся паэтамі і дойлідамі, на ягоны пасольскі двор у Рыме зляталіся лісты з пячаткамі знакамітых вучоных мужоў усёй Эўропы. Італьянец Кларэці нядайна прысвяціў яму пераклад з Лукіяна, а немец Барэальд з Кёльна - свой трактат пра землятрусы. І ўсяго гэтага ён дасягнуў у зацятай барацьбе з зайдзроснікамі і радавітymі няздарамі. Ды найперш Гусоўскі любіў Эразма за вернасць дадзенай у маладыя гады прысязе верай і праўдаю служыць Княству. Польскія арыстакраты не маглі дараваць яму не толькі ўзлёту, але перадусім гэтага сумленнага служэння. Яны не маглі дараваць Вітэліусу прамоў у Рыме і ў Аўсбургу, дзе ён усладуляў Вяліке Княства, яго былыкі валадароў і нават ягоную мову. Да таго ж нейкі спрытны рымскі друкар выдаў гэтыя прамовы асобнай кніжкай. Супроць пасла ўжо гучалі галасы на польскім сейме, і можна ўяўіць, якая бура падыметца цяпер, калі ў Ватыкане пачалі гаварыць пра Вітэліуса як пра будучага кардынала. Відаць, нічога добраага не абяцаюць і каралеўскія пячаткі на лісце, які мецэнат чытаў перад ягоным прыходам.

Паэт рыхтаваўся пачуць благое і таму быў уражаны, калі Эразм абняў яго за плечы і загаварыў пра добрыя весткі з папскага палаца.

- Няхай узрадуецца тваё сэрца, як напоўнілася радасцю маё. Папа зацікавіўся паляваннем у нас на поўначы і выказаў жаданне мець у сваіх пакоях чучала зубра. Неба нарэшце пачула нашы малітвы. Табе давядзеца адкладаці ўбок эпіграмы.

- Няўжо монсеньёр хоча паслаць мяне на паляванне? - спытаўся Гусоўскі са стрыманаю ўсмешкай і нейкім няясным, але ўсцешлівым прадчуваннем.

- Пра зубрыную шкуру няхай дбае Радзівіл, а мы з табою, Nicolaus, павінны ўпаляваць штосьці больш важнае. Папа пажадаў мець не толькі звера - яшчэ і праўдзівае паэтычнае слова пра ягоныя звычкі і пра лясы, што даюць яму

прытулак. Ты няраз гаварыў, што твой човен застаяўся ў завані ціхіх азёраў.
Выводзь яго ў мора і не бойся буры!

Гусоўскі маўчаў, таймуючы хваляванне, а пасол казаў далей:

- Памятай, што пасля Грунвальда пра нас даведаліся ва ўсім свеце. Кожны італьянскі вяльможа хацеў бы мець кнігу пра нашу краіну. Я ўжо стаміўся ад бясконцых роспытаў пра волатаў з вачыма на патыліцы і іншую бязглаздзіцу, народжаную хворым уяўленнем несумленных пісакаў. Даkulъ яны будуть пашыраць чуткі пра варварства і дзікасць нашых земляў? Мы даўно адкрылі для сябе Захад, і ўжо даўно прыгспела пара паказацца на людзях самім. Наша мінуласць мусіць належаць да гісторыі ўсёй Эўропы.

- Я хачу, - пасля пярэрвы сказаў Эразм, - каб ты памятаў і словаў боскага Дантэ:

O, voi, ch'ave te gl'intelletti sani
Mirate la dottrina, che s'asconde.
Sott'il velame degli versi strani*.

* О вы, разумныя, зірніце самі,
І кожны зразумее настаўленне,
За дзіўнымі схаванае радкамі.

Мара трох апошніх гадоў пачынала збывацца, аднак Гусоўскі не мог даастатку аддацца радасным пачуццям, бо чуў у мецэнатавых словаҳ недагаворанацца.

- Сённяшні дзень з тых, што могуць перавярнуць ўсё жыццё, - прамовіў ён. - Але чаму радасць у вачах у монсеньёра патанае ў смутку?

Позіркі паэта і мецэната сустрэліся. Яны ўбачылі адзін у аднаго падзеленія напалам удзячнасць і трывогу і ўадначас збліжанія апусцілі вочы.

- Сёння я атрымаў ліст з Krakava. - У Эразмавым голасе з'явілася звінучая расколінка. - Інтрыганы дамагліся свайго. Кароль загадвае нам вярнуцца. Я ўжо не пасол.

Вітэліус сеў. Ягоныя плечы бяссіла апусціліся, маска ўпэўненага ў сабе дыпламата ўпала з твару, як сарваны ветрам ліст. Перад Гусоўскім быў разгублены няшчасны чалавек з пагаслымі вачыма.

- Я ўжо не пасол... - паўтарыў ён.

- Няхай монсеньёр скажа, каго з вялікіх не грызла ненажэрная пашча зласліўцаў. Але ж у пакутах гартуюцца дух і воля. Для Krakava монсеньёр ужо не пасол, але для Рыма і Эўропы ён застаетца знакамітым дыпламатам і не менш знакамітым апекуном музаў.

- Пасол без дзяржавы... - са слабаю ўсмешкаю азваўся Вітэліус.

- Кароль і двор - яшчэ не ўся дзяржава. У той час калі Сулейманавы сланы топчуць няшчасных сербаў, калі турэцкая чума распаўзаецца ўсё шырэй і шырэй...

- Sapienti sat. Разумнаму дастаткова. Я ведаю, пра што ты хочаш сказаць, - перапыніў мецэнат. - Статак сапраўды невінаваты, што ягоныя пастыры больш падобныя да ваўкоў. - Ён зноў уладна браў нітку гаворкі ў свае руکі, і Гусоўскі здзіўлена ўбачыў, што за сталом сядзіць заўсёдны, рашучы і гатовы да любых паваротаў лёсу біскуп Вітэліус.

Мікола заўжды зайдзросціў волі апекуна, але такое хуткае вяртанне разгубленага і зламанага Эразма да сваёй звычайнай іпастасі нарадзіла акрамя зайдзрасці і крыўду: паэт зразумеў, што шчырасць у паводзінах мецэната зараз была добра-такі разбаўлена падступствам. Ён ведаў, што Эразм разлічвае на ягоную дапамогу, але разумеў, што хвілінная біскупава слабасць таксама была маскаю. Той і цяпер заставаўся дышламатам, вёў сваю гульню, і ад немагчымасці прабіцца нават да гэтай блізкай душы, ад усведамлення мяжы, што пралегла паміж імі, як пралягае паміж дзвюма рэкамі ўзвышша водападзелу, не дазваляючы ім сустрэцца ў адным моры, ад гэтых думак, хоць Гусоўскі і разумеў, што замова папы ўсё адно ў сіле, яму зрабілася непрытульна і самотна.

- У нас няма выбару, - прамовіў Эразм. - З гэтага дня мы - ізгоі. Табе не трэба тлумачыць, колькі залежыць цяпер ад тваёй музы. І для цябе, і для мяне, і для мільёнаў нашых суайчыннікаў.

Гусоўскі задуменна пазіраў на новую карціну. Востры сонечны прамень крануў чало Збавіцеля і слізгануў па малітоўна складзеных руках грэшніцы.

- Няхай умацуе мае слабыя сілы ўсявышні.

Паэту хацелася пабыць на адзіноце, каб паўтарыць прамоўленыя слова таму, каму належала іх пачуць, але Вітэліус яшчэ не адпускаў яго.

- Дарагі Nicolaus, прызнаюся, што сярод трывог апошніх дзён у майм сэрцы знайшло свой куток і тое, пра што мы абодва пакуль што маўчалі. Мяне турбуюць твае сардэчныя справы.

- Я... - з выклікам пачаў Гусоўскі.

- Паслу ех officio* належыць ведаць усё, што чыніцца з ягоным сакратаром, - паспешліва сказаў Эразм, каб дапамагчы ім то паэту, ім то самому сабе. - А я не толькі пасол і мецэнат. Я сябра. Я ведаю імя тваёй абранніцы. Гэтая жанчына ніколі не пераступіць цераз забабоны, з якімі мы змагаемся ўсё жыццё...

* Паводле пасады (лац.).

- Яе няма ў Рыме. Я ўбачу яе не раней як праз паўгода, - сказаў Гусоўскі, каб хутчэй скончыць гэтую цяжкую тэму, і мецэнату не ўдалося схаваць ад яго радасць.

- Я ведаю, што ты пісаў да яе, і здагадваюся, што яна табе адказала. Няхай расстанне будзе бальсанам на твае раны. Памятай, у тваіх руках не толькі твой лёс.

Вітэліус падышоў, каб развітацца, і калі ён злёгку сціснуў Гусоўскаму плячо, той насупор зусім нядайнім пачуццям адчуў да мецэната спагаду. Знячэўку ён на ўсю поўніцу зразумеў, наколькі знітаваліся іхнія лёсы, і ў гэты момант зноў убачыў ланцужок слядоў на плітах калумбарыя.

V

Цяпер трэба зацяць дыханне і знёрухомець, каб не трэснуў пад нагою сухі сучок. Закаханы спявак пяе кароткімі, не даўжэйшымі за тры стукі сэрца, каленцамі і ў гэтыя імгненні не чуе анічога - хоць палі з гакаўніцы. Тры стукі сэрца - тры імклівыя крокі, і песня абрывается, а ён замірае, не паспейшы паставіць нагу на дол. Адзін неабачлівы рух, адзін прытоены ўздых, і чырванабровы пялон, залопаўшы крыламі, знікне ў лясной гушчарні. Здаецца,

пярэрва до ўжыцца бясконца, але вось глушэц зноў падае голас. Тры крокі, галінка ляшчыны ледзьве не выколвае вока, і зноў нерухомасць. Ранішняя сцюдзёнасць лезе пад світу, паветра - як халоднае даўкае віно. Яшчэ тры крокі. «Мой! Мой!» - заходзіцца ад паляўнічага шчасця душа.

Пачуццё такое пранізлівае, што ён ачынае цца. Бярэцца на ранне. Яшчэ праз туманец сну Гусоўскі бачыць над ложкам ладунку з барсучынае шкуры. У маҳрах цъмяна пабліскваюць каваныя трокі. Цела дагэтуль памятае, як ладунка прыемна адцягвае плячо, і, каб узгаданае адчуванне было паўнейшае, ён на момант заплюшчвае вочы.

На белай сцяне праваруч вакна - скіфскага выгіну лук вышынёю на рост паляўнічага. Кібіць абкладзена касцянымі пласткамі з нябачнымі яшчэ маленъкімі выявамі тарpanаў. Цеціва ўжо даўно аслабла, а часам, вось як у гэтую хвілю, так хочацца ўскінуць лук, нацягнуць да лёгкага звону і адчуць хвосткі ўдар па скураной наручцы. Калісьці ён мог выбраць за сотню кроکаў дубовы стаўбур і дванаццаць стрэлаў малявалі роўны шасціканцовы крыж.

Ён спрабуе разгадаць сон. Эх, пад'есці б зараз печанага на вуголі глушцавага мяса! Учора яму выпаў зусім нішчымны дзень: думкі былі быццам камяні ў крушні, і на паперу леглі ўсяго два нежывыя радкі, а кожны паляўнічы Княства ведае, што глушцавае мясо дае спажыву не толькі целу, але найперш розуму, нездарма кажуць: жывіся глушцом - будзе ш мудрацом.

Бліжэй да вакна, пры самым стале, тул з тузінам даўгіх стрэлаў з лебядзінымі пёрамі. Гэткія ж пёры і на стальніцы, побач з кнігамі, свечкай і пясочным гадзіннікам. На перасценку, пад простым аброзом Багародзіцы, вісіць няраз працёты крывёю з мезеніка - каб быў шанцунак - самастрэл з казінаю нагой.

Туга па лясной маладосці заўсёды жыла ў ім, як у сухмень пад мохам і шыгавіннем жыве грыбніца. Сёлета туга прыходзіла да яго асабліва часта, але ён сустракаў яе з радасцю, бо разам з ёю ажывалі і абкружалі яго прызабытая зыкі і пахі і ён чуў у сваім пакоі пошум пракаветных лясоў. Ён аддаваўся ўспамінам усёй сваёй істотаю, і надыходзіла хвіліна, калі знікалі сцены, знікалі камяніцы і галасы Вечнага горада, знікаў Тыбр і разлогія кроны піній, і ён бачыў мірную зубрынную чараду на тым баку Нёмана. Потым яму было цяжка даць веры, што гэтая роўныя лацінскія радкі накрэсліла на паперы ягоная, а не чыясыці іншая невідочная рука, што іх пакінуў звычайны атрамант з сажы і гарэхаў, а не нейкае магічнае рэчыва.

Але надаралася і шмат іншых дзён, такіх, як учора і пазаўчора, такіх, калі ягоныя блуканні па рымскіх вуліцах і плошчах нязменна выводзілі яго на Апіеву дарогу і вялі да пахавальні Цэцыліі Метэлы, сваячкі таго самага Краса, што ўкрыжаваў тут тысячы непакорлівых рабоў. Нядаўна ён даўмеўся, чым надзіць яго гэтая цыліндрыйчная спаруда сярод чэзлых дрэўцаў і хмызняку: у яе абрысах хавалася падабенства з Камянецкай вежай.

Вітэліус чацвёрты месяц падарожнічаў па Італіі, а ён пісаў і цешыўся са свае адзіноты.

У вузкія шыбы высокага вакна ўсё больш напорліва лілося ранішняе свято. Сталі відаць фігуркі звяроў на кібіці, а на сцяне насупраць ложка выступілі з прыцемку трох павешаныя ўсутьч гравюры. Бывала, ён цэлымі гадзінамі стаяў перад імі, зачараўаны іхнім таемным, супадным у сваёй жуддівай несупаднасці светам. Левая гравюра з прасветленымі тварамі Адама і Евы, з ablітымі сонцам, поўнымі птушак і зверыны эдэмскімі садамі, змушала душу трымцець ад

нейкай няўцямнае радасці. Тут усё дыхала злагадай і ціхамірнасцю, і самі вочы адмаўляліся бачыць котку, якая ўжо трымала ў зубах прыдущаную мыш, і саву, што зладзіла кубло ў вадаліве жыцця. Але радасць хутка гасла, бо сярэдняя гравюра - безліч аголеных чалавечых істот і звяроў, іхні няспынны бег вакол загадкавай азярыны, фантасмагарычныя напалову жывёлы, напалову механізмы - нараджала ў сэрцы самыя змрочныя прадчуванні. І нарэшце душа трапляла ў палон пякельных пачвараў правай гравюры. Тут валадарылі жах, смерць і пакуты, напэуна, ва ўсіх сваіх магчымых абліччах. Невялікая гравюра выдавала бязмежнаю. Няхай невідочна, але на ёй стаяў і белы султанскі шацёр, складвалі піраміды з людскіх галоў янычары і брыла па папялішчы спаленай татарамі вёскі звар'яцелая старая...

Гэта быў падарунак мецэната, копія з алтара галандскага майстра Гераніма Босха. Геніем ці вар'ятам быў чалавек, што здолеў змясціць на адной карцінے ўесь крыававы хаос гэтага свету? - часта пытаўся ў сябе Гусоўскі. А можа, сам свет ужо даўно страціў розум, а мастак толькі адкрыў людзям вочы?

Але зараз паэт быў у абладзе іншых думак, бо сон пра радзіму не мог вешчаваць благога.

Паснедаў ён, як звычайна, у таверне каля моста Фабрыцыя, дзе ўранні падавалі свежую рыбу і кубак таннага віна. Трэба было вяртацца да стала і паперы. Сон абяцаў яму ўдачлівы дзень, аднак Гусоўскі нечакана для сябе рушыў вуліцу ў бок Калізея.

Трохпovісная аркада амфітэатра сустрэла яго цішынёй і пустэльнасцю. Калісыці, у свае першыя дні і месяцы ў Вечным горадзе, ён часта прыходзіў сюды. Яму дастаткова было заплюшчыцца і лёгка націснуць пальцамі на павекі, і пусты амфітэатр да краёў напаўняўся гулам дзесяткаў тысячаў галасоў. Ён быў то гледачом, то адным з тых няшчасных, што, павярнуўшыся да імператарскай ложы, ускідвалі над галовамі мячы і адрывіста крычалі кесару словаў свайго змрочнага прывітання.

Але гэтым ранкам яго прывяло сюды абуджанае сном пачуццё нейкага чакання.

Памяць дазваляла яму пісаць без пёраў і паперы. Прымружыўшы вочы, ён паўтарыў апошнюю страfu, якая гучала ў думках адначасна на лаціне і пабеларусінску. Паэма яшчэ не мела назвы, але раз-пораз, як вясёлкавая стронга ў чыстых нёманскіх доплыгвах, у свядомасці ўжо праплывала: «*Carmen de bisonte*» - «Песня пра зубра».

Гусоўскі ўрупіўся ў работу і не адразу змечіў чалавека, што з'явіўся па другі бок арэны. То быў юнак у апратцы шкаляра з вышыванымі саквамі цераз плячо. Ён скінуў не надта пакоўныя саквы, выняў акраец хлеба і запусціў у яго маладыя зубы. Падхарчыўшыся, шкаляр паслаў на каменнную лаву добра-такі зашмальцаваны фаляндышавы плашч і з насалодаю выцягнуўся на ўесь свой немалы рост.

У гэты момант Гусоўскі нарэшце заўважыў юнака. Аднак ён заўважыў і іншае: трохі вышэй ад шкаляра сярод лаваў амфітэатра зладзеявата выткнулася і адразу схавалася нечая постаць у рызманах. Шкаляр умасціў саквы пад галавою і, відаць, заснуў, а абадранец больш не паказваўся. Ды раптам спрактыка ванае вока паляўнічага змечіла, як з-за каменя вытыркнуўся і пачаў паціху пасоўвацца да сакваў даўгі кій з гакам на канцы. Гусоўскі крыкнуў, юнак усхапіўся на ногі, але было ўжо позна: злодзей уцякаў з саквамі на ўсе

лапаткі. Спрытна пераскокваючы цераз лавы, ён бег акурат на Гусоўскага, нібыта збіраўся знайсці ў яго паратунак. Шкаляр нёсся за ім вялікімі скаккамі, і здавалася, што абадранец трапіў у нявыкрутку. Ды толькі, калі між ім і паэтам засталася нейкая паўсотня кроکаў, а шкаляр вось-вось павінен быў схапіць валашту за каршэнь, той, крыху збочыўшы, нырцануў у нішу і быццам праваліўся скрэз зямлю. Калі Гусоўскі, дакараючы сябе за някемнасць, падбег да чорнага атвору нішы, задыханы і ўзмакрэлы шкаляр ужо вылазіў адтуль, пэўна, зразумеўшы, што ягонае майно знікла ў гэтых лёхах назаўсёды.

- Кадук на яго! - выляяўся ён і, змахнуўшы з ілба пот, прывітаўся на лаціне.

Ад неспадзянкі Гусоўскі нават не адказаў на вітанне.

- Кадук на яго! - усцешана паўтарыў ён беларусінскую лаянку і сціснуў прыгалаомшанага шкаляра ў абдымках. - Кадук на яго!

Не, нездарма прысніўся яму той сон. Не кожны дэнь сустрэнеш у Рыме чалавека з Вялікага Княства, ды яшчэ з Нясвіжа.

Даўгалыпі, русавы і зеленавокі шкаляр адказваў на роспыты весела і з трохі круцельскаю ўсмешкай:

- Не прападу! У Нясвіжы людзі хіжы: салому таўкуць - бліны пякуць, сена смажаць - бліны мажуць. Адно кніжак шкода.

Ён прыгладзіў разбэрсаныя пагоняю валасы, нахіліўся да атвору, з якога цягнула холадам, і, склаўшы далоні ракавінай, закрычаў:

- Гэй ты, сіньёр шылахвост! Хлеб можаш есці, кашулю можаш насіць, а кнігі прынясі заўтра на гэтае месца і пакладзі на першай прыступцы. Тады Бог адпусціць табе твой грэх!

Сутарэнне азвалася здзеклівым рогатам. Італьянская мовы шкаляру не хапіла, і ён выгукнуў у цемру ўжо па-свойму:

- Каб цябе чэрці смажылі столкі дзён, колькі слоў у тых кнігах!

Васіль - так звалі шкаляра - атрымаў у Кракаве бакалаўра і цяпер кіраваўся па наўку ў Падую, дзе таксама маглі вучыцца праваслаўныя. Сёлета там чыталі лекцыі два магісты-беларусіны: Ян з Палацка - «Лісты» Цыццэrona, а Марцін з Зэльвы - «Этыку» і «Метафізіку» Арыстоцеля. Рым зусім убаку ад дарогі, але ён, Васіль, зрабіў калена, каб на свае вочы ўбачыць Вечны горад.

Гусоўскі ўзгадаў маладосць. Ці сурова трymающца цяперашнія студыёзусы статутаў? Няўжо сапраўды гавораць у бурсе толькі па-лацінску? Ці выкладае яшчэ ў Ягелонскай alma mater доктар у медыцыне і вольных мастацтвах Мацея з Вільні?

Доктара Мацея, ахвотна адказваў бакалаўр, абраўшы рэктарам Сіенскага ўніверсітэта. Статуты - цудоўная вынаходка, бо іначай не было б асалоды парушаць іх. Што да лаціны, дык заўсёды знайдзецца пара пустадомкаў, якія за лішні шэлег адхрысцяцца не толькі ад роднай мовы, але і ад роднае маці. Яны і ідуць у віжы-люпусы. Быў у іх такі Марка з Мастоў, каб яму сем болек на язык. Яшчэ не навучыўся як след кашы па-лацінску папрасіць, а ўжо бегаў дакладаць на адназемцаў, што ганяць статут і гавораць, заміж лаціны, сваёю моваю. Так сэрца ад'еў, што пасадзілі яго аднае начы ў межах і, палічыўшы скабы, выраклі ўтапіць у рацэ. Пацягаўшы ж па вуліцах, разгайдалі дый кінулі, заместа Віслы, у лужыну наступраць бурсы. Вады там кату па пятую, але Марку і таго хапіла. Пачаў, як выпусцілі з мяха, райскія шаты славіць, а суддзяў сваіх называў не інакш як паночкамі анёламі.

Абодва рагаталі да слёз. Можа, упершыню ў жыцці Гусоўскі пашкадаваў, што

не мае сына.

Яны да ўсінага хадзілі разам па Рыме. Паэту не шкада было доўтага летняга дня. Гэты вясёлы дваццацігадовы дзяцюк, што перамераў сваімі нагамі палову Эўропы, быў жывым напамінкам, што ягоная зямля жыве, імкнецца да навукі, што гучыць яе мова, на якой ужо ёсць друкаваныя кнігі.

Увечары яны ўдзух - бацька і сын, на момант здалося паэту, - сядзелі ў ягоным пакой пры збане захопленага з таверны маладога віна, якое амаль не хмяліла, адно рабіла ўсе рэчы нейкім больш выразнымі і значнымі, як быццам адкрываючы іхнюю сапраўдную існасць. Пясочны гадзіннік, дзве злепленыя лякам шкляныя цыбуліны з сіткам, пакідаў быць проста гадзіннікам і ператвараўся ў сімвал самога часу. Сімваламі пачынала рабіцца і астатніе - лук, загостранае лебядзінае пяро, белы аркуш паперы...

Аказалася, кракаўскія шкаляры яшчэ памятаюць эпіграмы Гусоўскага. Праз адну з іх, напісаную на самога рэктара, ён мусіў развітацца з універсітэтам і шукаць абароны ў Эразма Вітэліуса, які на той час ужо быў біскупам плоцкім і марыў стварыць на поўначы Карону агмень навукі і мастацтваў, роўныя далёкай Падуі.

Памаўчаўшы, ён спытаўся ў юнака пра бацькоў. Маці засталася з ягоной сястрою ў Нясвіжы, дом пры самым рынке. Бацька, дзяк Міхею, быў пад рукою Міхала Глінскага ў Клецкай сечы. У той слайны дзень, калі войнікі Княства паланілі чатыры тысячи татараў і адбілі сорак тысяч палонных жанок і дзяцей, малы Васіль стаў сіратою.

Гусоўскі ўзяў са стала кнігу:

- Ac albos belli celebres virtute Ruthenos...

- Беларусы, праслаўленыя сваёй мужнасцю на вайне... - пераклаў Васіль. - «Пруская вайна» Яна з Вісліцы.

- Так. Славу Грунвальда ўжо ахутвала цемра, але ён разагнаў яе святлом свайго таленту. Каб захаваць наступнікам нашу гісторыю, мала запісаць яе ў хронікі. Яе трэба адчаканіць і ў паэтычных радках.

- Другую частку я ведаю на памяць, - сказаў бакалаўр. - Усё апісанне бітвы.

Узмахваючы ў такт рукою, Васіль пачаў чытаць. Князь Вітаўт хутчэй за ўсходні вецер ляцеў да Ягайлы, што сустрэў пачатак сечы ў малітве. Татарскія коннікі нацягвалі лукі і пускалі коней наўскапыт. Град смертаносных стрэл біў у браню, і падалі шыхты пыхлівых тэўтонцаў. Непераможнымі волатамі ішлі наперад ліцьвіны. Ад стрэл і коп'яў цямнела неба...

На твар юнака легла пячатка ваяўнічасці. Шкадуе, што жыве на сто гадоў пазней, думаў Гусоўскі. Вядома, хацеў бы сам вывешваць на купалах Вільні і Krakava крыжкацкія сцягі і бароды. Як бы сагрэў сваё сэрца, каб прымеў убачыць гэтага маладзёна, сам Вісліцкі...

- Вітаўта народ назваў Громам вайны, - прамовіў Гусоўскі, калі юнак скончыў. - Нават татараў ён трymаў у цуглях. Князь Вітаўт адводзіў набегі ад нашай зямлі, а цяперашнія гаспадары аддаюць яе на здзек...

З хвіліну яны, паяднаныя аднымі думамі, сядзелі моўчкі.

- Ад годных людзей, - загаварыў Васіль, - я чую, што шаноўны паэт, выконваючы волю папы, піша паэму пра паляванне на зубра...

- Гэтым людзям сапраўды можна верыць.

- Як бы я хацеў пачуць хоць некалькі радкоў... Няхай яны нагадаюць нам пра нашыя пушчы.

- Часіны цяпер такія, што не спрыяюць чуллівасці і замілаванню. Кожны мусіць думаць, як дапамагчы Айчыне.

Юнак чакаў. На неба ўжо выплыў месяц, і ў ягоным аліўкам свяtle Гусоўскі пачаў:

Летам заўсёды занятыя ў кровапраліцях
Войнаў усобных, якім ні канца, ні пачатку,
Ратнікі нашы з Піліпаўкі аж па Грамніцы
Маюць аддуху ў ля сах - паляванне на звера.
Мабыць, свой звычай і Марс пераняў у ліцьвінаў
І ў адпачынак мячы гартаваць на марозах.
Войны! Злачынная справа - вайна выклікае
Гнеў мой, і слёзы, і боль. Без падтрымкі, бясконца
Войны вядзём мы адзін на адзін за свяшчэнны
Братні саюз хрысціянства з навалай з усходу.
Вораг страшэнны адольвае нас і зламысна
Рэжа пад корань наш род і вучэнне Хрыстова
У душах народаў на ўсіх занявленых землях.
Ён, спадцішка ўварваўшыся ў нашы ўладанні,
Цэламу свету нахабна сцвярджае: ваюю
Не за прастору сабе, а за лад у прасторы.
З верай сваёй ён ідзе і ў імя нам чужацкага бога
Лад свой агнём і мячом усталёўвае ў землях
Іншага веравызнання і іншых парадкаў.
Там, дзе арда саранчой прапаўзе, застануцца
Толькі асмолкі ды печышчы, попел ды косці,
Зграі варон ды чароды сабак адзічэлых.
Бог барані, калі нас перамогуць прышэльцы,
Лепш ужо смерць нам усім без пары, чым такая
Доля - жыццё пад'ярэмнае ў чорнай няволі...*

* Тут і далей пераклад з лацінскай Язэпа Семяжона.

Васіль імпэтна ўстаў.

- Злыя языкі сцвярджаюць, што Эразм Вітэліус і ягоны сакратар выракліся Бацькаўшчыны і шукаюць славы і пашанотаў у Ватыкане. Цяпер я ведаю, чаго вартыя гэтыя размовы. Усё гаворыць за тое, што аўтару паэмы наканавана эўрапейская слава.

- Тваімі вуснамі прамаўляе маладосць, - перапыніў Гусоўскі.
- Не. Доктар Скарына сее асвету сярод нашага люду, але не менш важна сеяць у свеце праўду пра нашу зямлю і яе пакуты.

- Якія ж кнігі былі ў тваіх саквах? - перавёў размову на іншае паэт.
- «Арыстоцелева брама» і Скарынаў Псалтыр з Еклеміастэсам.

Прыклайшы правую руку да сэрца, Гусоўскі працягнуў бакалаўру кнігу, з якой не разлучаўся ўжо чатыры гады. То быў Псалтыр, першая друкаваная кніга, у якой загучала жывое слова іхняга народа. Абаронца младых і радасць, старым пацеха і песня, жонам пабожная малітва і пакраса, дзецям малым пачатак усякае добрае навукі, мужам моцнае ўцвярджэнне. Паэту здалося, што прадмову чытае сам Скарына, што душа ягоная недзе тут, з імі...

Яны доўга не каліся спаць. У спічастым вакне стаяла поўня, і яна нагадвала абодвум спелы яблык-папяроўку з садоў далёкай радзімы.

VI

Напрыканцы ве́расня, калі ў сухой спякоце рымскага лета пачулася дыханне восені, якая абяцала сплытчэламу Тыбру ўжо бліzkія дажджы, Эразм Вітэліус вярнуўся з падарожжа ў Фларэнцыю і Парму. Увечары таго ж дня паэт і мецэнат ужо гутарылі ў багатай бібліятэцы пасла, якой зайдросцілі нават кардыналы. Адзінай аздобаю бібліятэкі была шпалера з Дантэ і Ве́ргліем і цудоўнай залаціста-блакітнаю перспектывай. Усю астатнюю прастору сцен зайлалі друкаваныя і рукапісныя кнігі. Сярод лаціны тэалагічных і юрыдычных трактатаў, сярод кніг гуманістаў і антычных аўтараў тут можна было сустрэць кірыліцу летапісаў і выданняў апальнага Фіёля*. Было тут і слова пра паход ноўгарад-северскага князя Ігара на полаўцаў, якое Гусоўскі любіў час ад часу перачытваць, заўсёды знаходзячы падабенства між Вітаўтам і Ўсяславам Чарадзеем, князем полацкім.

* Швайпольт Фёль - заснавальнік кірылічнага кнігадрукавання.

Усцешаны спатканнем, Вітэліус з тонкасцю сапраўднага знаўцы апавядадаў пра роспісы Карэджа, захапляючыся зграбнасцю і лёгкасцю пущы* пармскіх храмаў. Раз-пораз ён кідаў позірк на стос спісаных знаёмым почыркам аркушаў, якія суседзілі на стале з «Дэкамеронам». Гэтае суседства здавалася Эразму добрым знакам, і ён ужо смакаваў наперад хвіліны, калі будзе ўчытвацца ў першыя пяцьсот радкоў паэмы.

* Выявы хлопчыкаў - улюблёны дэкаратыўны матыў у мастацтве Адраджэння. У такім гуморы ён успамінаў вандроўку са шчыраю асалодай.

- Уяві сабе, што ў царкве святога Яна анёлы лунаюць настолькі вольна, што купал знікае і ператвараецца ў неба. Пэндзаль мастака нараджае цуд, роўны боскаму. Ты ніколі не думаў, што менавіта ў геніях Госпад найпаўней выяўляе сябе і нагадвае нам пра сваю ўсемагутнасць?

Разважанні Вітэліуса перарвала з'яўленне слугі.

- Нейкі чалавек просіць у монсеньёра аўдыенцыі. Ён называўся турэцкім купцом.

Вітэліус і Гусоўскі перакінуліся здзіўленымі позіркамі.

- Няхай зойдзе, - сказаў Эразм. - Мы выслухаем яго.

Нізкарослы турак, які праз вялікі блакітны турбан выглядаў амаль што карлам, схіліўся ў ніzkім паклоне.

- Падзішах хім чок яш сана! Няхай жыве султан! - паўтарыў ён па-італьянску.

- Няхай доўжыць Алах на зямлі ягоны цену!

- Вітаем цябе, купец, - адказаў Вітэліус на лаціне.

- Асаблівасці маёй справы, - турак лёгка перайшоў на лаціну, - вымушаюць мяне прасіць у пана пасла размову адзін на адзін.

- Гэта мой сакратар і сябра, - падумаўшы адно імгненне, адказаў Эразм.

Турак таксама на хвілю задумаўся, пацерабіў пальцамі даўгія рукавы зялёна-халата і, бліснуўшы чорнымі вачыма, у згодзе нахіліў турбан.

- Мяне паслаў сам падзішах, валадар свету, месяца і сонца...

- Валадар свету? - насмешліва перапытаў пасол. - Здаецца, у Рыме ўладараць

іншыя.

- На ўсё воля Алаха, - анізвання не збянтэжыўся блакітны турбан. - Нядайна слова, падобныя тваім, казалі і ў Бялградзе. А сёння муэдзіны славяць з бялградскіх муроў імя Алаха і выканаўцу волі ягонае на зямлі султана Сулеймана, няхай доўжыць неба яго шчаслівия дні. Дзе пройдзе турэцкі конь, трава ўжо ніколі не вырасце. Кароль венграў не мае сілы выступіць супроць Порты. Французскі кароль напаў на Італію. Венецыя не стане сварыцца з намі, а імператару трэба змагацца з Лютэрам. Лютэр жа смяецца зых, хто збірае сілы на барацьбу з Высокай Портай. Ён мудры чалавек, ваш Лютэр. Ён вучыць, што неба паслала асманцаў, каб пакараць грэшных хрысціян, а значыць, той, хто ваюе з намі, працівіцца свайму Богу.

- Гэты мудрэц ходзіць па слізкай сцежцы, - сказаў Гусоўскі, і турак укалоў яго зласлівым позіркам, відаць, шкадуючы, што пачаў гаворку пры гэтым дападжім сакратару.

- А якая сцежка прывяла цябе? - з нецярпеннем запытаўся Вітэліус. Ягоную душу ўжо ўтнула здагадка.

- Хто прыходзіць з добрым, таму - яшчэ лепшае, - унікліва адказаў блакітны турбан словамі з Карана.

- А хто з'яўляецца з благім, тых аддадуць агню, - прамовіў Вітэліус.

- Шаноўны пасол чытае Карап! - у шчырым ці ў прытворным здзіўленні ўзняў рукі візітант. - Папраўдзе ўсемагутны Алах любіць людзей высокіх думак. Няхай прасветліць ён вашыя сэрцы.

Турак зусім па-гаспадарску абабег на сваіх кароткіх ножках бібліятэку, зазірнуў за паліцы і нават, прачыніўшы дзвёры, выглянуў у вітальню.

Пасля гэтае беганіны ён вярнуўся на ранейшае месца і непарушна склаў руکі на круглявым жывоціку.

- Шаноўны пасол, няхай лічыць Алах ягоныя дні, мае вялікія заслугі. Слава пра іх пераляцела мора і дапяла вушэй самога султана, чый розум абдымае зямлю і ападае залатымі і срэбнымі дажджамі. - Турак загаварыў цішэй. - Алаху было б дагодна, каб шаноўны пасол перайшоў на службу да Высокай Порты. Падзішах шчодра ўзнагароджвае сяброў. Сакратар пана пасла таксама атрымае сваю долю, - дадаў ён, барабанячы па жываце пальцамі.

- У мяне ёсць манарх, інтарэсы якога я абараняю, - павольна адказаў Эразм.

- Хто ж гэта? - шчыгра здзіўіцца блакітны турбан.

- Кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт, - перамагаючы сябе, з цяжкасцю прамовіў Вітэліус.

- Султан ацэніць паслугі пана пасла ў дзесяць разоў даражэй.

- Не ўсё на свеце прадаецца.

- Не ўсё? - выказаў сумнеў турак. - Што ж не прадаецца?

- Зямля, якая завецца Радзіма, - рэзка сказаў Эразм.

Турак, закідваючы галаву з даўгой вузкай барадой, зарагатаў:

- Радзіма? О-хо-хо! Няўжо пан пасол думаў, што ў палацы падзішаха не ведаюць, які загад пан пасол атрымаў ад карала?

Вітэліуса затапіла чорная хвала лютасці. Ён сапраўды можа добра паслужыць султану, можа адпомсціць за сваю ганьбу. Задаволены турак моўкі чакаў, кудоўна разумеючы, што чыніцца ў Эразмавай души.

І раптам пасол сустрэў цяжкі, дапытлівы і адначасова насмешлівы пагляд Гусоўскага. Гэта была сцяна. Гэта быў паратунак.

- Я думаў, ты пасол, а ты і напраўду купец, - з невыказнаю палёгкаю сказаў Вітэліус.

- Мы пачакаем, - адгукнуўся турак, ціхамірна разглядваючы шматкалёрную шпалеру. - Мы пачакаем, бо сказана ў Каране: чалавек створаны з паспешлівасці.

Двоє мужчын глуха маўчалі.

- У імя Алаха літасцівага і міласэрнага! - зноў нізка сагнуўшыся ў поясе, праспіваў блакітны турбан. - Хвала яму, валадару свету і цару цароў у дзень апошняга суда. Няхай вядзе ён нас па дарозе простай, па дарозе тых, каго асыпаў ён сваімі ласкамі. Няхай вядзе ён нас дарогаю шчаслівых, а не тых, на каго ўпадзе з нябёсаў гнёў ягоны, - пагрозліва скончыў турак.

VII

У такія, як сёння, стылья дні, калі дождж не дазваляў праскакаць некалькі зазывчаеных міляў па рымскіх ваколіцах, Вітэліус замяніў конную прагулянку развагамі ў кабінцы. Пасол любіў гэтыя гадзіны адзіноты, калі думка лёгка пераносіла яго ў любую сталіцу, у любы куток айкумены.

Сканчваецца год 1521 ад увасаблення Божага. Па Эўропе паўзуць чуткі пра набліжэнне новага патопу, і легкаверныя людзі ўжо будуюць каўчэгі. Васалы асманцаў зноў вырваліся з крымскіх абшараў, спустошылі Бельскую і Холмінскую землі і разблі палікаў пад Сокалем. А кароль Жыгімонт зноў казаў пра яго на сейме незычлівыя слова, паўтараючы, што Вітэліус прагне выгады не дзяржаве, а самому сабе. Чаму ж тады выгады Кароне і Княству не шукае сам кароль? Чакае, пакуль султанскі шацёр з'явіцца на ўзгорках пад Krakavam?..

Дождж зацята палівае брукаваны двор, скрэзъ сухое лісце павойнага вінаграду засякае на пліты галерэі.

Французскі і гішпанскі каралі ваююць за панаванне ў Эўропе. Порта робіцца хаўруsnіцай хрысціянскай Францыі. А ў Стамбуле здарылася неверагоднае: дачка нейкага рагацінскага святара Лісоўскага стала султаніхай. Прададзеае татарамі ў рабства дзяўчыне не згубілася сярод безлічы адалісак, а выбілася ў лік чатырох дазволеных Алахам законных султанскіх жонак. Венецыянцы ўжо сцвярджаюць, што яна - баш-кадуна, улюблёная жонка...

Вецер шамаціць выпетранымі вінаграднымі сцяблінамі.

Канкістадоры руйнуюць старажытныя дзяржавы Новай Індыі. Другі год плывуць дзесьцы каравелы гэтага партугальца Магелана, які збіраецца дапяць Малукскіх выспаў заходнім шляхам. Калі ён дасягне мэты, значыць, старажытныя мудрацы не памыляліся і зямля сапраўды круглая...

Калісці ў такія вось хвіліны, абдышымаючы позіркам свет, Вітэліус усцешана адчуваў упэўненую сілу свайго розуму. Ён паспрабаваў знайсці ў душы гэтую радасць і зараз, але яе не было. Замест яе ён адшукаў толькі старанна прыхаваныя ад іншых паняверку і разгубленасць.

Папа ўжо не дапускае да сябе амаль нікога. Учора пасол гутарыў з папскім лекарам: пульс хворага, а таксама пах і колер мачы паказваюць на самае благое. Папу турбую цяпер блізкая сустрэча з Усявышнім, а не ловы ў паўночных пушчах і не паэма, якую ён, Вітэліус, меўся паднесці яму на Каляды. У вітальні, побач з бібліятэкаю, стаіць ужо непатрэбнае шыкоўнае чучала зубра, якое ён

сёння загадае прыбраць з вачэй. Каб жа можна было гэтаксама лёгка прыбраць з душы няспраўджаныя спадзяванні! Спадкаемец святога Пётры памірае, а разам з ім згасаюць і надзеі на кардынальскую шапку, на ўдачу пасольскай місіі, на тое, што ён пакіне сваё імя будучым пакаленням.

Эразму ўзгадалася, як гутарыў з Гусоўскім, прачытаўшы першую палову «Песні». Пасол і тады прызнаваўся сабе, што перадусім дбае, каб паэма спадабалася папу. Але ж ён і быў спярша дыпламатам, паслом, а мецэнатам ужо потым. І вось калі «Песня пра зубра» гатовая, папа ляжыць на Божай пасцелі, а ён пачынае саромецца той размовы.

Спачатку ён шчодра хваліў бездакорную метрыку паэмы, казаў пра свежасць і паўнагучнасць радкоў.

- Пушчу, паляўнічых і князя Вітаўта напісаў вялікі майстар, - шчыра захапляўся ён. - Ты дасягнуў амаль немагчымага. Ты выпускаеш рой стрэл па заганах грамадства, твая паэма ператварае цца ў палітычны трактат і пры гэтым застаецца высокай паэзіяй. Твой паранены зубр - цудоўная алегорыя Айчыны, увасабленне яе лёсу і сімвал яе былой велічы.

Гусоўскі слухаў, нічым не выяўляючы пачуццяў. За лета ён прыкметна змяніўся. Вочы не згубілі сваёй жлавасці і вастрыні, але як быццам выцвілі і зрабіліся пакутніцкімі. Шырокія рамёны, як і раней, дыхалі дужасцю, ды прыгорбліся, нібыта ён дзень пры дні трymаў на іх нейкі вялікі цяжар. Вітэліус памятаў пачуццё, якое кранула тады ягонае сэрца. Ён ведаў, што ў Рыме зноў з'явілася Франчэска. Ён хацеў бы сущэшыць Гусоўскага, узяць частку ягонага цяжару на свае плечы, але ж ён ведаў, што менавіта пакуты, а не душэўная раўнавага могуць удыхнуць у радок, у карціну ці ў мелодыю тую боскую субстанцыю, якая робіць іх неўміручымі. Замест суцяшальных слоў гучалі іншыя.

- Я пакрывіў бы душою, - гаварыў ён, - калі б змаўчаў пра тое, што адмаўляюцца прыняць маё сэрца і мой розум. Ты пішаш пра выпрабаванні ведзьмароў вадою, пра мяса глушца і іншыя паганская звычай і прымхі. Ці прыспорыць гэта пашаны нашаму краю?

- Няўжо монсеньёру здалося, што падобныя дзікунскія выпрабаванні мне да душы? - адказваў Гусоўскі. - Але ж звычай адрозніваюць адзін народ ад другога. Лепшия з іх - такая ж святыня, як мова і воля. Хіба знойдзем мы ў дауніх звычаях глыбокія заганы? Святасць маці прызнаюць нават тыя народы, што не шануюць Дзевы Марыі. Нібы ветрам адносіць нас ад абрадаў і завядзёнак, якіх трymаліся продкі. Ці не ператворымся хутка ў адсохлу ад каранёў траву-пералёт?

- Ты насмельваешся кідаць выклік самому боскаму Дантэ, - не ўступаючы ў спрэчку, казаў далей Вітэліус. - Дантэ выкryваў тых, хто ўжо трапіў у замагільны свет, і караў грэшнікаў рукамі незямных істотаў. Ты ж бярэшся судзіць тых, каго мае ўладу судзіць толькі неба. Да таго ж разумны чытач адразу заўважае, што ты маеш за дзёва не стварэнне свету, а ягонае існаваннє...

Гусоўскі больш не пярэчыў, і тады ён, Вітэліус, хацеў чуць у паэставым маўчанні згоду. Цяпер жа яму праглася, каб у тым цяжкім маўчанні была якраз нязгода. Ён ведаў, што не зможа парушыць сваіх прынцыпаў і забраць уласныя словаў назад, і прасіў неба, каб Міколу хапіла сілы самому адкінуць ягоныя няшчырыя парады.

У дзвярах пачуўся нейкі рух. Вітэліус азірнуўся і ўбачыў застылага ў

нерашучасці паходка. На бледным твары быў страх.

- Што здарылася? - спытаўся пасол, ужо ведаючы адказ.
- Vos signoria reverendissima... Ваша правялебнасць... Госпад забраў душу яго святасці...

Пасол рыхтаваўся да гэтай весткі, але не думаў, што яму будзе так цяжка. Ён быў як карабель без ветразяў. Што абяцае яму, ім абодвум - яму і Гусоўскаму - будучыня?

Міжволі ўсплыў на памяць нядайні, другі візіт турэцкага «купца», які, славячы Алаха і султана, нагадваў, што Стамбул па-ранейшаму гатовы прыняць ягоныя паслугі. Ён гутарыў з туркам з вока на вока, ды было ўражанне, што Гусоўскі поруч: ён, пасол, нават адчуваў позірк, такі самы насмешлівы, як і ў першы візіт, позірк гострых блакітных вачэй гэтага сына лясоў. Эразм ведаў, што і так не дасць волі цёмнаму пачуццю помсты, якое яшчэ не ачахла ў ім, але ў тыя хвіліны ён быў удзячны паэту і думаў, што мяжа паміж імі ўжо не такая неадольная.

Парыў ветру кінуў у вакно некалькі дажджавых кропляў, і яны, паволі сплываючы па шкле, утварылі на шыбах свой маленъкі свет: адны неўзабаве высіліліся і замерлі, другія ўпарты працягвалі рух.

Дзве кроплі зліліся і хутка пабеглі далей, і гэтая мізэрная падзеля ў свеце кропляў не спадзявана падаравала Вітэліусу палёгку. У непраглядным, як сённяшніе неба над Рымам, месіве думак і пачуццяў пазначыўся сонечны прасвет.

Ён ужо не быў паслом, бо страціў таго, хто прызнаваў яго прадстаўніком дзяржавы, якая ад яго адмовілася. Але ён заставаўся мецэнатам. Хіба мецэнатаў і праз стагоддзі не прыгадваюць побач з тымі, чыю музу яны баранілі ад сцюдзёных вястроў эпохі? Са складаным пачуццём горычы і надзеі Вітэліусу падумалася, што яшчэ зусім нядайна ён быў апрышчам для Гусоўскага, а цяпер яны нібыта памяняліся на ролі. Не, усё-ткі ён заставаўся мецэнатам, і ў гэтым была ягоная будучыня.

Рым, 1522

I

Аддаліўшыся ад горада на добрыя дзве мілі, Гусоўскі не паспеў да цёмнага вярнуцца, і цяпер, на ўтравелай сцежцы, што бегла ўсцяж ніzkай каменнай агароджы вінаградніку, у цёплай цішыні ліпеньской ночы, якую парушала толькі немудрагелістая песня цыкадаў, яго разам са стомаю агарнула дзіўнае пачуццё. Узлокціўшыся на яшчэ цёплую пасля скварнага дня агароджу, ён глядзеў на вычварны танец светлякоў. Кружлянне зялёных агенчыкаў, што, спрачаючыся з небам, утваралі ў цемры свае рухомыя сузор'і, заварожвала душу, штосыці рабіла з часам і памяццю, і Гусоўскому ўяўлялася, што ўсяго жаху апошніх месяцаў не было, што ўсё толькі прымроілася яму ў адну з тых начэй, калі над зямлёю плывуць чорныя хмары вусцішных сноў.

І спаленныя дамы тых, каго кранулася немач, і перапоўненныя манастырскія

шпіталі, і цэлыя пагоны трунаў - вялікіх і маленікіх, дзіцячых, - якія заставаліся стаяць незакапаныя, - усё гэта зрабілася сном. Маці не заціскалі раты хворым дзецям, каб іхні енк не прывёў у дом варту. Не было тысяч трупаў, якія скідаві проста ў ямы або ў Тыбр. Быў мяккі морак летняе ночы з зялёным танцам светлякоў, сцежка, сунічнае дрэва каля яе выгіну. Як ён прагнуў зрабіць неверагоднае і павярнуць час назад, каб царства смерці засталося адно на гравюры геніяльнага мастака ў ягоным пакоі!

Аднак ён сапраўды хацеў немагчымага, і вялікая памаранчавая поўня, што паднялася над вінаграднікам, асвятліла не толькі лозы з важкімі цёмнымі гронямі - у яе святле ён убачыў і марнасць свайго наўнага парывання.

Там, за ўзвышшам, ляжаў Вечны горад, над якім, быццам на карціне Босха, быў узняты вялізны бязлітасны нож. Там вырываўся з грудзей перадсмяротныя стогны і па начных вуліцах, палохаючы гайні здзічэлыя сабак, ішлі з завязанымі да вачэй тварамі манахі, што збіralі мерцвякоў і пакідалі на дзвярах новых і новых дамоў вялікую літару «Р», першую літа ру жудаснага слова «pestis» - «чума». Там ліхаманка падрахоўвалі свае прыбылкі трунары, і той з іх, каго абміне пошасць, мог трапіць у лік самых багатых рымлян. Горад, што мусіў быць узорам пабожнасці, быў пакінуты свецкімі і духоўнымі саноўнікамі на вырак лёсу, і цяпер там заадно з чумою панавалі бязвёре і ўсе чалавечыя заганы.

Няхай Бог карае грэшнікаў, думаў Гусоўскі, але за што пакутуюць немаўляты, якія не ўмеюць саграшыць нават у думках? За што прыняў смерць двухгадовы мурза, што любіў гуляць са старым рахманым катом у яго пад вокнамі? Ці справядлівы твой вырак, Божа? Чаму ты гасіш кволыя свечкі дзіцячых жыццяў і абыходзіш сваім гневам блузнераў? Чаму не адбіраеш мовы ў ілжэ-праконаў, якія на кожнай плошчы праклінаюць Хрыста і Дзеву Марыю і просяць літасці ў Магамета і ў самога Люцыпара? Чаму не шлеш кары тым, хто абражает ў храмах святыя мошчы і заклікае прыносіць ахвяры паганскім божышчам? Што ў гэтым: твая міласэрнасць ці тваё бяссілле?

Душа білася ў нераце сумніву, і таму капліца ля дзікай масліны наперадзе здалася Гусоўскуму дарункам самога неба. Нішу з фрэскаю асвятляла дрыготкае цяпельца каганца. Яно адбірала ў цемры даверліва-прастадушную ўсмешку Мадонны і дзіцячу галоўку на яе руках.

Ён апусціўся на калені і пачаў маліцца. Ён прасіў, каб Усявышні злітаваўся над Франчэску, след якой ён згубіў у гэтае праклятае лета, злітаваўся над Эразмам і бакалаўрам Васілём з Нясвіжа, злітаваўся над ім самім. Што будзе з «Песняй...»? За яе тысячу радкоў ён можа заплаціць любую цану. Дзень жыцця за кожны радок? Тыдзень? Ён гатовы. Ён узгадаў памерлага ад чумы Вісліцкага; ён згодны на такі самы лёс, няхай толькі і яму, Гусоўскуму, будзе дазволена ўбачыць перад смерцю книгу са сваёй паэмаю. Гэтая книга, адзінае яго дзіця, будзе ўкрай поўная болем. Можа, яна апраўдае ягоныя пакуты на зямлі...

З утрапення Гусоўскага вывелі нечыяя крокі. На сцежцы, абаぺршыся на стаўбур масліны, стаяла маладая жанчына ў жоўтай сукні. Сустрэўшы чужы позірк, жанчына не апусціла вачэй, а лянівым рухам паправіла цяжкія чорныя валасы і юрліва ўсміхнулася. Яе высокім грудзям было цесна пад шнуроўкаю, яны нібыта прасіліся на волю, як прасілася на волю з цеснае сукні ўсё яе налітае жыццём пышнае цела.

- Каго ты шукаеш тут гэтай парою? - запытаўся Гусоўскі, падымаючыся з каленяў.

- Ты гаворыш, як чужаземец, - сказала яна глухаватым грудным голосам. - Але цяпер усе роўныя. Бедныя і багатыя, разумныя і дурні, свае і прыблуды - усе адным мірам мазаныя. Ты мнё спадабаўся, чужаземец. Я хачу, каб у гэтую ноч ты быў са мной.

Жанчына падышла так блізка, што ён чуў яе дыханне.

- Не бойся, я не хворая. А калі б і хворая, усё адно скора ўсе апруцянеем.

Бессаромна ўсміхаючыся, яна павольна агаліла белую, як сыр, прыгожую нагу і вільнула клубамі.

- Табе трэба маліцца, - намагаючыся патушыць агонь, якім насуперак волі загарэлася кроў, прамовіў Гусоўскі.

Вусны жанчыны прыадкрыліся ў хіжай усмешцы. Яна зрабіла да Гусоўскага апошні крок і, выгнуўшыся ўсім станам, абняла яго. Ён адчуваў, як яе пацалункі абязвольваюць яго, перамагаюць розум. Жанчына нешта шаптала і цягнула яго за сабою на дол. Ён падаў у гарачае чорнае прадоннє, і ўсё-ткі нешта ў ім супраціўлялася і не дазваляла скарыщца яе грубым бесцырыонным ласкам. Ён баяўся не хваробы, а чагосыці, мажліва, яшчэ страшнейшага, баяўся ператварыцца ў такога, як яна, як іншыя, тыя, для каго заўтрашняга дня ўжо няма. Ён не хацеў гэтага, бо гэта было горш за смерць, і ягоная нязгода паднялася з дна душы і дала сілы вырваша з чэпкіх абдымкаў.

Імгненняў колькі яны моўчкі глядзелі адно на аднаго.

- Трэба маліцца... - глуха сказаў Гусоўскі.

Жанчына адказала яму позіркам, поўным пагарды.

- Маліся адзін, чужаземец, - здзекліва прамовіла яна. - Ты яшчэ не акалеў, а ўжо халодны, як мярцвяк. Маліся, можа, за гэта твой Хрыстос хутчэй адправіць цябе карміць чарвей.

Няўпэўнена ступаючы, яна пайшла па сцежцы далей. Гусоўскі зноў, трохі паспешліва, укленчыў.

Над агенчыкам каганца мітусіліся начныя мятушкі. Ён маліўся, наструнена чакаючы нейкага знака, думкі або зруху сэрца, якія падказалі б, што ягоныя просьбы пачутыя. Але знака не было. Гусоўскі ўзняў вочы, і яму здалося, што ён бачыць, як невідочная аблачынка ягоных пацераў марна блукае сярод абыякавых зорак.

II

Раніцою ён ачнуўся каля Траянавай калоны, дзе ўчора, здарожаны, прысёў адпачыць. Яшчэ нядайна, любуючыся рэльефамі пераможных бітваў Рыма з дакамі, знаныя гараджанкі выгульвалі каля калоны сабачак і гарнастаяў. Цяпер тут было пуста, адно рабы валачашчы сабака краўся да яго, відаць, маючы за нежывога. Ён падняў з долу камень, і сабака, падціснуўшы хвост, патрухаў прэч. На пляцы, як і раней, было пустэльна, ды, прыслухаўшыся, Гусоўскі пачуў гоман вялікага натоўпу, і неўзабаве з бліжэйшых вуліц адначасна паказаліся дзве зусім непадобныя, але аднолькава злавесныя працэсі.

На чале першай чацвёра манахаў-дамініканau неслі вялізны чорны крыж са срэбным Хрыстом. За імі рухаўся збой людзей, якія раз-пораз хвасталі сябе па рамёнах вузлаватымі бізунамі. Аголеныя плечы мужчын спрэс былі ў свежых ранах і цёмных прыгоеных рубцах. Кроў выступала і на рыззі, якое прыкрывала

маладыя і старыя жаночыя целы. У хвасце шэсця, што пакідала за сабою на пыльным бруку чырвоныя сляды, таксама брылі дамініканы ў карычневых сутанах.

Наўскос гэтай працэсі сунулася другая, даўжэйшая. Заміж манахаў з укры жаваннем тут ішлі наперадзе людзі, што вялі на ланцуту магутнага чорнага быка з крыва адпілаваным рогам. За быком тупала бязладная сіджма гараджанаў рознага веку і звання. Гусоўскі здагадаўся, што гэта паслядоўнікі грэка Дзімітрыя Спартакуса, наваяўленага прарока, які адрынуў Хрыста і разам з тысячамі гаротнікаў клаў паклоны быдлу. І гэта Рым, асяродак веры, са скружаю думаў паэт, пільней углядаючыся ў натоўп, бо яму падалося, што сярод іншых там мільгануўся знаёмы твар. Відаць, праста прымроілася, але ён усё ж пайшоў следам, трymаючыся на сотню кроакаў заду.

Два шэсці размінуліся даволі мірна, аднак Гусоўскі з абурэннем змеціў, як трыв дамініканы аддзяліліся ад першае працэсі і прысталі да тых, хто меў спадзяванне не на Бога, а на чорную пачвару з налітымі крывёй вачыма.

Натоўп цягнуўся да палаца імператара Даміцыяна, дзе было прызначана ахвярапрынашэнне. Дарога да прыхільнікаў апантанага грэка з крыкамі далучаліся сотні мужчын і жанчын з дзецьмі. Цяпер, каб зноў убачыць той нібыта знаёмы твар або ўпэўніцца ў памылцы, Гусоўскі, рызыкуючы заразіцца, мусіў ісці ў самім збоі.

Нарэшце марудны і пакутлівы ад пылу і гарачага сонца рух спыніўся. Натоўп атачыў сухую чашу фантана, да якога падводзілі быка. Жывёліна, чуючы бліzkую смерць, натурылася і баязліва падгінала ногі. Гусоўскому знячэўку згадалася велічнае грацыя дзікіх зуброў. На міг ён пачуў зыкі сурмы, вольны вецер лясоў і з тупым болем падумаў, што ўсё гэта засталося там, у далёкім і незваротным мінуlyм. Ці ўбачыць ён радзіму зноў? Няўжо яму наканавана застацца ў Вечным горадзе назаўсёды?

Каля быка з'явіўся смуглavy гарбач з мясніцкім сілагам.

Натоўп заходзіўся да ляманту і скавытання. Людзі падалі на дол і выгуквалі заклёны. Доўгае лязо сілага ўспыхнула на сонцы, і на белыя камяні пырснула цёмная бычына юха. Гусоўскі адвёў вочы і раптам на тым баку фантана зноў убачыў той самы твар.

Яна ў гэтай ардзе няшчасных дзікуноў? Не, ён памыляе іцца. Але чаму адразу страпянулася і вырасла сэрца, у якога ёсьць свае вочы і свая памяць? Няўжо той агонь насупор усім довадам разуму не прыгас і на цэлым свеце для яго падранейшаму няма чалавечай істоты даражэйшае за гэтую жанчыну?

Наступаючы на нечыя ногі, спатыкаючыся аб распасцёртыя на пыльных камянях целы, ён, ужо не губляючы таго твару з вачэй, прадзіраўся цераз збой, і, калі зніклі апошнія сумнёвы, калі парадзеў гушчар чалавечых целаў, а паміж ім і Франчэску засталіся нейкія дзесяць кроакаў і ён ужо бачыў трохкүтнік радзімак на яе падбародку, здарылася непрадбачанае. За спінаю ў Франчэску вылужаліся з натоўпу трое дамініканцаў. Адзін вялізней пяцярнёй заціснуў ёй рот, а два другія схапілі за рукі і ледзь прыкрытыя лахманамі ногі і подбегам скіравалі да бліzkіх руінаў. Намацваючы схаваны пад плашчом штылет, Гусоўскі рвануўся за імі, але праз хвілю, усвядоміўшы, што былі гэтыя манахі, змусіў сябе спыніцца. Калі ён хоча вырваць Франчэску з рук боскай юстыцыі, ён павінен застацца на волі.

III

На скрыжаванні каля палаца дэла Канчалерыя дарогу Гусоўскаму заступіў чалавек у адзенні паходка.

- Сіньёра хоча бачыць яго дауні знаёмы.

- Я спяшаюся, - нецярпіва адказаў паэт. Перажыўшы бяссонную ноч, якую ўяўленне засяліла самымі змрочнымі вобразамі і малюнкамі, ён зноў кіраваўся да мецэната.

Гусоўскі хацеў абагнаць незнаймца, ды той не адставаў.

- Тут блізка, і мой гаспадар не затрымае сіньёра надоўта. Я шукаю сіньёра ўжо другі дзень.

Можа, гэтыя пошукі нейкім чынам павязаныя з ягоным сённяшнім клопатам?
Аднак Гусоўскі памыліўся.

Слуга правёў яго праз пыльныя пакоі пакінутага дома, і з сонечнай анфілады паэт трапіў у сутонне за цяжкімі разъблёнымі дзвярыма. З-за стала, што мясціўся пасярод прыцемнага пакоя, падняўся гнуткі чорнабароды чалавек у вішнёвай аксамітавай камізэльцы з багатым гафтам, і Гусоўскі пазнаў свайго даўняга зласліўца Строццы.

Пахолак знік, і Гусоўскі агледзеўся. Вокны пакоя былі схаваныя за цяжкімі запавесамі. На стале гарэлі трывеснікі, побач з пёрамі стаяў зялёны келіх з цёмнымі віном.

- Я маю копію вашай новай паэмы, - без уступу паведаміў Строццы. - Я прачытаў яе.

- Вялікі гонар, - заўважыў Гусоўскі. - Здаецца, раней сіньёр паэт не губляў часу на чытанне маіх вершаў.

Яны па-ранейшаму стаялі адзін супроты другога. Тонкі стан гаспадара быў сцягнуты паскам, на якім вісеў корд.

- Сіньёр Вітэліус рэкамендаваў вас як славутага паляўнічага, які аднойчы нават выратаваў саму каraleву, - пусціўшы кіпіну міма вушэй, сваім заўсёдным ментарскім тонам казаў далей Строццы. - Цяпёр я ведаю цану рэкамендацыям гэтага пасла без дзяржавы. Я ніколі не быў і, спадзяюся, не буду ў вашай Альбартэнії, але нават мне вядома, што статак бізонаў, якія насяляюць ваны дзікія лясы, водзіць не самец, а саміца. Гэта пацвердзіць любы з супляменнікаў сіньёра паэта. Сам жа сіньёр паэт у свайі паэме сцвярджае адваротнае. Дзіўная памылка! - пераможна скончыў Строццы.

- Напраўду, - пагадзіўся Гусоўскі, - статак водзіць зубрыца. Але я маю надзею, што мая паэма ўсё-такі не настаўленне паляўнічым, а нешта іншае. У паэзіі свае законы і свая праўда.

Адказам была крывая ўсмешка, і Гусоўскі з тую зразумеў, што ўсё адно не здолее растлумачыць гэтamu чалавеку, навошта ён зрабіў важаком не зубрыцу, а зубра. Аднак у сэрцы не было звычнай варожасці. Было шкадаванне і разам з ім нечаканае пачуццё іхняе, яго і Строццы, лучнасці. Яны належалі да аднаго свету. Няхай Строццы ўсё жыццё пісаў халодныя паэмы, нечым падобныя да зграбных, але мёртвых слігаваных статуэтак, зробленых на старажытны ўзор, няхай так, але ж ён, гэты Строццы, пацвельваючы смерць, застаўся тут, сярод чумы, і на ягоным стале таксама пёры і стос паперы. Няхай сабе ён зноў зводзіць падрахункі, але ж, замест таго каб уцякаць ад пошасці, ён чытаў «Песню». Яны маглі працягваць спрэчку, маглі перайсці, як здаралася раней, да

абразаў, ды ў гэтыя поўныя дыхання смерці дні яны незалежна ад свае волі і нават насуперак ёй былі адзін аднаму апораю і падтрымкай.

- Я заўсёды меркаваў, - амаль прыязна прамовіў Гусоўскі, - што паззія - гэта не набор прыгожых статутак, якія можна паставіць на стале ці над камінам. Паэзія мусіць дапамагчы чалавеку будаваць храм сваёй душы. І ўладару, і людзям ніzkага звання.

- Храм душы... - Строццы адпіў з келіха добры глыток. - Храм душы заміж Божага храма. Сіньёр паэт ужо трапіў у павуцінне адступніка Лютера.

- Не, я не супраць храмаў. Прыйгажосць заўсёды аббуджае добрыя пачаткі. Дакрануўшыся да ўзнёслага, людзі робяцца лепшымі. Але я ведаю, што дух чалавека Збавіцелю даражэйшы за самы багаты сабор. Што да Лютера, дык на чале новай царквы стаіць воўк у авечай шкуры. Сэрца падказвае мне: ён пралье столькі крыві, што хрысціянскі свет яшчэ жахнешца.

- А парайдноўваючы малое з вялікім, - без сувязі з ранейшым зласліва зазначыў гаспадар, - сіньёр паэт бесессаромна спісвае ў Вергілія.

Гусоўскі не стрываў і шчыра засмияўся.

- Вергілій, як мне памятаецца, судносіць цыклопаў і пчол, а я - казла і зубра, - прамовіў ён скрэзь смех, які на хвіліну вызваліў яго ад усіх цяжкіх клопатаў. - Сіньёр Строццы, на жаль, клопаты не дазваляюць мне і далей атрымоўваць асалоду ад нашае размовы, але хачу, каб вы ведалі, што ў гэтае ранне вы вылечылі мяне ад самоты.

- Зямныя турботы не павінны цікавіць нас, - фанабэрыста сказаў Строццы. - Мой дух ужо вольны ад іх.

Яны разыталіся халадней, чым сустрэліся, аднак Гусоўскі быў удзячны Строццы. Ён з задавальненнем застаўся б, але ж у адрозненне ад гаспадара ён меў на зямлі яшчэ шмат клопату. Насамперш ён не мог памерці і забраць у магілу сваю паэму. Ды сёння найгалоўнейшым было для яго іншае. Ён павінен быў уратаваць жанчыну, якая прынесла і, ён прадчуваў, яшчэ прынясе ягонай душы столькі болю, што яго хапіла б не на адно жыццё.

IV

У пакоях біскупа Эразма Вітэліуса моцна пахла палыновым дымам.

Прадбачлівы пасол штогод абнаўляў праз сваіх людзей запасы зёлак, і ў першыя ж дні паморку, не надта давяраючы камфары і іншым тутэйшым лекам, загадаў адчыніць прывезеныя з радзімы куфэркі з палыном, мятаю, дзягілевым коранем і ягадамі ядлоўцу. Мецэнатавы слугі забяспечылі гэтым багаццем і Гусоўскага.

Не зважаючы на нягоды лёсу, Эразм Вітэліус зусім не збіраўся ў сорак пяць гадоў пакідаць гэты свет. Перш чым пачаць размову, ён старанна панюхаў змочаную ў воцаце губку, выпіў кубак мятавага настою і змусіў зрабіць тое ж самае і паэта.

- Новы папа не спяшаецца ў Рым, і мой статус пакуль нявызначаны, - паважна і крыху забаўляючыся нецярпеннем Гусоўскага, сказаў мецэнат. - Аднак для тых, хто не спалахваўся чумы, я застаюся паслом пры двары яго святасці. Ты не памыліўся. Гэта сапраўды яна, і ёй сапраўды пагражае трывнал боскай юстыцы. Даносчык, імя якога мне не раскрылі, абвінавачвае

донну Франчэску ўтым, што яна заключыла дамову з д'яблам і зрабілася ведзьмай. - Вітэліус скептычна ўсміхнуўся. - Я пусціў у ход усе сувязі і атрымаў дазвол прысутнічаць на першым допыце. Ты дапушчаны ў якасці майго сакрата па.

- Монсеньёр...

- Спачатку я хачу пачуць пра тое, што даведаўся ты. - Вітэліус зноў прыкладаў да носа губку з воцатам.

- Я быў у яе дома. Праўдзівей, на тым месцы, дзе стаяў палац яе бацькі. Палац згарэў, цяпер там атабарыліся бадзягі. Яны вельмі хацелі пазнаёміцца са мной, дакладней, з маёй калітой. На шчасце, зброя заўсёды пры мне...

- Палац згарэў! - Эразм пацёў руکі. - Гэта цудоўная навіна.

- Нарэшце Бог паслаў мне на той вуліцы старую, якая нешта ведала. Бацька і брат донны Франчэскі памерлі аднымі з першых, не паспейшы выехаць з горада. Слугі расцягнулі ўсё, што маглі, і разбегліся. Пэўна, нехта з іх і пусціў палац дымам. Болей я нічога не ведаю.

- Ты прынёс добрыя весткі, Nicolaus. Добрыя для нас, бо кепскія для айцоў інквізітараў. Бедныя ведзьмы цікавяць іх значна менш за багатых. Але хачу цябе папярэдзіць. Першы допыт даручана весці чалавеку, якога нельга было прасіць за яе, як, зрэшты, і за каго-небудзь іншага. Аўтары «Молата ведзьмаў» маглі б ганарыцца такім наступнікам. Ён нават атрымаў мянушку - Нястомны.

Дамовімся быць там толькі сведкамі. Я не дабіваўся адмены допыту, каб не навесці падазрэнні на чалавека, які даў згоду спрыяць нам. Будзем спадзявацца на яго і на Божую дапамогу.

На Божую дапамогу, паўтарыў у думках павесялэты Гусоўскі. На Божую дапамогу ў барацьбе з боскай юстыніяй. Ён не змог стрымаць усмешкі. Аднак усмешка адразу згасла: ён згадаў пра «Молат ведзьмаў», пра гэтую вусцішную кнігу, што апісвала злачынствы чортавых жонак і навучала, як вынішчаць іхняе племя.

Вітэліус кінуў позірк на пазлачоных анёлаў, што падтрымлівалі пульхнымі ручкамі авал каміннага гадзінніка.

- Мы яшчэ маём час папалуднаваць і прадугледзець розныя неспадзяванасці.

Пасол самаруч запаліў сівяя пучкі палыну ў кадзільніцах і зноў напоўніў келіхі мятавым настоем.

V

- Выйдзі, злы дух, поўны маны і беззаконня; выйдзі, выпладак хлусні, ізгой сярод анёлаў; выйдзі, цмок, супастат хітрасці і бунту; выйдзі, выгнаннік раю, не варты літасці Божай; выйдзі, сын цемры і падземнага полымя; выйдзі, драпежны начны воўк; выйдзі, дух ерасі...

Ціхі напачатку голас інквізітара пакрысе мацнеў.

- Выйдзі, брудная жывёліна, найгоршая з усіх існых; выйдзі, злодзей і хіжак, поўны юру і сладастраснасці; выйдзі, злы дух, асуджаны на вечныя пакуты; выйдзі, кубло блудадзейства і распусты; выйдзі, корань усяго зла і ўсіх злачынстваў; выйдзі, кат роду чалавечага!..

Інквізітар ужо не вымаўляў, а прарэзліва выгукваў слова заклёну, і звязанага чалавека, што ляжаў на сырых камянях, пачало калаціць, як у ліхаманцы. Гэтая

ліхаманка ўвачавідкі пераходзіла ў страшныя курчы, і раптам чалавек на падлозе нема закрычаў, выпруціўся і, страціўшы прытомнасць, заціх.

- Сатана пакінú яго, - перажагнаўшыся, прамовіў інквізітар і ацёр рукавом сутаны ўзмакрэлы высокі лоб. Па худым бледным твары Нястомнага прабегла задаволеная ўсмешка.

На працягу ўсёй працэдуры Гусоўскі - яны з Вітэліусам сядзелі на крэслах каля вільготнай сцяны з плямамі цвілі - думаў пра Франчэску. Вера ў тое, што Эразм выратуе яе, змянялася паніверкаю і зноў вярталася, даруючы душы кароткую сущеху. Ён яшчэ не задумваўся, што будзе потым. Найперш яе трэба выбавіць з рук гэтага чалавека з высокім белым ілбом і гострым падбародкам, чалавека, які, па чутках, нязменна вырывае поўнае прызнанне і паслаў ужо на вогнішча больш за тысячу жанчын.

- Некаторых хрысціян д'ябал здолеў пераканаць, што яго не існуе, і гэтая ягоная хлусня - самая падступная, - заўважыў інквізітар. Відаць было, у хвіліны адпачынку ён не супраць пагутарыць з чужаземцамі.

Вітэліус велягурыйста загаварыў пра адказную місію боскай юстыцыі, што беражэ чысціню веры і моц Пятровага пасада. Нястомны ўлешчана пагаджаўся. Так, іхняя справа вымагае вялікай мудрасці і сілы духу, бо з году ў год неба шле ім усё новыя і новыя выпрабаванні. Да прыкладу, адкрытыя гэтым генуэзцам Калумбам землі. Цяпер ужо ўсе пераканаліся, што гэта ніякая не Індыя і не Кітай. Калі ж тубыльцы не азіяты, дык хто яны? Нельга ж прыраўноўваць да хрысціян-эўрапейцаў істоты, што ходзяць целяшом і моляцца месяцу і балванам. Наогул, і ёсьць у насельнікаў Новага Свету душа? За каго іх мець: за зацітых грэшнікаў і ерэтыкоў, вартых аўтадафэ, і за немаўлятаў? І, нарэшце, адкуль яны з'явіліся на свет? Адны багасловы сцвярджаюць, што род іхні ад Каіна, другія - што ад выклятага бацькам Хама. А можа, яны зусім і не людзі, а жывёлы?

Вітэліус спачувальна ківаў, аднак паэт памятаў, як Эразм з гневам паказваў яму кнігу гішпанскага храніста-канкістадора. «Чаго можна чакаць ад людзей, якія маюць такія цвёрдзяя чарапы, што ў бітвах з імі мы мусім сцерагчыся і не біць іх мячамі па галовах, бо праз гэта адразу тупіцца самы гостры меч?» - узгадалася сціхотнае пытанне храніста. О, які крывавы, які бязлітасны час! А Ўсявышні адно чакае, маўкліва пазіраючы на чалавечыя пакуты...

Айцец інквізітар сеў за грубы стол і паклаў перад сабой вялікую кнігу ў абцёрханым чорным пераплётце. Гусоўскі здагадаўся, што гэта і ёсьць страшнае настайлінне для допыту чортавых жонак.

Два дужыя манахі вынеслі незварушнае цела чалавека, з якога Нястомны выгнаў д'ябла, і, вярнуўшыся, спыніліся на парозе. Інквізітар загадаў прывесці абвінавачаную. Вітэліус і Гусоўскі пераглянуліся, і паэт прачытаў у вачах у мецэната спагаду і загад трымашь сябе ў руках.

- Зараз сінёр пасол задаволіць сваю цікавасць, - цьмяна ўсміхнуўся інквізітар. - Пакаранне чакае кожную ведзьму, але кожнай мы даём магчымасць палегчыць свой лёс. Калі яна раскаеца і дасць паказанні, ёй перад спаленнем адсякуць галаву або задушаць, - растлумачыў Нястомны. Ён правёў рукою па сваім падбародку-джалу, і Гусоўскі здзівіўся, што не бачыць на далоні ў інквізітара крыві. - Калі ж ведзьма будзе натурыца - згарыць жыццем. Вось тут, - ён паклаў далонь на чорную кнігу, - можна знайсці параду на любы выпадак. Калі абвінавачаная распуснічала, дык гэта першы доказ яе сувязі з князем пекла. Калі была пабожная і дабрачынная - значыць, прыкідвалася, каб

адвесці падазрэнні ў начных палётах на шабас. Калі мы заўважаем, што ведзьма бацца допыту, значыць, яна вінаватая, і сумленне выдае яе. Калі ж трymаецца спакойна, няма сумневу, што яна вінаватая, бо нам вядома, што ведзьмы здольныя хлусіць з нахабным спакоем. Калі яна абвяргае абвінавачанне - яна несумненна вінаватая. Калі ж у роспачы маўчыць - гэта найлепшы доказ злачынства. Калі на прэнгу яна шалёна круціць вачыма, мы разумеем, што яна шукае свайго хвастатага каханка. Калі ж вочы яе нерухомыя, значыць, яна знайшла сатану і глядзіць на яго. Калі яна трывае катаванне без крыку, гэта значыць, што сілу ёй даў д'ябал, і ведзьму трэба мучыць яшчэ мацней. Калі ж у руках у ката д'яблava выляжанка выпускае дух - сатана забіў яе, каб яна не выдала свае таямніцы...

Гусоўскі слухаў гэтую будзённую скорагаворку, і яму здавалася, што ягоную душу сціскае жалезны прытуг, такі самы, як той, што пагрозліва гарбаціўся каля далёкае сцяны. Ён быў гатовы на ўсё, каб толькі забраць яе пакуты сабе. Няхай бы йсцякі дазволіў...

Ён сцепануўся і скамянеў. Сэрца білася ўжо не ў грудзях, а дзесьці ў горле. У дзвярах стаяла Франчэска. На ёй былі тыя самыя, што і ў натоўпе, брудныя рыzmanы. Адно ўспамін застаўся ад лёгкой кароны залацістых валасоў. Спакугаваны адлучана-абыякавы твар выдаваў асиметрычным. Гусоўскі адчуў, што ніколі не кахаў яе так моцна, як зараз.

Ці вядома донне Франчэсцы пра ведзьму і іхняе мастацтва? Голос інквізітара гучаў мякка і даверна. Яна на імгненне падняла засмужаныя вочы і зноў утупіла позірку у падлогу. Не дачакаўшыся адказу, Нястомны ні на драбок не сумеўся і гэтаксама мякка пералічыў Франчэсцы, у чым яе абвінавачваюць. Яна атрымала ад д'яблавага звестуна магічны кій і націранне з пячонкі няхрышчаных дзяцей. Гэтыя прылады дапамаглі ёй у прызначаны дзень з'явіцца на шабас, дзе яна выраклася Хрыста, блудадзеіла і была на чорнай імши, якую служкую сам Вельзевул. Пасля шабасу яна штодня аддавалася д'яблу, які прыйходзіў да яе ў ablічы мурына і чорнага ката з чалавечымі вусамі.

Франчэска маўчала, не падымаючы вачэй, і пагойдвалася, як маладое дрэва пад ветрам. Відаць, яна не надта разумела, дзе яна і што з ёю адбываецца. Зрэшты, служку боскай юстыцыі гэта не абыходзіла, і ён, не маючы патрэбы зазіраць у сваё настаўленне, упэўнена съпяў пытаннямі, борзда набліжаючы допыт да тae хвілі, калі ў яго, інквізітара, мусіць з'явіцца добры памагаты.

- Ці даўно ты гуляла вяселле са сваім каханкам? Хто быў за гасцей і што падавалася на стол? Ці граў на вяселлі музыка? Хто ён быў: чалавек ці нячысцік? Дзе ён сядзеў: на доле ці залазіў на дрэва?

- Колькі немаўлятаў ты з'ела або загубіла? Дзе ты іх здабывалася? Ці патрэбна дзіцячае сала, каб падымаць ураганы?

- Колькі маразоў і туманоў ты напусціла? Што ты чыніла, каб у Рыме пачаўся чумны паморак?

- Колькі мужчын ты зрабіла няздатнымі да шлюбнага жыцця?

- Ці прыходзіў твой каханак да цябе ў вязніцу? У якім ablічы ён зяяўляўся? Кожнае пытанне было для Гусоўскага як шыпшынавы спічак у сэрца.

- Маўчыш? Bene*. - Голос інквізітара пачаў налівацца насмешлівай пагрозаю.

- А ведаеш, што напісана ў гэтай вось кнізе? Тут напісана, што, калі чортава выляжанка не хоча дапамагчы нам, мы клічам майстра Ай-ой, гэткага маленъкага хлопчыка-казытунчыка, і ён гэтак далікатненъка казыча чортавай

жонцы ручкі і ножкі ціочекамі.

* Добра (лац.).

Абвіавачаная зноў узніяла вочы, і цяпер замест абыякаласці ў іх бліснуў страх. Жудлівае абыцценне дапяла яе свядомасці і выбавіла Франчэску з самнамбулічнага сну. Гусоўскі не ведаў, радавацца з гэтага і засмучацца, бо яна вярнулася з адной бездані, каб трапіць у новую, больш вусцішную.

З патайных дзвярэй нячутна выйшаў нізкарослы кат у чырвона-чорным адзенні. Нястомны пачаў адпраўляць неабходную перад катаваннем кароткую імшу.

Паэт з мецэнатам сядзелі збоку, і Франчэска па-ранейшаму не заўважала іх. На сцяне поруч з Гусоўскім вісеў нейкі жалезны аброжак з рудымі плямамі. Ён махнүў рукою, і дзіўны прыстас паляцеў долу. Бразгат змусіў Франчэску павярнуцца. Яна пазнала яго і ўскрыкнула, але замест надзеі на паратунак у яе ў вачах біўся жах. Гусоўскі зразумеў, што ягоны намысел не ўдаўся. Няўжо, паласнула яго здагадка, няўжо Франчэска падумала, што ён вырашыў вось так расквітацца з ёю?

Вузкія і трохкунтыя, нібы вочы нейкай пачвары, вакенцы пацямнелі, і інквізітар загадаў запаліць свяцільні. Ён сам клапатліва паднёс абвіавачанай кубак са святой вадою, каб пад час катавання д'ябал не здолеў адабраць у яе мову.

- Твой каханак хоча зрабіць цябе неадчуvalынай да болю, - зазіраючы ахвяры ў вочы, спагадна сказаў інквізітар. - Напэўна, ён прыслалі табе сваю сатанінскую граматку, а ты схавала яе ў валасах і думаеш, што мы яе не знайдзем. Не, даражэнъкая, зараз наш хлопчык-казытунчык паголіць цябе...

Нястомны зрабіў знак, і кат адным рухам сарваў з Франчэскі лахманы, агаліўшы безабароннае белае цела.

- Мы павінны нешта зрабіць, - адвёўшы вочы, па-беларусінску прашаптая спалатнелы Гусоўскі.

- Што б там ні было, заставайся на месцы, - таксама па-беларусінску адказаў Вітэліус.

- Спачатку стужку, - сказаў Нястомны да ката, і той накінуў ёй на шию барвовы пасак.

Тая самая стужка даўжынёю ў рост Збавіцеля, што для злачынцаў нібыта цяжэйшая за самыя цяжкія кайданы. Яшчэ адно ашуканства, прыкрытае Хрыстовым іменем. Колькі ж будзе трывалаць Усявышні?

Чорна-чырвоны кат гаstryў лязо шырокага нажа.

- Зараз наш хлопчык-казытунчык паголіць цябе, - з ласкавасцю, ад якой Гусоўскага працяло магільным холадам, паўтарыў Нястомны.

Кат скончыў і пад ухвальнім позіркам гаспадара наблізіўся да Франчэскі. З хвіліну ён аглядаў яе цела, шукаючы вядзьмарскую пячатку, а потым з рогатам скапіў яе за грудзі і, перагнуўшы цераз калена, пачаў сваю агідную работу.

І яна думае, што прычына гэтых пакутаў ён, гатовы за яе памерці. Вось-вось магло здарыцца не папраўнае: Франчэска ў смяротнай жудзе прызнае абыявачанні і тады... Ён ускочыў і рвануўся да ката, але яго паспелі скапіць за пояс дужыя рукі Вітэліуса. Невядома, што б здарылася далей, каб у патайныя дзвёры не ўвайшоў чалавек у пурпуровай кардынальскай мантый.

- Богу дагодна, каб сёння ты спыніўся на tym, чаго дасягнуў, - уладна абвясціў ён інквізітару.

VI

Вітэліус перадаў, што хоча бачыць яго сёння, і неадкладна.

Як бывала і раней, Гусоўскі выбраў дарогу паўз калумбарый. Ён не быў тут больш за год, ды што значыў год для гэтых сцен, якія не ведалі розніцы паміж стагоддзем і хвілінаю? І ўсё ж час не абмінуў іх. Каля ўвахода на перацёртым вякамі пяску ляжалі троі трупы, троі каласы з палетка, якія нястомна жала сваім сярпом чума. Не, трупаў было два - мужчыны і хлопчыка, а жанчына, што ляжала тварам да сцяны, яшчэ жыла. Яна была ў жоўтай сукенцы, як і тая, з якой ён спаткаўся два тыдні таму ў прадмесці.

Гусоўскі выбег з калумбарыя і хутчэй выніяў з ладункі - цяпер ён заўсёды насіў яе пры себе - губку з воцатам. *Absit omes!* - Няхай не будзе гэта благой прыкметаю, падумаў ён, але сэрца сціснулася ад нядобрых прадчууванняў.

У доме пасла яго сустрэлі ўстурбаваныя слугі і нешматлікія людзі з пасольства, што, насуперак каraleўскаму загаду, захавалі вернасць Вітэліусу. На парозе апачывальні Гусоўскі ледзь утایмаваў слёзы. То, пра што ён баяўся нават падумаць, здарылася. За час, што мінуўся пасля іхняй апошняе сустрэчы, вялікае, поўнае моцы цела пасла змізарнела і ўсохла. У звастрэым твары з'явілася штосьці няўлоўна дзіцячае. Эразм так любіў жыццё, так умеў цешыцца з ягоных радасцяў... Гусоўскому здалося, што за гэтыя дні пралящелі ўсе гады, якія Вітэліус мог яшчэ пражыць. У пакоі быў гаўзмрок, бо ад зыркага святла ў хворага балелі вочы. У кадзільніцах дымелі ўжо непатрэбныя пучкі палыну і ядоўцу.

- Лёс даўно гоніцца за намі, Nicolaus. Атропа* стамілася віць нітку майго жыцця. -Мецэнат неяк прабачліва ўсміхнуўся. Ягоны твар зліваўся з беллю высокіх падушак.

* Антычная багіня, якая вызначала працягласць чалавечага жыцця.

- Ты чую, што вярнуўся адзін з караблём Магелана? - прыгучыўшыся на ложку, слабым голасам працягваў ён. - Таго партугальца, што хацеў, ідуучы на захад, дасягнуць Малукскіх выспаў. Тубыльцы забілі яго недзе каля кітайскіх берагоў, але карабель прынёс вестку, што зямля сапраўды круглая. Гэтая каравела прывезла Магелану вечную памяць нашчадкаў. Nicolaus... Усівыму дагодна пакінуць у чужой зямлі і мяне, але я хачу, каб мой карабель таксама прыстаў да родных берагоў...

Адкінуўшыся на падушкі, ён перадыхнуў і загаварыў далей:

- Учора я зноў чытаў «Песню пра зубра». Год назад ты не згадзіўся са мною. Ты не прыняў маіх парад, і цяпер я хачу прызнацца, што рады гэтаму. Тады маймі вуснамі гаварыў абачлівы пасол... Я рады, што ты нагадваеш валадарамі пра іх злачынна забытая абавязкі... У сваёй «Песні» ты філосаф і географ, гісторык і жывапісец, але заўсёды і найперш ты - паэт. Nicolaus, сёння ты першы паэт Кароны і Княства. Твае пачуцці разрываюць абalonку чужых слоў, і ў лаціне я чую мову нашага краю. Кожны вялікі мастак мае твор, які эліны называлі помнікам. У ім застаецца сама душа творцы. Разам з ім мастак перадае наступнікам непадлеглы тленню вобраз эпохі і Бацькаўшчыны. Ты збудаваў сабе такі помнік...

- Монсеньёр... Гэты помнік мы будавалі разам... - Ён памкнуўся быў падысці да ложка, але позірк мецэната спыніў яго.

Некалькі хвілін у пачывальні трывала маўчанне. Таму, хто захварэў на чуму, паразунку ўжо не было, і Гусоўскі з жывым болем думаў, як цяжка Эразму паміраць. Ягоная мара аб'яднаць Эўропу супроць Асманскай імперыі засталася адно мараю. Цяпер султан Сулейман трymае ў аблозе фартэцу рыщарап-іаанітаў на Родасе, які два стагоддзі быў прыстанкам для хрысціянскіх караблёў. З дня на дзень вялікі магістр загадае выкінуць над замкам белы штандар. Рыцары прасілі падмогі, ды эўрапейскія манархі зноў, нібы спадарожнікі Адыселя каля вострава сірэн, заляпілі свае вушы воскам. Так, Эразм запабягаў перад папам, але ён заўжды стаяў на тым, што сапраўдная пашана дасягаецца не шляхецкімі прывілеямі, а ўласнымі подзнігамі, і благіх учынкаў у ягоным жыцці было нязмерна менш, чым спраў добрах. Апошняю з іх застанецца выратаванне Франчэскі. Эразм не пытаетца пра яе - ён чытае гэтае трывожнае пытанне ў запаленых мечэнатавых вачах. Што з імі абаімі станецца?

Франчэска адмовілася асталявацца ў пасольскай рэзідэнцыі, выбраўшы два ягоныя бедныя пакой...

Упершыню ў жыцці Гусоўскі думаў пра Вітэліуса не як пра мецэната. Эразм быў адзіным братам, які па волі жорсткага лёсу назаўжды пакідаў яго.

Па-свойму, але тое ж самае адчуваў і Эразм. Мяжа, што некалі ляжала паміж імі, знікла, яе знесла сама плынь часу, якая змывае ўсё спароджанае чалавечаю мітуснёй і забабонамі. Імкненне ўгору, да ўлады, да кардынальскіх мантыв сплыло ў мінулае, у невараць, а будучыній быў цяпер адно гэты чалавек, якога ён, ні на каліва не пакрывіўшы душой, назваў бы не толькі першым паэтам сваёй дзяржавы, але і адным з першых паэтаў Эўропы, годным стаць поруч з Петраркам. Аднак мудрэц, што прамовіў гэтае звабліве «*Scripta manent*» - «Напісане застанецца», памыляўся. Ён, Вітэліус, ведае, як шмат з напісанага і вартага перажыць стагоддзі не перажыло і сваіх творцаў, і таму, сабраўшы сілы, ён гаворыць пра галоўнае:

- Папа Лявон ужо даўно ў лепшым свеце. Прыйшла мая чарга. У Рыме цяпер лёгка знайсці смерць, а не апекуна, які дапаможа выдаць тваю «Песню». Ты не знайдзеш яго і сярод палякаў, бо ты славіш не Ягайлу, а Вітаўта, не гісторыю Кароны, а мінулае Вялікага Княства. І ўсё ж едзь у Кракаў. Напішы да каралевы Боны. Яна шануе мовы і высока ставіць паэтычнае слова. Ты ведаеш, яна фундуе школы і заахвочвае маладых беларусінаў вучыцца ў італьянскіх універсітэтах. Напішы да яе і нагадай, што любая дзяржава мусіць больш абапірацца не на сілу зброі, а на моц духу. Нагадай, што рымляне і эліны былі магутныя тады, калі квітнелі мастацтвы, а як толькі пачалі нікнуць таленты, пачаўся і заняпад дзяржавы. Адразу ж па маёй смерці...

- Настаўнік...

Невядома, хто з нас настаўнік, з горыччу падумаў Вітэліус.

- Па маёй смерці ты атрымаеш грошы, якіх вам хотіць на дарогу да Кракава.

Гусоўскі паднёс слабую руку мецэната да вуснаў. Гэта ягонае вам...

- Дай мне слова, што ты не памрэш, пакуль не надрукуеш «Песню», - сказаў Вітэліус.

VII

Гусоўскі прачнуўся з адчуваннем, што яму не дваццаць, а зноў сорак пяць

гадоў. Безразважнае шчасце першых дзён развеялася, як начны туман па-над рабчым абалоннем. Стараючыся не варушыцца, каб не пабудзіць Франчэскі, ён слухаў яе дыханне, чуў цеплыню яе пляча і перабіраў у памяці дні і імгненні іхняга кароткага шчасця, упершыню з бязлітаснай яснасцю разумеючы, што ніякага шчасця не было. Быў адно шчаслівы самападман для яго, а для яе - толькі ўдзячнасць за выратаванне.

Але ніхто ўжо не адбярэ ў яго ўспаміны. Ён ніколі не забудзе, як Франчэска пайшла з ім у ягонае ўбогае жытло, дзе адзінай раскошай была прывезеная з радзімы зброя. Ён згадаў, як яна разглядвалася лук, як дакранулася да цецівы і асцярожліва выняла з тула стралу...

Ён аддаў Франчэсцы большы пакой, што быў кабінетам і пачывальняй, а сам позна ўвечары, не распранаючыся, прылёг на вузкай каменай ляжанцы ў малым пакойчыку. Сярод ночы ён пачуў яе спуджаны голас. Ён кінуўся да яе, і яна, яшчэ са спалохам на твары, працягнула насустроч яму рукі...

Можа, хаця б тады яна слухалася не разуму, а сэрца?

Сяяна над ложкам і абапал вакна была ўжо голая. Ён не дазваляў сабе чапаць Эразмавы грошы і ўчора, не знайшоўши ў такі час пакупцоў на малюнкі Босха, мусіў прадаць зброю. Франчэска пакрысе вярталася да быльх звычак. Учора яна запатрабавала новую сукенку і дванаццаць траў, якімі мыюць валасы, каб захаваць светлы колер. Ён расстараўся толькі размарыну, альясу і рамонку, але і гэта было цяпер сапраўдным дзівам.

Ноч дарыла яму пяшчоту і асалоду, а абуджэнне несла з сабою пакутлівую думку, што ён зноў атрымаў ад Франчэскі плату.

Ён не хацеў зазіраць у будучыню і ніколі не гаварыў пра яе з Франчэскай. Наогул яны мала размаўлялі, відаць, адчуваючы, што слова могуць разбурыць той маленькі ненадзейны свет, у якім яны жылі. Дый ці маглі яны спадзявацца на нейкую будучыню пасярод зачумленага горада?

Цяпер Гусоўскі асабліва балюча адчуваў, як яму не стае Эразма. Ён ужо даўно дараваў яму нават ваганні ў размове з туркам, ён гатовы быў аддаць год жыцця, каб толькі можна было зноў пагаманіць з мецэнатам, пачуць з ягоных вуснаў роднае слова. Штодня ён адзін або з Франчэскай маліўся ў царкве святой Марыі дэль Попала, якая дала Эразму Вітэліусу апошні прыстанак. Майстры ўжо высеклі на жалобнай пліце кароткую эпітафію. Ён глядзеў на яе, але бачыў не літары, а растайны Эразмаў позірк, позірк не мецэната, а сябра. Дай яму вечны спакой, Божа!..

Аднаго разу Гусоўскуму востра захацелася ўбачыць Строццы. Ён адшукаў той дом, ды ў пайпустых пакоях і за разъблёнымі дзвярыма ў канцы анфілады не было ні душы. На сухім дне келіха ляжала нежывая муха. Свечкі даўно дагарэлі, і скразняк варушыў па пыльным стале спісаныя аркушы. Ён узяў адзін з іх сабе на ўспамін, але потым перадумаў і, паклаўши яго назад, прыціснуў аркушы кандэлябрам. Яму хацелася верыць, што гаспадар гэтага пакоя яшчэ вернецца...

Гусоўскуму ўдалося зрабіць амаль немагчымае: ён знайшоў возчыка, які ў гэты час згадзіўся ехаць да Балоны. Ужо прызначаны дзень ад'езду. З Балоны яны дабяруцца да Венецыі, адтуль да Трэвіза і Астравы. А там ужо рукоj падаць да Krakava. Ён праб'еца да каралевы Боны і будзе прасіць за сябе і за Франчэску. Ён будзе прасіць за сваё дзіця - за «Песню пра зубра». Ён прысягнуў Эразму, што не ляжа ў зямлю, пакуль не возьме ў рукі кнігу з паэмай. А калі

ворагі Вітэліуса будуць помсіць і паэту, якім апекаваўся пасол? Тады з Кракава яны з Франчэскаю паедуць далей, на радзіму. Ужо чатыры гады ён не мае ніякіх звестак пра бацьку. Ці жывы ён, стары пушчанскі паляўнічы? Але хіба зможа абвыклая да раскошы Франчэска жыць у бедным баярскім доме?..

Гусоўскі задумаўся, чаму яна ніводнага разу не пажадала пачуць ягоных вершаў. Напэўна, ён мусіць не засмучацца, а цешыцца з гэтага. Няхай яна зусім забудзе на тое, што ён - паэт. Пакахаць паэта прасцей, чым чалавек звычайнага. Пакахаць... Ён горка ўсміхнуўся сам сабе. Як лёгка чалавек аддаецца лятункам...

Ён адчуў, што Франчэска прачнулася.
Пачынаўся новы, поўны трывог дзень.

VIII

За два дні да ад'езду Франчэска адмовілася ад вячэры. Ён прыклаў ёй да лоба далонь і здрыгнуўся: хвароба падпільнавала і яе.

Раніцою заявіўся па задатак возчык. Пачуўшы, што, напэўна, давядзеца ехаць пазней, ён глянуў на жанчыну пад дзвюма коўдрамі і нахабна папярэдзіў, што вярнуць задатак не зможа.

Хвароба перамагала яе з незвычайнай хуткасцю. Наступнага дня Франчэска ўжо не падымалася. Поячы яе мятаю, ён змечтую на дзяснах вузельчыкі, якія ператвараліся ў язвы. Апошняя надзея зніклі: гэта была чума.

Ён адыходзіў ад ложка толькі дзеля таго, каб пагрэць мятавы настой і падкладці ў кадзільніцу зёлак. Хвароба падараўвала яму балочную і грахоўную радасць доўгіх гутарак з Франчэскаю.

Яна зноў і зноў прасіла яго расказаць пра радзіму. У ціхіх просьбах не было нават водценю колішній уладнасці, і гэта рабіла ягоны боль яшчэ вастрэйшыем.

Ён апавядваў пра доўгую марозную зіму і дуйкі, што заносяць бацькаў дом вышэй вокнаў, пра тое, як аднае раніцы ён адкапаў ад дзвярэй снег і, выбраўшыся на падворак, убачыў на замеценай да самага вільчака страсе трох ваўкоў. Яна слухала, як разліваецца ўвесну Нёман і як буслы збіраюцца перад выраем у чароды і, кругамі набіраючы вышыню, падымамаюцца так высока, што знікаюць з вачэй.

- Мы паедзем туды, і ты ўсё гэта ўбачыш, - казаў ён, папраўляючы падушку.
- І я ўсё гэта ўбачу, - гаварыла Франчэска, і вочы яе глядзелі ўдалеч, нібы яна ўжо бачыла далёкую зямлю, дзе ён нарадзіўся.

- Я навучу цябе страляць з лука і хадзіць на іртах...

Ён сам трапляў у палон свайго ўяўлення, і яны з Франчэскаю пазіралі на вясёлы агонь у грубцы і моўчкі слухалі, як шалеюць у коміне дэманды завірухі, або ішлі па цаліку на іртах-снегаступах. Франчэска была ў лёгкім белым кажушку з ірхой; яна ціха і шчасна смяялася, а воддаль, атрасаючы з галінаў зіхоткі снег, пералятала з хваіны на хваіну цікаўная сакатлівая сарока, за якой гнаўся яе блакітны цень...

І раптам сэрца абрывалася, і ён вяртаўся назад і замаўкаў. Але яна, відаць, баючыся цішыні, пыталася пра Кракаў, пра каралеўскі палац, і іхняя гульня ў будучынню працягвалася.

- Ты адражамендуеш мяне каралеве, - казала яна, і ён, нібыта каронны

маршалак, да кляраваў, што зробіць гэта ў той самы дзень, калі яны прыедуць у сталіцу.

Часам Франчэска пачынала трывніць. Найчасцей яна клікала пакаёўку і загадвала ёй прынесці цаколі і бэзавую сукенку. Гусоўскі згадваў іхнюю першую размову, калі Франчэска была ў такой самай сукенцы, і яму хацелася верыць, што гэта не проста трывненне. Можа, раней ён быў несправядлівы да яе?

На чацвёрты дзень ёй зрабілася зусім блага. Франчэска ўжо маўчала, напэўна, ён было цяжка гаварыць. Але яна глядзела на яго і не адпускала ягонай рукі, і Гусоўскі ўзіраўся ў яе вочы, намагаючыся прачытаць там усё тое, што не маглі вымавіць яе асмяглыя вусны. Ён пакутаваў, што не можа зразумець застылага ў агатавых вачах здзіўлення. Мо перад ёю паўставалі ўжо нейкія іншыя, невідочныя сферы? Ці гэтае здзіўленне было яшчэ зямное і датычыла яго, Гусоўскага, нібыта яна толькі зараз упершыню ўбачыла яго?

Але вось яе вочы заплюшчыліся, і Франчэску агарнуў сон. Смерць забрала Эразма, а цяпер прыйшла па яе, каб ператварыць гэтую прыгажосць, гэтае зведеннае, бясконца дарагое цела з сузор'ямі радзімак у спажыву чарвям.

Шукаючы нейкага апрышча, ён абвёў вачыма пакой. Позірк спыніўся на асалелых Босхавых гравюрах. Яго скаланула. Малюнкі ажывалі, на іх пачынаўся таемны вусцішны рух. На сярэдняй гравюре шалёнім намётам неслася па крузе фантастычная кавалькада, а праваруч разгаралася паланіца пажараў і ішлі ў наступ пачвары. Свет, у якім ён жыў, як ніколі раней, здаўся яму падобным да створанага мастаком крылавага хаосу. Ён схапіў свечку і падбег да гравюраў зусім блізка.

Рух на карцінах замёр, але пакутлівае пачуццё хаосу не міналася. У Гусоўскага з'явілася адчуванне, што ён трапіў у вялізныя цяжкія жорны, якія з кожным новым імгненнем усё глыбей зацягваюць яго ў сваё каменнае чэрыва.

Ратуючыся, ён запаліў усе свечкі і вярнуўся да Франчэскі. Яе дыханне зрабілася рэдкім, адначасна з выдыхам з грудзей вырываўся хрыплаваты прысвіст. Ён маліўся, каб хоць у астатнюю хвілю Бог дазволіў ім паглядзець адно аднаму ў вочы. Смерць стаяла ўжо каля самага ложка. Яму здалося, што ён змееці је бледны прывід. Вось смерць нахілілася над Франчэскай для апошняга пацалунка, і яна пачала задыхацца. Ён скінуў з Франчэскі коўдры і ўбачыў, як яе грудзі падняліся і ўжо не апусціліся. Яна разлучылася з душой, так і не расплюшчыўшы вачэй.

Свет вакол яго рушыўся. У гэтым свеце панавалі пачвары.

«Дзверы адчыненыя, можаш пайсці», - загарэліся ў свядомасці слова Сенекі.

Розум дзейнічаў успышкамі, у святле якіх уваччу ўзнікалі ablічны людзей, малюнкі рымскіх вуліц і храмаў.

І раптам ён убачыў зусім іншае. Бацькаў дом пад саламянай страхою, чарада дубоў, Нёман. І яшчэ сляды на плітах калумбарыя.

Божая маці, прачыстая Дзева Марыя,
Чуеш імя сваё ў песні і бачыш, напэўна,
Як затрымцела ад страху рука вершатворцы?
Раб твой пакорлівы слёзную гэту малітву
Шле да цябе, баючыся: а можа, не прымеш?
О, заступіся за нас! Праз любоў к чалавеку
Бацька наш Бог і абраў цябе сам, і паставіў

Першай заступніцай люду, і ты заступіся!..

Ён чытаў і не бачыў, што на парозе схлупілася купка ўзброеных людзей. Зыркае свято ў вакне прывабіла начны дазор. Вартавыя прынюхваліся да палыновага дыму і ніякавата аглядаліся. Хтосьці моўчкі паказваў на ложак з незварушнаю жанчынаю, не могучы зразумець: спіць тая ці ўжо заснула давеку? А ў пакоі ўсё мацней гучаў голас чалавека, што сядзеў пры стале з кнігамі.

- Ён моліцца, - прыслухаўшыся, сказаў нехта. Варта ўбачыла, як чалавек кінуў на стол нейкія паперы і чытаў далей па памяці.

- Яго апанаваў д'ябал, - са страхам прамовіў начальнік дазору, і ягоныя людзі, паспешліва жагнаючыся, зніклі ў мораку галерэі.

У насычаным смерцю паветры, над Франчэскаю, над цёмнымі вуліцамі Вечнага горада, дзе ўладарыла чума, гучаў Голас.

1986

Місія папскага нунцыя

I

Трэці дзень нехта невідочны і агромністы раз'ятрана ляпаў аканіцамі і штурляў ва ўзорыстыя шыбы прыгаршчы каляных круп. Трэці дзень знадворку вокны былі завешаныя непрагляднаю белай апонай, і папскі нунцый Кантэльмі ніяк не мог пазбыцца адчування, што яго пакоі не на галоўнай вуліцы сталічнай Варшавы, а дзесяці ў самым глухім кутку гэтай велізарнай краіны.

Кантэльмі зябка паправіў накінутае на вузкія плечы куніцае футра і пасунуў цяжкое крэсла з грыфонамі на падлокніцах бліжэй да каміна. Смуглавы і вузкі арыстакратычны твар нунцыя заставаўся, як заўсёды, непранікальным, і ўсё ж можна было зменіць, як недзе ў самай глыбіні разумных агатавых вачэй раз-пораз успыхваюць іскрынкі зласлівасці.

У якой іншай краіне могуць дазволіць сабе пазніца да папскага прадстаўніка? Дзе яшчэ дваране насмельваюцца звяртацца да караля, каб вызваліць з-пад варты бязбожніка, вуснамі якога гаворыць сам д'ябал? О, як няпроста выконваць тут даручэнні яго святасці! Мінулася больш года, як у Рыме даведаліся пра злачынныя пісанні берасцейскага падсудка Лышчынскага, а ён, хай сабе і скроў краты, але яшчэ бачыць сонца. А цяпер шляхта Вялікага Княства Літоўскага нахабна патрабуе, каб гэты чалавек свабодна абараняўся перад судом усіх саслоўяў. Аднак для яго, Кантэльмі, не бывае невыканальных даручэнняў. Ён пераможа, не зважаючы ні на што, у тым ліку і на маленъкія іголкі болю, якія ад Калядаў завяліся ў левай нырцы і пра якія ён забывае толькі ў сне.

Нунцый адпіў са срэбнай, падобнай да паціра чары тры глыткі падагрэтых зёлак. Кажуць, ад ягонай хваробы можа памагчы русінская лазня, але ён усё не наважыцца паспрабаваць гэтыя дзікунскія лекі, што, па чутках, вельмі нагадваюць пакуты, якія чакаюць грэшнікаў у пекле. Мо рызыкне, калі сейм закончыцца працэс і справа царквы пераможа. Прынамсі, будзе прыемна ўсведамляць, што яго пекла - не вечнае.

Ён прайшоўся па пакоі і, адчуваючы, як боль пакрысе адпускае, узяў са стала фаліянт у блакітным пераплётце.

Кніга, з якою нунцый зноў уладкаваўся ў крэсле, была не зусім звычайнаю кнігай. Ён задумліва гартаў жаўтлявяя, спісаныя рознымі почыркамі старонкі. «Жыццё чалавека - гэта сума яго ўчынкаў», - услыло ў памяці старажытнае выслоўе. Так, зараз перад ім усё жыццё гэтага бязбожніка, дзіўнае і непасядоўнае да абурэння. Выдатная адukaцця, у трывіцаць год - прарэктар Берасцейскага калегіума. Наперадзе бліскучая будучыня, якой будзе спрыяць ордэн... І замест навуковых заняткаў - школка ў родавым маёнтку, дзе ён вучыўся сялянскіх дзяцей чытанню, ліку і пісьму. Замест кар'еры - выхад з ордэна, які ніколі не даруе адступнікам. У той час трактат яшчэ не быў пачаты, але паводзіны ўжо выдаюць яго. Нунцый прабег вачыма старонку. «Пагарджаючы таемствам хрысціянскага шлюбу, выдаў дачку замуж за сваяка... На богаўгодныя справы выдаткоўвае не больш як тры фларыны на год... Склаў тастамант, дзе загадаў цела сваё пасля смерці спаліць, а попел пахаваць ля

дарогі, зрабіўшы на магіле богазненажальны надпіс...»*

* У матэрыйялах судовага працэсу над Казімірам Лышчынскім захаваўся тэкст гэтага надпісу: «Падарожнік! Не абміні гэтых камянёў. Ты не спатыкнешся на іх, калі не спатыкнешся на ісціне. Спасцігнеш ісціну дя камянёў, бо нават тыя людзі, якія ведаюць, што гэта праўда, вучаць, што гэта хлусня. Вучэнне мудрацоў - свядомы падман».

«Пасля смерці спаліць... - паўтарыў сам сабе нунцый. - Пасля смерці...» Сума ўчынкаў Лышчынскага павінна даць у выніку нуль, нішто, і яго, нунцыя, дбаннем так і будзе.

Вось яны, аркушы, якія адначасна з задаволенасцю чамусыці заўсёды выклікаюць у яго і пачуццё гідлівасці. Braslauskі стольнік Ян Бжоска аказаўся для ордэна сапраўдным дарункам лёсу. Сусед і сябра, якія выкрадае злачынны трактат і яшчэ сёе-тое неабходнае следству... А якім высакародным гневам, якой нянявісцю дыхаюць радкі ягонага даносу, гучна названага маніфестам! Ці не занадта лёгкае тлумачэнне - сто тысяч талераў, якія Бжоска вінен атэісту? Чалавечая натура не такая простая рэч. Braslauskі стольнік цудоўна ведае, што Лышчынскі не з тых людзей, якія садзяць сяброў у пазыковую яму. Да таго ж і гроши гэтыя ў бязбожніка не апошнія, чалавек ён багаты. Не, кожнае слова ў даносе шчырае, кожнае ідзе з душы. З душы добра надзеяйнай нікчэмнасці, якая будзе заўжды пякуча зайдзросціцу таленту.

О так, гэты Лышчынскі - чалавек незвычайні сваім разумам. Дні, праведзеныя за чытаннем яго трактата, ён, Кантэльмі, ніколі не назаве патрачанымі тунна. Калі б берасцейскі падсудак знайшоў лепшае дастасаванне сваім здольнасцям, яны ўдвуих маглі быць гутарыць вечарамі за келіхам добра га. Аднак сёння шляхціц Лышчынскі - самы небяспечны з ерэтыкоў Рэчы Паспалітай, а магчыма, і ўсёй Эўропы, а ён - нунцый яго святасці папы рымскага, яго воля і разум належалі Богу і ордэну самых адданых слуг Хрыста. Ордэн патрабуе з коранем выпоўваць нават самыя кволыя парагасткі вальнадумства, а тут, на гэтым кепска ўробленым палетку, паднялося сапраўднае дрэва з панаднымі, налітымі атрутамі пладамі. Але ён любіць мець справу з небяспечнымі ворагамі. Тады саладзейшы дзень перамогі. А гэты дзень для яго - не той, калі ў злачынцы адбіраюць свабоду ці жыццё, а той, калі ў яго, нунцыя, пад нагамі ляжыць зламаная воля ворага. Бо менавіта гэта і ёсьць сапраўдная перамога.

Нунцый адпіў глыток лекавага адвару. Трэба будзе ўзяць у Рым запас гэтых зёлак з дзікунскаю назвой «мядзведжыя вушкі». Ён выбраў са срэбнага спода з валоскімі арэхамі самы буйны і з хвіліну, як быццам нешта загадваючы, пазіраў на адмысловыя арэхавыя клешчыкі ў выглядзе пашчы дзіка. И раптам зрабіў імі няўлоўны рух, і звярыныя іклы зашчоўкнуліся.

Арэх трагічна поўны і прыемны на смак. Павольна жуючы, Кантэльмі падкінуў у камін бярозавых круглякоў і скасіў вока на гадзіннік. Яшчэ толькі палова на пятую. Не, ён проста становіцца занадта падазроным. Відавочна, што ў яго сённяшняга госця і ў думках няма знарок пазніцца. Віною ўсяму жудасная гіпербарэйская завея.

Ён ведае, што чалавек, коні якога зараз прабіваюцца праз сталічныя сумёты, у душы мае сябе за тутэйшага Цыцэrona. I - небеспадстаўна, іначай іхняй сустрэчы проста не было б. Трэба прыняць пад увагу і яго судовую практику. Сорак пяць гадоў, болей, чым ён, Кантэльмі, пражыў на свеце. I потым,

інстыгатар - асоба свецкая, а для шляхецкіх паслоў, што берагуць свае прывілеі, як зрэнку вока, гэта вельмі важліва. О, з яго дапамогаю Кантэльмі падрыхтуе сейму выдатнага траянскага каня.

Да чуйнага вуха нунцыя скрэзъ завыйныя ўздыхі ветру данёсся ледзь чутны перазон шамкоў. Кантэльмі склаў далоні і, апусціўшы павекі, зашаптаў слова малітвы.

У пакой бязгучным ценем слізгануў і застыў каля парога манах-служка. Адчуўшы яго прысутнасць, нунцый запытальна расплюшчыў вочы.

- Інстыгатар* Вялікага Княства Літоўскага, бакалаўр філасофіі і вольных мастацтваў Сымон Куроўіч.

* Абвінаваўца.

Кантэльмі няраз бачыў інстыгатара на сейме, але ягоная постаць, нейкім дзівам уціснутая ў ласіны жупан з залатымі гафткамі, зноў уразіла нунцыя сваімі памерамі і дрымотнаю дужасцю. Гэты беларусін, якому ідзе сёмы дзесятак, сапраўднымядзведь. Гавораць, яшчэ летасць ён адужаў на ловах свайго ляснога суродзіча.

Куроўіч прынік да рукі нунцыя мяккімі мокрымі губамі, і той адчуў змешанае пачуццё агіды і гордасці ад улады над такім волатам.

У пакой гусцела сутонне. Манах, з-пад сутаны ў якога ў тым месцы, дзе носяць корд, штосыці падазрона вытыркала, падышоў да вялікага масянжовага кандэлябра, але нунцый мяккім рухам спыніў яго.

- Нам не трэба святла, брат Джузепе, - сказаў ён па-італьянску.

Манах паставіў на ніzkі столік два тонкія венеցіянскія келіхі і срэбныя сподкі з разынкамі і цукатамі. У келіхі палілося густое і цёмнае, як кроў, віно.

- Пакінь нас, Джузепе, і загадай, каб у домі нікога не пускалі.

Кантэльмі трохі паспешліва паказаў госцю на крэсла насупроць, бо нунцыю здалося, што інстыгатар ужо сам ладзіўся сесці. Яны занадта высокай думкі пра сябе, гэтыя беларусіны, падумаў ён, слухаючы, як пад вялізным целам Куроўіча жаласна рыпіць дубовае крэсла.

- Шмат чуў пра пана інстыгатара, - загаварыў нунцый, - і надзвычай усцешаны чаканымі знаёмствамі.

Невялічкія гострыя вочы Куроўіча паблісквалі настярожана і хітра.

- І ўсё пачутае, - працягваў нунцый, - дазваляе з пэўнасцю сцвярджаць, што такі абаронца закону мог бы зрабіць гонар любой эўрапейскай дзяржаве.

Найболыш адданыя прыхільнікі вашага юрыдычнага таленту парадуноўваюць ваша красамоўства з цыццёронайскім... Так-так, з цыццёронайскім, - паўтарыў Кантэльмі, задаволена адзначаючы на льсняным голеным твары інстыгатара водсвет пацешанага самалюбства.

- Ваша правялебнасць, у кожнага чалавека са становішчам ёсць свае лісліўцы...

- Але з вуснаў нават няшчырых прыхільнікаў разумны чалавек пачуе болыш праўды, чым з вуснаў адкрытых зласліўцаў, у якіх ёсць толькі чорны колер, - зауважыў нунцый. - Я прапаную падняць келіхі за вашы новыя перамогі. Учора я пісаў пра вас яго святасці ў Рымі...

- Гэта вялікі гонар, ваша правялебнасць. - Высокі келіх цалкам схаваўся ў інстыгатаравай далоні. - Я губляюся ў здагадках, чым заслужыў яго...

- Мы, слугі Божыя, прывыклі цаніць людзей не толькі за іх былыя ўчынкі. Мы зыходзім з таго, што найлепшая справа кожнага дагоднага Ўсявішняму

чалавека - не ў мінульм, а ў будучым, гэтаксама, як у будучым і найгоршае злачынства кожнага з ворагаў Хрыстовых. Да першых гэта будучыня павінна прыйсці, другіх няабходна як мага хутчэй пазбавіць яе.

- Мне заўсёды здавалася, што царкву больш цікавіць другі выпадак, бо сказана ў Святым Пісанні: і пакараныя яны будуць за беззаконне сваё.

- Вы разважаеце як юрист... - Нунцый пагасіў у душы ўспышку раздражнення і, памачыгушы вусны ў духмяным віне, пацягнуўся да сподка з разынкамі.

У кугах загусла цемра. Пошугі полымя выхоплівалі з яе мудрагелістыя ўзоры на завешаных усходнімі дыванамі сценах.

- Буду з вамі шчыры. Рым вельмі занепакоены вальнадумствам, якое ўтнездавалася ў вашай краіне і перад усім у Вялікім Княстве. Небяспечна памыляўся яшчэ ваш вучоны друкар Скарына. Дарэчы, святой царкве дагэтуль невядома, да якой канфесіі ён сябе далучаў. *Mala herba cito crescit**. Пан інстыгатар, безумоўна, ведае і пра Сымона Буднага, які загубіў сваю душу, насмеліўшыся крытыкаваць Новы запавет. Яшчэ сто гадоў таму ў дыспуце з прадстаўнікамі ордэна ў Полацку ён абараняў тэзіс, што душа памірае разам з целам і няма ні раю, ні пекла. Я ўпэўнены, ён даўно пераканаўся ў адваротным. Наш Збавіцель літасцівы, але я ўсё ж цешу сябе надзей, што там, дзе знаходзіцца цяпер гэты ерэтык, ён сустрэўся і са Скарынам, і з Цяпінскім, і з многім іншымі...

* Дрэнная трава хутка расце (лац.).

Застылы, як манумент чалавече магутнасці, інстыгатар нарэшце паварушыўся.

- Дазволыце зазначыць, ваша правялебнасць, што зараза вальнадумства закранула ўсе хрысціянскія краіны. Дастаткова згадаць вашых нявартых гэтага наймення суайчыннікаў Джардана Бруна і Ваніні*...

* Джуліо Ваніні-італьянскі філософ-атэіст. У 1619 годзе быў спалены на вогнішчы.

Нунцый тонка ўсміхнуўся:

- Але мы бязлітасна вырываєм куколь з нашае нівы, а ў вас ён квітнене.

Куровіч у згодзе нахіліў голаў.

Полымя ў каміне ачахла, чырвонае вуголле пакрылася мройнай чорнаю плеўкай. У пакоі стала зусім цёмна. Змрок праглынуў укрыжаванага Хрыста на сцяне.

- Я хацеў пагутарыць з вамі, пан інстыгатар, аб справе шляхіца Казіміра Лышчынскага... - Тут нунцый загаварыў шэптам, які амаль знікаў у голасе завеі...

II

Позіркі сотняў вачэй сышліся ў адной кропцы. Адны глядзелі з прагнаю щіленаватаю цікавасцю, другія са шкадобаю і яскай спагады, трэція - найболыш людзі ў сутанах - з непрытоенай няnavісцю. Вочы многіх імкнуліся сустрэцца з ягонымі, ды пагляд чалавека ў шляхецкім адзенні, якога вялі па праходзе да ганебнай лавы, быў скіраваны некуды вышэй мора галоў. Чалавек быў пажылы, высокі, але згорблёны, з зусім белымі пасмамі ў даўгіх жарых валасах. Яго

выцягнуты бледны твар з запалымі вачыма нёс адбітак пакуты і адлучанасці, аднак трymаўся ён з такой годнасцю, што выглядаў не падсудным, а адным з паважных паслоў сейма.

Свецкія паслы, не кажучы ўжо аб духоўных, не раз і не два чулі яго імя. Гэта той самы берасцейскі падсудак Лышчынскі, справа якога вынесена сёння на разгляд. Нават самым няўтомным прыхільнікам Бахуса, што ўвесь вольны ад дзяржаўных абавязкаў час не вылазілі з-за хмальных сталоў, вядома, што ліфляндскі біскуп Паплаўскі прызначаны надзвычайным суддзёй. Яму даручана дапытаць падсудка, вывучыць ягоныя пісанні і вынесці прысуд. Кажуць, гэты Лышчынскі не самавіты блузнер і бязбожнік, якіх свет не бачыў, але тое ўжо справа дзесятая. Царква судзіць свабоднага шляхціца! Замах на святыя вольнасці высакароднага стану.

З'яўленне надзвычайнага суддзі на подыуме сейм сустрэў зацятым маўчаннем. Пасля першых слоў дэкларацыі з прысудам маўчанне зрабілася наструнена-пагрозлівым. І раптам зала выбухнула галасам.

- Такім чынам памянёны Лышчынскі з'яўляецца ворагам Бога і прыроды! - намогся перакрыць паслоў Паплаўскі, але зычны біскупаў голас знік у абураным крыку, як зацягнутая ў вір трэска.

Умомант вока паважны сейм ператварыўся ў месцаковы кірмаш. Першыя паўскаквалі з месцаў пасля Вялікага Княства. Нейкі кажанаваты, чырванашчокі і віславусы шляхціц у зялёным капитане ўзлез на лаву і фальцэтам выгукнуў:

- З якіх часоў сутаннікі шляхту судзяць? Патрабуем новага разбору!

- Новага разбору! - нібы сурмы на ловах, зараўлі дзесяткі два загартаваных у сеймавых баталіях глотак.

Свецкія паслы Кароны ўхвална гулі. Паднялася ўся пасольская палата. Сябры сената ўстурбавана перагаворваліся. Спакойнымі сярод гэтай буры выдавалі двое - чалавек на лаве падсудных і папскі нунцый. Праўда, смуглывы твар Кантэльмі ледзь улоўна пабялеў: нават ён не прадбачыў такой аднадушнасці. Цёмны румянец вярнуўся на яго шчокі, калі на подыуме вырасла велічная постаць інстыгатара Куревіча. Па зале нібыта пакаціліся нябачныя хвалі, і кожная прымушала аціхнуць яшчэ некалькі тузінаў ратоў.

- Плач, заліваіся слязьмі, мая няшчасная Айчына! - Куревіч узніяў руکі ўгору.

- Куколь, кінуты на нявінную зямлю д'яблам, даў багатыя ўсходы! Плач, мая Айчына, ты нарадзіла пачварнага вылюдка і таму вартая гэтых слёз!

Інстыгатар узвысіў голас, але нязвычны пачатак прамовы і без таго ўсталіваў у зале і, здавалася, ва ўсім палацы звінчую вусціш. Недзе ў далёкім пакоі біў гадзіннік, і ў яго прыцішаных удараў чулася нешта жудліва-няўмольнае.

- Сваім ілжывым пяром, - цяжка, як камяні, падалі ў цішыню слова інстыгатара, - ён спісаў цэлья тамы, у якіх даводзіў, што няма Бога ні на небе, ні на зямлі. Як і ўласціва найміту д'ябла, ён пісаў іх пакрыёма, тоячыся ад людзей у начным мораку. Але ён забыў, якія ахвярныя слугі ёсьць у нашага Збавіцеля. Рупнасцю аднаго з іх следства мае пятнащцаць сшыткаў трактата пад назваю, якую адмаўляеца вымавіць язык хрысціяніна. Гэтая кніга, дзе сабраныя злачынныя выкаванні розных аўтараў і заморскіх філосафаў, называецца... - Куревіч умела вытрымаў паўзу. - Яна называецца «Аб неіснаванні Бога».

Па зале праляцеў шолах. Нунцый знайшоў віславусага шляхціца ў зялёным капитане. Той сядзеў, унурыйшы голаў у плечы. Кантэльмі малітоўна склаў руки

на каленях і ўзняў вочы да плафона.

- Апроч трактата, які можна парадаўцаць толькі з вялізным кублом аспідаў, мы маём вось гэтую, узятую з бібліятэкі бязбожніка, кнігу. - Інстыгатар з грымасаю гідлівасці паказаў на том, які ляжаў на сталыцы поруч з ім. - На палях кнігі рукою Лышчынскага накрэслены словы, што з абурэннем адрынае кожнае богабаязнае сэрца. - Куровіч так, быццам страшыўся апячыся, узяў кнігу і, трymаючи яе ў адстаўленай руцэ, прачытаў: «Значыць, Бога няма...»

А ён актор, падумаў нунцый і пашкадаваў, што ў лісце ў Рым нельга будзе перадаць усіх адценняў прамовы. Ён перавёў позірк на падсуднага і прыкмету, што твар у Лышчынскага з адучанага стаў засяроджаным. Цяпер ён адбіваў напружаную работу думкі, і ад гэтага адкрыцця павеяла лёгкаю трывогай.

- Хіба можам мы, - грымеў далей Куровіч, - назваць хрысціянінам і грамадзянінам чалавека, што лічыць Святое Пісанне зборам казак і паданняў, а шаноўных багасловаў называе рамеснікамі пустазвонства, паўзучымі змеямі і слепакамі, якія ашукваюць, гаворачы, што бачаць у цемры?..

Сёй-той са шляхціцай, асабліва паміж беларусінаў і жмудзінаў, хаваючы ў руку ўсмешку, штурхаў пад бок суседа. Лавы з духоўнымі пасламі незадаволена загудзелі: ці не занадта далёка сягае красамоўства пана інстыгатара? А мой мядзведзь не такі просты, больш з ухвалаю, чым з раздражненнем зазначыў Кантэльмі. Але яго ўсё мацней займаў падсудны, які ўважліва слухаў прамоўцу і разам з тым вачыма як быццам шукаў кагосыці ў зале. Нунцый дорага даў бы, каб даведацца, аб чым думае зараз гэты чалавек. Адкуль такі спакой? Пакора лёсу? А мо ён падрыхтаваўся бараніць сваё жыщцё, бо не можа не разумець, што тут пахне самай жорсткаю карай? Ён, Кантэльмі, гатовы прысягнуць, што бязбожнік нешта наважыў.

Нунцый злавіў сябе на tym, што ад хвалявання пачаў пастукваць пальцамі па поручню. Маленькая вярэдлівія іголкі ўваткнуліся глыбей.

- ...Заміж парадку, самім Панам Богам устаноўленага ў выглядзе столькіх саслоўяў, улад і каралеўстваў, ён жадаў мець свет без правіцеля, народы без валадароў, а капітоліі без суддзі...

Лёгкім ружам пляча Куровіч скінуў долу бабровую мантую і карцінна падняў магутную, як паліца, руку.

- Я абвінавачваю яго ў tym, што на 265 старонках свайго трактата ён насмеліўся паказаць Бога як няіснае стварэнне фантазіі і зрынуў яго з недасяжнай вышыні, прыпісаўшы кіраванне зямлёй і небам натуральний прыродзе. Самога ж Пана Бога ён назваў выдумкай і хімерай, якая не мае рэальнага быцця. Страшнае злачынства вымагае страшнага пакарання. *Dixi**.

* Я сказаў (лац.).

І зноў у запанавалай цішы недзе далёка ўпалі глухія ўдары гадзінніка.

- Шляхціц Лышчынскі! - прагучай голас маршалка. - Зараз вам будуць паказаны паперы, якія высокі сейм мае падставы лічыць вашымі.

Зноў сотні позіркаў спыніліся на чалавеку з ганебнай лавы, але цяпер спагада і шкадаванне адных былі прытоенія, а няnavісць другіх вырасла настолькі, што нібыта пачала разлівацца ў паветры.

Падсудны неяк беражліва паклаў далоні на стос сшыткаў у скуранных вокладках і з хвіліну заставаўся нерухомы. Затым ён асцярожна перагарнуў некалькі старонак.

- Шляхціц Лышчынскі! Ці прызнайце вы гэтыя паперы сваімі?

Падсудны, скрыжаваўшы руکі на грудзях, з годнасцю выпрастаўся.

- Прызнаю, - сказаў ён у застылую ў чаканні залу.

Падобны на пошум дрэў пад ветрам гоман не паспей аціхнуць, як Лышчынскі загаварыў зноў:

- Але хачу паведаміць высокаму сейму, - нунцый увесь падаўся наперад, - што сабраныя тут думкі я збіраўся абвергнуць у другой частцы трактата, якую маю намер напісаць, каб даць у ёй новыя доказы існасці Хрыста...

Знячэўлены гэткім паваротам справы маршалак ударыў у гонг.

З лаваў з ліцьвінскай шляхтай пачуліся выгукі:

- Няхай кажа! Права шляхціца!

- Паслы высокага сейма, - абвясціў маршалак, - жадаюць чуць вашы доказы.

III

- Ты можаш ісці, брат Джузепе.

Кантэльмі адкінуў нагалоўнік простай манаскай сутаны. Тонкія малакроўныя вусны нунція ўсміхаліся зычліва і крыху па-змоўніцку.

Ён упершыню бачыў гэтага чалавека так блізка. Цёмныя правалы вачніц, злямчаныя валасы. Невялікі шнар над левым ражком вуснаў. «Вызначыўся ў турэцкую кампанію, - узбег на памяць запіс у блакітнай кнізе. - Браў удзел у кампаніях маскоўскай і шведскай...» Зашмальцаваныя рукавы некалі багатага кунтуша. Пяцьдзесят пяць гадоў, а выдае цяпер на ўсе сёмдзесят. І зноў гэты спакой на твары. На што ён спадзяеца?

- Паверце, - мякка прамовіў Кантэльмі, - мой візіт выкліканы шчырым імкненнем дапамагчы вам. Ваша права сумнявацца ў маіх словах, але, застаўшыся з вамі сам-насам, я нават рызыкую.

- Чым? - у вачах у Лышчынскага загарэліся жарынкі кплівае цікавасці.

- На духоўную асобу, якая без сведкаў гутарыць са слугой д'ябла, незалежна ад яе сану падае ценъ падазрэння...

- Як вы сказалі? Са слугой д'ябла? - Лышчынскі голасна засміяўся, і нунція непрыемна ўразіла, што смех не быў удаваны. - Ваша правялебнасць, я магу пайсці ў заклад на мой маёнтак пад Бярэсцем, што вы самі не вельмі верыце ва ўсіх гэтых слуг д'ябла і ў самога анёла-адступніка, калі не сказаць больш...

Няўжо вы меркавалі пачуць у гэтых мурах серны смурод?

Нунцый на імгненне сумеўся.

- Я разумею, доўгія месяцы зняволення...

- Незаконнага зняволення, ваша правялебнасць...

... - не могуць не накласці адбітку на паводзіны і слова чалавека, - непарушна працягваў нунцій. - Але ваш rozум варты таго, каб дараўцаў вам гэты... як у вас кажуць?.. выбрык.

Зыркія язычкі свечак затрымцелі, сцэны вязніцы дыхнулі зімовай стыласцю. У куце, там, дзе стаяў тапчан, засланы тонкай шэраю посцілкай, размерана крапала з невысокіх, чорных ад куродыму скляпенняў. Кантэльмі прыслухаўся да хворай ныркі і шчытнай захінуў сутану. Ад шчыліны ў сцяне поўз па падлозе белы пасак снегу.

- Цаню ваш учарашні ход. Ненапісаная частка трактата, дзе будуць абвергнуты высновы першай... Ардынарны rozум на такое не здатны. Аднак

вашы новыя доказы існавання Госпада нашага выглядаюць... не зусім пераканаўчымі. Зрэшты, магчыма, я проста не ўсё як след зразумеў. Згадзіцся, на сейме было даволі шумна...

Вязень дапытліва паглядзеў нунцыю ў вочы, але Кантэльмі ганарыўся тым, што мог выгрымаць любы позірк.

- Я сказаў, - трохі нервова загаварыў Лышчынскі, - што ў кожным родзе істота ёсць найбольш дасканалая. У Сусвеце найдасканалейшым і найважлінейшым з'яўляецца Сонца, у свеце жывёл - чалавек, а сярод разумных стварэнняў самая дасканалая істота - Бог.

- Вельмі, вельмі цікава. Але, прабачце, - вочы ў нунцыя металёва бліснулі, - вашы доказы, па сутнасці, з'яўляюцца нечым зусім процілеглым. Са слоў пана філосафа вынікае, што ён прымае небяспечную і асуджаную царквой тэорыю Мікалая Каперніка і ставіць Сонца ў цэнтр Сусвету, хаця бяспрэчна, што яго цэнтр найдасканалейшая Зямля, населеная створанымі на вобраз і падабенства Божае людзьмі. Далей вы сцвярджаце, што чалавек - найвышэйшая жывёліна. Ці не сведчыць гэта пра сумненні ў тым, што Адама і Еву стварыў Бог? Відаць, пан філосаф занадта старанна вывучаў сачыненні Арыстоцеля. Той, як вядома, лічыў, што людзі мусіць выводзіць сваю генеалогію ад малпаў. Ці можна ўяўіць што-небудзь больш бязглаздае і недарэчнае? А чаго варты ваш трэці доказ, які зводзіць Госпада нашага да ўзоруно анёлаў і самога грэшнага чалавека!

- Заўважце, - сумна сказаў нунцый пасля цяглай пярэрвы, - не выключана, што мае слова не зусім адпавядаюць майм уласным поглядам. Але гэта пазіцыя царквы. - Ён падняў палец. - Паўтараю: царквы! На маёй радзімі, а таксама ў многіх іншых хрысціянскіх краінах любога з вашых доказаў было б дастаткова, каб адправіць чалавека на аўтадафэ. Вы хацелі абараніць сябе, але толькі пагоршылі сваё становішча.

- Я ведаю, - спакойна адказаў Лышчынскі, - што інквізітары паслалі на вогнішча мільёны людзей і праз менш важкія прычыны. На шчасце, на маёй радзімі інквізіцыя скасаваная яшчэ дзвесце гадоў таму*. Мяркуйце самі, ваша правялебнасць, у каго ў гэтым сэнсе большыя падставы ганарыцца радзімай.

* Уведзеная ў 1436 годзе ў Вялікім Княстве Літоўскім інквізіцыя праз 43 гады была зліквідавана.

Усмешку вязня падаўжаў шнар, і ад гэтага яна выдавала яшчэ больш саркастычнаю. Кантэльмі адчуў, як хворую нырку ўтнула новая іголка.

- Вам пагражае вогнішча... - нягучна вымавіў нунцый.

Страх! Хай толькі адно імгненне, але ён бачыў на твары ў гэтага чалавека страх!

- Вашы біскупы настойваюць менавіта на такім пакаранні. Баюся, што пасля прамовы інстыгатара Куревіча...

Белы снегавы пасак на падлозе пачаў ператварацца ў невялічкі сумёт. У вязніцы зрабілася зусім зімна. Са скляпенняў ужо не крапала.

- Вы кажаце, вогнішча... - Лышчынскі паднёс азяблыя руکі да кандэлябра. - Вы верыце ў тое, што, спаліўшы чалавека, можна спаліць думкі, якімі ён набліжаўся да ісціны?

- Папера нядрэнна гарыць...

І зноў на бледnym твары мільгануў страх. Зараз, падумаў нунцый, зараз!

- Заклінаю вас паверыць, я ваш сябра, - усхвалявана загаварыў ён. - Я хачу выратаваць вас. Я хачу выратаваць ваш трактат. Ён патрэбны будучым

пакаленням. Вы будзе ўжыць. Вы яшчэ абдымете жонку, будзе гушкаць на каленях унукаў. У вас будзе магчымасць пісаць кнігі...

На твары ў Лышчынскага змагаліся недавер і надзэя.

- Вы павінны толькі... Гэта адзінае выйсце... Вы павінны... дзеля будучай перамогі ісціны... вярнуцца ў лона ордэна.

- Вярнуцца ў лона ордэна? - Вязень і яго вялізны згорблены ценъ на сцяне затрэсліся ад рогату, і нунцый спалохана адхіснуўся. - Вярнуцца ў лона ордэна! Каб глядзець на старшага, як на самога Хрыста? Каб аддацца ягонай волі, як труп, які можна паварочваць на ўсе бакі? Гэтага вы прагнёце? Альбо як там яшчэ ў трынаццатым параграфе? Каб ні ў чым не памыліцца, мы абавязаны верыць, што тое, што мы бачым белым, ёсць чорнае, калі такім яго называе царква...

- Цытуеце Лаёлу*... - ашчэрыйцца нунцый. - Як я зразумеў, вы не готовы прынесці ахвяру на алтар ісціны. Ну што ж, у такім разе царква паклапоціцца, каб пасля вас не засталося нічога. Нашчадкі не будуць ведаць нават вашага імя. Ваша жыццё скончыцца марна, як жыццё матылька ў польмі свечкі.

* Ігнацы Лаёла - заснавальнік ордэна езуітаў. Лышчынскі цытуе «Духоўныя практыкаванні» Лаёлы, дзе выкладаліся прынцыпы паводзін сяброў ордэна.

Надоўга павісла маўчанне. Двум людзям па абодва бакі нехлямажага стала ўжо не было аб чым гаманіць, але Кантэльмі парушыў цішыню:

- У вас ёсць яшчэ адна магчымасць палепшыць свой лёс.

Лышчынскі насмешліва ўскінуў брыво, і нунцію здалося, што страх, які ён нядаўна бачыў у вачах у гэтага чалавека, яму толькі прымроўся.

- У «Маніфесце» вашага суседа і сябра... - вусны нунція кранула ледзянная ўсмешка, - Яна Бжоскі я сустрэў вельмі цікавую мясціну. Ён піша, што вы шчодра дзяліліся сваімі поглядамі. «Ён заражай гэтай навукай, як атрутнау заразай, нявінныя розумы юнакоў і людзей сталага веку...» Вы не назвалі б мне некалькі імёнаў? Цана - надзейны схой для вашага трактата. Скажам, стагоддзі праз тры яго нечакана знайдуць у бібліятэцы Віленскай акадэміі... Прыйдзе час, калі ваша *alma mater* будзе ганарыцца такім выхаванцам. Усяго некалькі імёнаў...

- Ваша правялебнасць, мне здаецца, сярод нас сапраўды ёсць служка Вельзевула...

У нунція адхлынула ад твару кроў.

- Вы забываеце, што святая царква мае сродкі развязаць язык самым зацятым!

Зняволены ўстаў.

- Наша шляхта можа аддаць галасы за вогнішча, але свае прывілеі яна будзе бараніць да апошняга. Шляхціца не выдадуць на катаванне. Нават калі ад яго пахне серай, - стамлёна скончыў ён.

- Запомніце... - прасычэй нунцый, - у вас быў адзіны шанц. Вас спаляць...

- Прынамсі, на колькі хвілін можна будзе сагрэцца.

- Вы... вы... - задыхнуўся Кантэльмі і раптам з бяссілай злосцю на сябе самога зразумеў, што разам з нянявісцю ён наступяк свае волі адчувае да Лышчынскага і нешта зусім іншае.

Няўжо ён гутарыў з бязбожнікам не толькі дзеля справы ордэна, няўжо ў словах пра выратаванне быў хоць драбок праўды? - знобка хутаючыся ў фугра, думаў нунцый па дарозе дамоў. Няўжо атэіст атрымаў над ім, прадстаўніком

папы, нейкую ўладу? Не, гэта немагчыма...

IV

- Расследаваўшы справу Казіміра Лышчынскага, абвінавачанага шляхцікам Бжоскам з шасцю сведкамі, роўнымі яму па паходжанні, мы пераканаліся, што абвінавачаны заслужыў больш суровое пакаранне, чым за крымінальныя злачынствы, і вынеслі наступны прысуд... - Голос маршалка гучыць урачыста, амаль узнёсла. - Напісаныя Лышчынскім бязбожныя лісты аддаць агню пры выкананіцы правасуддзя ў яго правай руцэ на эшафоце, самога ж абвінавачанага спаліць і ператварыць у попел. Маё масць канфіскаваць, падзяліўшы напалам паміж даказчыкам і скарбам. Будынак, у якім асуджаны тварыў ганебныя пісанні, разбурыць як прытулак вар'ята. Зямля яго маёнтка павінна навечна застацца пустэльнай і бясплоднай... Апавешчана року ад нараджэння Божага 1689, месяца марта, 28 дня...

Нунцый нібы зноў чуе, як на ўчарашній сесіі сейма напышлівы маршалак Радзівіл чытае каралеўскі дэкрэт. Бязбожнік на лаве падсудных слухае прысуд не проста спакойна, а нават з нейкаю веліччу, і ён, Кантэльмі, зноў трапляе ў палон ужо знаёмай бяссілай зласлівасці...

Увесь сёняшні дзень ён змагаўся з хваравітым жаданнем яшчэ раз убачыць асуджанага, гутарыць з ім. Дзеля чаго? Каб хоць на хвілю зноў зглядзець у яго ў вачах страх? Кантэльмі не здолеў бы адказаць з пэўнасцю і недзє ў глыбіні душы баяўся сустрэчы, але вазок ужо калываецца на выбоінах, а ў памяці чамусыці ажывае цырымонія ў касцёле святога Яна.

Лышчынскі ўслед за гэтым ліфляндскім вепруком Паплаўскім паўтарае слова адрачэння... Абрад адпушчэння грахоў - лёгкія ўдары лазінаю па аголенай спіне ерэтыка... Задаволенія твары біскупа. Цікаўнасць і тое ж задавальненне ў позірках караля і каралевы. І адзін ён, Кантэльмі, не адчувае сябе пераможцам.

Ён дагэтуль б'еца над загадкаю: чаму Лышчынскі згадзіўся на адрачэнне? Ненадоўга заснула яго воля? Ці мо спадзяваўся на выратаванне? Тады, трывыдні таму, прыняты прысуд яшчэ трымалі ў таямніцы? Не, ён не мог не ўсведамляць, што ягоны лёс вырашаны. А можа, у той дзень, у касцёле святога Яна, яго пакора была ўдаванаю, можа, адракаючыся ад сваіх злачынных памылак, ён адно здзекаваўся з усіх і з яго, прадстаўніка папы? Гэты чалавек здатны і на такое. Нездарма кіеўскі біскуп Залускі кажа, што ў Лышчынскага адамантавае* сэрца. Той самы Залускі, які запатрабаваў у сваёй прамове пакарання смерцю...

* Алмазнае (старабел.).

Вось і змрачнаватыя муры кляштара, дзе бязбожнік правядзе апошнюю ноч. Выходзячы з вазка, нунцый падняў вочы ўгору. Вакол крыжкоў, уваткнутых у каламутнае звечарэлае неба, кружлялі гракі, і чорныя птушкі знячэўку ўявіліся Кантэльмі вялікімі хлапякамі попелу.

І зноў цяжкія, акутыя жалезні пасамі дубовыя дзвёры, і зноў стыласць вязніцы і прыгорбленая постаць чалавека на тапчане.

- А я чакаў вас, ваша правялебнасць. Я ведаў, што вы прыйдзёце, - першы падаў голас Лышчынскі. - Спакусліва паназіраць, як паводзіць сябе асуджаны за дзень да страты, ці не так?

- У мяне іншыя мэты...
  - О, даруйце, ваша правялебнасць. Я зусім забыў. Вы, вядома, зноў вырашылі шчыра дапамагчы мне.
  - Але. Мне здаецца, чалавеку заўсёды лягчэй развітвацца з гэтым светам, маючи хоць іскрынку спадзявання на літасць нашага Збавіцеля. - Нунцый перажагнаўся. - Я гатовы прыняць вашу споведзь...
  - Ці не ўважае ваша правялебнасць, што з самага пачатку наша размова становіцца пустой?
- Які сарказм у гэтай усмешцы і пасаку шнара! Але ў яго, нунция, ёсць яшчэ адзін сродак прымусіць бязбожніка пахінуцца.
- У такім разе, - Кантэльмі пазіраў на бурштынавыя пацеркі ў сваіх руках, - я паведамлю вам цікавую навіну. Сярод паслоў сейма мы знайшли аднаго з вучняў і паслядоўнікаў пана філосафа... Памятаеце Мацея з Ружанаў, вашага сябра па калегіуму і акадэміі? Ён у нас у руках...
- Нунцый кінуў маланкавы позірк на асуджанага. У вачах у таго было балючае хваляванне.
- Ён у нашых руках, - унікліва казаў нунцый, цяпіер пазіраючы Лышчынскаму праста ў очы, - але вы не павінны трывожыцца за лёс вашага сябра. Ордэн нічым не дасць яму зразумець, што мы ведаем аб яго злачынствах перад Богам. Безумоўна, да канца дэён ён будзе пад таемным наглядам, аднак мы вырашылі пакінуць яго на волі. Мы вырашылі так пасля сеймавага збору галасоў. Мацей выказаўся за ваша спаленне...
- О, я бачу боль на вашым твары... - Голос нунция гучаў роўна, у ім нельга было пачуць ні каліва радасці. - Але ж ваш сябра будзе жыць, па сутнасці, дзякуючы вам. Нівызнаныя шляхі Божыя...
- Мне здаецца, я пачынаю разумець, чаму вы прыйшлі зноў, ваша правялебнасць... Аднак ці не замалая цана - перамога над чалавекам, жыццё якога, паводле вашых слоў, скончыцца марна, як жыццё матылька ў полымі свечкі?
- Вы яшчэ сумняваецца ў гэтым? - спытаў нунцый, уражаны праніклівасцю асуджанага. - Сёння кат спаліў усе ваши творы. Што цяпіер застанецца пасля вас?
- Я адкажу вам, - памаўчаўшы, прамовіў Лышчынскі. - Нядаўна мne прысніўся незвычайны сон. Напэўна, такія сны і бываюць усяго раз у жыцці... Я лётаў. Уцёк ад хатняга настаўніка лаціны, бег па цёплай зялёной сцежкы і раптам - паляцеў...
- Вочы зняволенага глядзелі ўжо не на нунция, а скрозь яго.
- Унізе маёнтак, нашы ліпны, куст каліны на раздарожжы, а я лячу ўсё далей і... - Вязень нечакана асекся і працягваў ужо зусім іначай. - Дык вось, ваша правялебнасць, пасля смерці кожнага чалавека застаетца яго зямля і яго народ. І яны, а не ваш ордэн вырашаюць, як чалавек пражыў адмеранае яму і чаго вартася яго жыццё.
- Народ... Не будзьце наіўным, пан філосаф. Ваш народ ужо напалову забыўся, хто ён. Усе заклапочаны адно тым, каб было чым набіць чэрава. Пройдзе яшчэ год сто, і ваш народ знікне, растворыцца ў больш цывілізаваным. Гэтаму спрыяе палітыка ордэна...
- Маю зямлю шмат хто хацей скарыць. Адны, бяспрэчна, з дазволу і ў імя вашага бoga, мячамі адбіrali ў яе людзей жыцці. Другія, разумнейшыя,

атручвалі золатам і прыгожымі ліслівымі словамі душу і розум яе лепшых сыноў. Але мая зямля заўсёды падымалася, і яна яшчэ выпрастаецца, каб скінуць са сваіх рамёнаў усю набрыдзь, у тым ліку і такіх шчырых сяброў, як вы, ваша правялебнасць. Вось чаму ў мяне, асуджанага бязбожніка, які заўтра памрэ, няма зайдзрасці да вас.

Па-ранейшаму размерана крапала са столі, па-ранейшаму трымцелі агенъчыкі свечак, але нунцыю здалося, што ў вязніцы нешта зыначылася. У яго мільганула вар'яцкая думка, што гэта не Лышчынскі, а ён чакае пакарання смерцю, што гэта яму чыталі ўчора прысуд. Няўжо ён не памыляецца, бачачы ў запалых гарачкавых вачах наступраць шкадобу?

На нунцыя раптам навалілася тупая стома, якая заглушыла нават боль у хворай нырцы. Ён цяжка падняўся і моўкі рушиў да дзвярэй, аднак шматгадовая звычка пакідаць апошнія слова за сабой спыніла яго.

- Кароль замяніў вогнішча на адсячэнне галавы, - сказаў ён цераз плячо.

Лышчынскі кпліва ўсміхнуўся:

- Калі ў вас будзе нагода, перадайце нашаму манарху, што я заўсёды лічыў яго надзвычай высакародным чалавекам.

V

За ліловымі ўзорыстымі шыбамі згусае сутонне. Канец сакавіка. У Рыме і па ўсім Лацію цвітуць сады, а тут яшчэ падае снег. Кроў на снезе... Калі гэта ён бачыў кроў на снезе?.. Перад Калядамі, на каралеўскім паляванні ў лясах пад Бярэсцем. Пад Бярэсцем, дзесьці там, адкуль гэты бязбожнік... На бялюткім снегавым палатне расплывалася з-пад забітага зубра вялікая пунсовая пляма. А чалавечая кроў? Снег ішоў усю ноч, значыць, эшафот таксама быў белы-белы...

Нунцій сядзіць у сваім кабінцы за сталом з багатым атрамантавым прыборам. У крылах выгварнай пазлаочонай птушкі тырчаць загостраныя лебядзіныя пёры, і полымя каміна кладзе на іх чырвоны водценъ. Ці не таму ён марудзіць брацца за пяро? Якая недарэчная чуллівасць!

Ён устае і падыходзіць да акна. Сёння той чаканы дзень, калі ён нарэшце паведаміць папу, што правасуддзе здзейснілася. А на душы, як і раней, звыклы ўжо верад, ад якога не памагае малітва. Можа, ва ўсім вінаватая яго хварoba, з надзей думае нунцій. А калі і не, дык вось зараз ён павернецца, зараз загаворыць Джузепе, які маўкліва чакае ўжо цэлую хвіліну, і павінна прыйсці вызваленне ад гэтага цяжару. Ён проста выкрасліць бязбожніка з памяці.

- Ну? - патрабавальна кажа нунцій, па-ранейшаму стоячы спінай да слугі.

- Ваша правялебнасць, прысуд выкананы.

- Гавары...

- На плошчы Старога рынку кат адсек яму галаву - крыху здзіўлены працягвае Джузепе. - Цела вывезлі за горад і спалі. Попелам стрэлілі з гарматы.

- Як ён сустрэў смерць? - пытае нунцій, марна шукаючы ў душы нейкую палёгку.

- З годнасцю і паказаў сябе цалкам падрыхтаваным да яе, ваша правялебнасць.

- Ты можаш ісці.

Манах марудзіць.

- Што яшчэ, Джузепе?
- Да вас інстыгатар Вялікага Княства Літоўскага Куровіч.
- Скажы, што мяне няма дома, - з несхаваным раздражненнем гаворыць нунцый і, хутка справіўшыся з сабой, ужо разважна дадае: - Не, лепей скажы, што пішу тэрміновае пасланне ў Рым. Перадай інстыгатару, што я чакаю яго заўтра.

1984

KAMUNIKAT.org

Пакуль не згасла свечка

Прысвячаю Сцяпану Александровічу

Хлопчык мой! Дарагі Ежы!

Здарылася амаль неверагоднае. Я зноў магу сказаць табе: «Добры дзены!»

Хачу верыць, што ён для цябе сапраўды добры. Я так даўно ў турме, што мне часам здаецца, быттам на волі ўжо нікога няма. Толькі пра цябе я ніколі так не думаю.

У гэтыя хвіліны я спрабую ўявіць, дзе ты цяпер, чым займаешся. Калі зімовыя вакацыі не скончыліся, ты, напэуна, дома, у нашым ціхім кутку, дзе так часта вандруе мая душа. Бачу, як ты лётаеш на галандскіх канъках па сажалцы, што за бераставымі прысадамі. Бачу, як ты, яшчэ расчырванелы ад марозу, сядзіш каля грубкі на плеценай канапцы з книгаю на каленях. Мне хочацца зірнуць паўзверх твойго пляча: якая гэта книга? Можа, том Плутарха з вашай бібліятэкі? Твая маці пісала мне ў Парыж, што ты захапіўся гісторыяй...

З якім пачуццём чытаеш ты першыя радкі? Бадай, я згодны на любое, апрача страху.

Вырашай сам, ці варта паказваць гэты ліст маці, бацьку ці дзядзьку Канстанціну. Ты ведаеш іхня адносіны да мяне пасля арышту. Але не будзем надта сурова судзіць іх: цяжка знайсці чалавека, якому свяяцства з дзяржаўным злачынцам прынесла б радасць. Лепш за ўсё - спалі гэты ліст. Тады сумленне маё будзе спакойнае.

Наогул маім адресатам не шанцуе. Ліст да маёй сястры, а тваёй маці, сваё кароткае падарожжа закончыў у следчай справе. Нядаўна з літасцівага дазволу я пісаў да яго вялікасці. Здавалася, я быў сама добрнамернасць (хіба што дазволіў сабе сказаць на адрес вялікасці два-тры словы, якія не рызыкну паўтарыць тут), але наш самадзержац таксама не дачакаўся вестачкі ад аднаго са сваіх удзячных падданых.

І ўсё ж я жыву вераю, што ты прачытаеш гэты ліст. Ён пойдзе іншым шляхам. Мне выпала шчаслівая карта, Ежы. Сярод турэмшчыкаў з'явіўся наглядчык з незацверджанай дубейкаўскай шляхты, з тых самых Дубеек, што на пайдарозе паміж столынім Нясвіжам і маім маёнткам.

Калі бачыш гэтага чалавека ўпершыню, міжволі прыгадваюцца гісторыі пра ведзьмакоў і атручальнікаў, аднак у яго ў грудзях б'еца шляхетнае сэрца.

- Пане, - ціха загаварыў ён да мяне аднойчы, паставіўшы на падваконец турэмную вячэру, - я памог бы вам уцячы, ды вы ўжо не дойдзеце і да дзвярэй. Што я магу зрабіць дзеля вас?

Спачатку я вагаўся, але калі ён сказаў, што ягоны бацька ваяваў пад штандарамі Касцюшкі, я даверыўся яму.

У яго вялікая сям'я, а я меў ста рублёў срэбрам: іх пераслаў нядаўна твой дзядзька Канстанцін (ці не ў якасці кампенсацыі за тое, што быў занадта гаваркі на допытках?). Урэшце мне ўдалося пераканаць свайго дабрадзея, што мне гроши ўжо не прыдадуцца, а павялічваць прыбылкі пана каменданта і ягонай хеўры я не імкнуся.

- Вашы гроши будуць апякаць мае руکі, - сказаў ён.

Я вельмі разлічваю на яго, бо нам з табою шмат аб чым трэба пагутарыць.

На Ўсходзе я чуў ад аднаго мудраца: калі хочаш доўга жыць, як мага часцей глядзі на зялёную траву, на цякучую ваду і на прыгожых жанчын.

Паўтара года я пазбаўлены ўсяго гэтага. Ці не таму я так хутка выпраўлюся ў апошняе падарожжа?

Не, гэта не пра мяне сказана: «*Felix opportune mortis* - Шчаслівы, хто памірае ў час», але, далібог, сёння я ў добрым гуморы. Я стаў такай важнай птушкай, што мяне баяцца генералы. Аб маім лёсце рупіцца шэф жандараў, галоўнакамандуючы дзейнага войска і нават сам Нерон*, з якім я так няўдала спрабаваў наладзіць лістуванне.

* Так Незабытоўскі называў у сваіх лістах цара Мікалая I.

Тут, у Вільні, ужо атрымаўшы прагонныя, другі тыдзень сядзіць сталічны фельд'егер, каб суправадзіць мяне ў слайны горад Табольск. Кат павінен зламаць над маёй галавой шпагу, затым мяне чакаюць пазбаўленне маё масных правоў і сібірскія капальні. Так у нашай імперыі судзяць самых небяспечных дзяржаўных злачынцаў. Ну як, табе яшчэ не захацелася схавацца пад ложак, як у той калядны вечар, калі я апрануўся ў мядзведзя?

Толькі гэтым разам кат, відаць, застанецца без работы (вядома, не надоўта), а бравага фельд'егера пециярбургскія прыяцелі павіншуюць з хуткім вяртаннем. Суддзі адмералі мне дваццаць гадоў катаргі, аднак і цяпер ім не ўдасца пацерці рукі, бо ў мяне засталося не дваццаць гадоў, а ў лепшым разе дваццаць дзён.

Але для такой размовы мне праста неабходна ўявіць свайго візаві. Мы развіталіся, калі табе было ўсяго дзесяць летаў і зім, і, пакуль я падарожнічаў з Эўропы ў Афрыку, а потым з кута ў кут маёй каморы (восем з паловою кроکаў), ты неўпрыкмет ператварыўся з хлопчыка ў юнака.

У маіх вандраваннях прыгады аб табе былі самым дарагім, што я меў. Вольнаю хвілінай я асцярожна перабіраў іх, як збіральнік бясконца разглядавае каштоўныя камяні са сваёй калекцыі. Вось гэты апал - той Вялікдзень, калі ты гасціваў у мяне і мы з табой і фурманам Янкам наладзілі наезд на мой маёнтак. Заміж пісталетаў у нас былі петарды і ляскоткі, у цябе адклейліся вялізныя чорныя вусы, а пан Янушэўскі, высакародна кінуўшы жонку, скочыў у брычку і з перапуду ледзьве не загнаў коней. А вось гэты гранат - дзень, калі мы знайшли ў архіве пірацкую мапу з пазначаным на ёй скарбам. Апоўначы мы адкапалі каля стайні зусім новы гаршчок з пяццю залатымі. «Вуек Олесь, - шаптаў ты, - а піраты будуть нам помсіць, так?..» Прабач, я раблюся сэнтыментальным. Напэўна, гэта туга па сыне, якога ў мяне ніколі не будзе.

Паўсюль ты быў маім невідочным спадарожнікам, у любы момант я мог выклікаць з памяці дзесяцігадовага гарэznіка з каштанавымі кудзеркамі і ў запэцканых зелянінаю нагавічках, якога лёкай толькі што зняў з бераста. Такім і яшчэ крыху незадаволеным, што цябе адарвалі ад вывучэння грачыных гнёздаў, ты быў у дзень нашай апошняй сустрэчы, калі ля ганка стаяў мой шасцярык. Але аднойчы я зрабіў не вельмі прыемнае адкрыццё. Я зразумеў, што такога цябе ўжо даўно німа. И вось тут адбылося нешта цікавае...

Неяк у часы студэнцтва я ехаў з Дрэпта праз Пецярбург і ў дому, дзе спыніўся, убачыў некалькі карцін Аляшкевіча*. Мяне вельмі ўзрушыў адзін партрэт - дама ў блакітнай сукенцы з галінкаю лаўра ў руцэ і разам з ёю дзеци: дзве дзяўчыны і два юнакі. Уражанне было моцнае і свежае аднак найглыбей чамусьці запаў у памяць адзін з юнакоў, злёгку кучаравы, амаль круглатвары, з

разумныімі вачыма і пячаткаю летуценнасці на ўсім абліччы. Памятаю, я адразу падумаў: з такога ніколі не вырасце нягоднік. І вось праз шмат гадоў, спрабуючы ўявіць цябе, я раптам убачыў не мілае дзіця ў брудных штоніках, а таго летуценнага юнака ў гафтаванай кашулі з вялікім адкладным каўняром. Мокалі-небудзь ты зможаш спраўдзіць, ці нашмат памылілася маё ўяўленне, але для мяне ты застанешся такім да астатніх хвіліны.

* Іосіф Аляшкеўіч (1777-1830), вядомы беларускі жывапісец.

А зараз сядай бліжэй, вось сюды, на край майго ложка, і я гатовы адказваць на твае пытанні. Прадбачу, што іх нямала і некаторыя ўжо маглі пачуць твая маці ці дзядзька Канстанцін. Баюся, што іх адказы знаходзяцца ад ісціны прыкладна на такой самай адегласці, як мой любы Нясвіж ад Парыжа.

Даруй, Ежы! Я зусім забыўся на свой партрэт, а ты ж, пэўна, таксама хочаш бачыць свайго вуйка. У мяне барада ў пояс, расчасаныя пяцярнёй брудныя валасы да плячэй, вочы... Не, лепей папрасі ў маці дагератып, які я прыслаў вам з Францыі (маю падазрэнне, што цяпер ён ляжыць у патайным прыскрынку бюро), і паглядзі на паважнага маладога чалавека з прычоскаю a la Sultan Mahmoud. Ён даволі саманадзейна трymae ў руцэ гусінае пяро, а локцем абапёрся на стосік аркушаў. На драпіроўцы можна разабраць слова «Liberte»* - дагератыпіст быў заўзяты рэспубліканец.

* Свабода (франц.).

Лепей уяўляй мяне такім...

Цяпер я цалкам да паслуг васпана. Чытаю ў тваіх сініх вачах галоўнае пытанне: як я апынуўся ў адзіночнай турэмнай каморы?

О, у абвінавачанні шмат пунктаў, аднак іх пералікам я займуся трошкі пазней.

Адзін разумны чалавек сказаў, што ў Рasei два праваднікі: язык - да Кіева, а пяро - да Шлісельбурга. Гэта адказ на тваё першае пытанне, бо турма ў віленскіх дамініканскіх мурах мала чым розніцца ад шлісельбургскіх казематаў. Прынамсі, выйсці адсюль не менш цяжка.

- Падсудны Незабытоўскі! Ви абвінавачваецца ў tym, што... Пункт першы: ганьбавалі спосаб кіравання ў імперыі. Пункт другі: дзікімі лаянкамі зневажалі гасудара імператара і іншых асобаў дома Раманавых, як «ныне здравствующих», так і «почывших в Бозе». Пункт трэці: заклікалі да стварэння таемных таварыстваў і паўстання жыхароў усіх плямён, станаў і веравызнанняў. Пункт чацвёрты: выяўлялі зацятую варожасць да манархіі і любоў да рэспублікі. Пункт пяты... Але досыць.

Ну як, нябожа, нагнаў на цябе страху? Відаць, не надта, бо ў тваіх вачах толькі паболела цікавасці. Якім чынам я трапіў у рукі нашых доблесных жандараў? Між іншым, гэта сапраўды вельмі займальная і не менш павучальная гісторыя.

Ты, магчыма, чуў, што я напісаў нейкія крамольныя кнігі. Гэта праўда, твой вуек з разраду людзей, якія адважваюцца давяраць паперы свае сумневы і нават імкнутца пашираць іх сярод суайчыннікаў. Я аўтар сямі кніг, яны выходзілі ў Вільні і ў Парыжы.

- Але ніхто не ведае літаратара Аляксандра Незабытоўскага... - зусім слушна зазначаеш ты.

У адказ я мог бы сказаць, што не шукаў славы, а толькі хацеў прынесці хоць каліва карысці нашай пакутнай зямлі. Праўда, тады я быў бы няшчыры. Ното

sum... Я чалавек... Я марыў аб вядомасці. У тваім узросце за адну бяссонную ноч я напісаў парадайны жыццяпіс Напалеона і Аляксандра Македонскага.

Усё жыццё я ўтаймоўваў прагу славы. Я пераконваў сябе, што не магу ні дня быць шчаслівы, пакуль няшчасная мая Айчына. І ўсё ж было багата дзён, калі я забываў пра гэта і адчуваў сябе шчаслівым. Я быў малады, Ежы! Але аднойчы, каб адолець свой непамерны гонар, я даў сабе абязцяне, што ні на адной маёй кнізе не будзе стаяць маё імя. І я не парушыў слова.

Мае першыя драмы былі надрукаваныя ў Вільні з дазволу цэнзуры. Зрэшты, Шэкспір спакойны за свае лаўры: вялікага драматурга з мяне не выйшла. Суцяшаюся тым, што мае літаратурныя экзерсы ўсё ж нечага вартыя. Не кожны літаратар атрымлівае ў якасці ганарапу дваццаць гадоў катаргі.

Я стрымаў слова, хоць гэта і далося мнё з пакутамі. Колькі сіл адабрала выданне рамана! Спачатку друкары не хацелі набіраць тэкст, потым крывадушная і баязлівая зграя парыжскіх гандляроў кнігамі адмовілася купіць раман, напалахайшыся ягонай назывы. «Мары пра славу, каханне і свабоду»? Крый Божа!

Як я чакаў у Мадрыдзе паштовы дыліжанс, з якім адправілі маю кнігу! І вось два тамы ў мяне ў руках, і разам з усцехаю - разуменне, што, апрач двух-трох сяброў, ніхто на свеце не ведае і наўрад ці калі-небудзь даведае імя аўтара. Гаркаватая радасць.

Цяпер ты ведаеш, што я ехаў за мяжу не толькі лекаваць сухотку.

Дарэчы, вярнуўшыся памяццю ў тулу пару, хачу цябе крыху развесяліць. Генерал-губернатар двойчы клаў пад сукно мае прашэнні аб выдачы замежнага пашпарты. Ніякіх падстаў для падазрэння ў яго не было. Тады чаму? Калі здагадаешся - аддаю дамаскую шаблю з маёй гасцёўні.

Аднаго разу ў Вільні ў нас з губернатарам прычынілася векапомная сустрэча. Уяві такі малюнак. Баль у князя К. Я вяду свецкую размову з дамамі і раптам заўважаю, як усе вакол мяне праглынаюць языкі і са страхам утаропліваюцца на нешта за маёй спінай. Азіраюся - і што? Сам яснавальможны пан Мірковіч. Вочы па яблыку, шчокі і левая нога трасуцца.

- Как вы смели, сударь, явиться в таком виде?! Я сам, сам, сам остригу вас!

У губернатара ёсць цудоўная звычка тупаць нагамі. Князёўне зрабілася млюсна. І тут я шаркаю ножкай і гэтак ветліва адказваю:

- Да вашых паслуг, пане цырульнік...

Вось табе, Ежы, выдатны ўзор таго, якія людзі займаюць у нашай імперыі дзяржаўныя пасады.

Пасмейся, хлопчык мой, пасмейся, табе так пасуе смех...

Як у нас кажуць, зімовы дзень, што ў вераб'я дзюба. Час запальваць свечку. Ты не разумееш, Ежы, якая гэта раскоша - свечка. Уяві сабе дванаццаць, чатыронаццаць, шаснаццаць гадзін цемры са шкрабаннем у кутах, ад якога цемра робіцца яшчэ больш глухою. Уяві бясконную ноч, калі пачынае здавацца, што ўжо ніколі не развіднене. А самае жахлівае, што можна заснунці і прачнунці па-ранейшаму ў цемрыве, не ведаючы, доўжынца вечар ці ўжо блізка раніца. Тады нараджаецца адчуванне, што цябе праста не існуе, што ты памёр або яшчэ не паспеў нарадзіцца. Такім хвілінамі даходзіш да таго, што шалёна радуешся, пачуўшы крокі вартавога, бо яны, прынамсі, нагадваюць, што ты ў гэтым свеце не адзіны, што ёсць не толькі морак, але й цымяны, аплецены павуціннем ліхтар у калідоры... Аднак цяпер я - Крэз! Камендант нарэшце

дазволіў перадаць мне шэсць фунтаў свечак. Цэлых шэсць фунтаў, Ежы!

Ну вось, свечка ўжо гарыць, робячы маё жытло такім утульным, і мы можам працягваць размову.

Ты, вядома, хочаш пачуць аб маіх прыгодах і ў цывілізаваных краінах, і ў краях, не вельмі кранутых сумнеўныімі выгодамі нашага часу. Не, у палон да канібалаў я не трапіў, затое басконскія разбойнікі трывалі мяне ў пячоры, чакаючы выкупу. Калі застанецца час, неадменна раскажу пра гэта, а пакуль у нас ёсць больш важлівія тэмы.

Давай перанясёмся з табою на паўтара года назад. Сядай у маю каляску! Яе верх падняты, і цёплы вецер абвявае нашы твары. Гэта вецер вяртання. Коні бягучы па дарогах Галіцыі, а ў думках я пад'язджаю да Клецка, я ўжо бачу з Ляхаўскай гары нашу дуброву і яліны смаліцкіх* прысадаў, ужо ўзбягаю на ганак...

* У вёсцы Смалічы (цяпер Нясвіжскі раён) быў маёнтак А.Незабытоўскага.

І раптам сэрца сціскае трывога. Я зноў у Галіцыі. Шыбеніца на местачковым пляцы. Спаленая вёска. Мы з Рыгорам ехалі па мясцінах, дзе летась лілася кроў. Аўстрыйцы спярша дазволіў сялянам граміць шляхецкія атрады, а потым прыйшлі імперскія войскі... Божа, калі ўжо і тут, і ў нас паны рэвалюцыянеры даўмеюцца, што перамагчы без сялянскіх косаў гэтаксама проста, як спляжыць дуб без сякеры. Калі б у 1794-м ці ў 1830-м* нашы хлопы атрымалі зямлю і волю...

* Маюцца на ўвазе паўстанне Тадэвуша Касцюшкі і паўстанне 1830-1831 гадоў у Польшчы, Беларусі і Летуве.

Аўстрыйскія жандары трапляліся нам літаральна на кожным кроку, усё паказвала, што на tym баку мяжы іхніх блакітнамундзірных сваякоў з расейскай палітычнай паліцыі будзе не меней. Мой неспакой перадаўся і Рыгору.

- Глядзіце, пане Волесь, каб не пад'елі мы з вамі верашчакі, - паўтараў ён ледзь не пры кожнай сустрэчы з гэтымі панамі.

У апошнім аўстрыйскім мястэчку Бродах я затрымаўся. Трэба было нешта рабіць з маймі кнігамі і рукапісамі. Хоць яны і былі ананімныя, усё адно везці іх у Расею легальна азначала б самахоць садзіцца ў турму. Заставалася дамова з кантрабандыстамі, а хачу табе сказаць, што гэтым паважным рамяством там не займаюцца хіба што немаўлятвы. Цэлы дзень я шукаў сярод тых мазурыкаў фізіяномію, якая выклікала б у мяне давер, і кожны спрабаваў мне нешта збыць. Прыйзнаюся, што не ўтрымаўся і купіў-такі літвы слуцкі пояс, які праз тыдзень прысвоіў зухаваты паліцэйскі прыстай.

Увечары ў бродаўскім шынку да майго стала асцярожліва падсеў чарнявы парабак, што адразу прыйшоўся мне да душы нейкім наіўным дзіцячым паглядам. Я не стаў таргавацца, а накінуў да яго цаны пяць фларынаў.

Назаўтра мы пераехалі мяжу. Перад расейскім шлагбаўмам караннік спатыкнуўся. Рыгор спалатнеў і пачаў утрапёна жагнацца. Афіцэр варты звярнуў на гэта ўвагу, і я мусіў растлумачыць Рыгоравы паводзіны прылівам патрыятызму.

- У такія хвіліны, - з піэтэтам сказаў я, - кожны расейскі падданы перажывае нешта падобнае.

Афіцэр ветліва згадзіўся і ўзяўся трэсці мае саквы.

Ніякай крамолы там не было, і мытню я пакінуў, бесклапотна наслітваючы

пад няўхвальнымі позіркамі Рыгора «Вэндруй, дзяўчына»...

Ад'ехаўшы дзесятак вёрастай, мы спыніліся ў павятовым гарадку. Астатні багаж павінен быў прыбыць уначы.

На чацвёрты дзень чакання за нейкую гадзіну мне тройчы трапіў на вока вяртлявы чалавечак у зашмальцаваным лапсардаку. Цяпер толькі дурань мог сумнівацца, што мы з Рыгорам сапраўды пад'елі верашчакі.

Я не ведаў, што губернатар падпісаў ужо загад аб маім арышце. Мех з кантрабандай...

Прабач, Ежы, на сёння я развітваюся з табой. Старшы ааглядчык загадаў гасіць свято. Аказваецца, вязні, прынамсі, палітычныя, павінны такой парою спаць. Цяпер каля шасці вечара. Вось і ўся ўсцеха ад маіх свечак...

Заходзь, хлопчык мой, заходзь. Я так рады зноў бачыць цябе ў сваім самотным прытулку.

Учора я забыўся абмаляваць яго. Акрамя чатырох сцен, у мяне ёсць тапчагі і кульгавае крэсла, якое паставілі, калі хвароба больш не дазволіла мне ўставаць. Наогул, ужо цэлы тыдзень я жыву, як ангельскі лорд. Замест голых дошак у мяне пярына і дзве пуховыя падушкі. На мне ядвабны шлафрок, а каля тапчагаў стаіць пара чаравікаў, у якіх я нікуды не схаджу. Дарэчы, ад мяне толькі што пайшоў турэмны капелан. Ён прыносіў навіну, што Бог пачуў маю просьбу і мне вярнулі права на штодзённы шпацыр. *Le bon Dieu envoie toujour des culottes a seaux, qui n'ont pas de derrière**.

* Міласэрны Госпад заўсёды дае штаны тым, у каго няма зада (франц.).

Яшчэ ў мяне ёсць пыльнае вакенца ў глыбокай нішы. Раніцой на падвоканні звінелі сініцы, значыцца, маразы прыціснуць яшчэ мацней. Буду маліцца, каб не замерз атрамант і пяро не зрабілася бездапаможным. Цікава, ці чутны на небе малітвы атэістаў?

Краты на вакенцы ты бачыши і сам.

У адзіночнай каморы, без кніг, без паперы і пёраў, якія з'явіліся ў мяне толькі днімі, розум заўжды павінен мець нейкі занятак, іначай ён трапіць у палон да хімераў. На шчасце, нікім турэмшчыкам яшчэ не ўдавалася закратаваць акно памяці. Таму мая цэля амаль ніколі не бывала бязлюднай. Я часта гутарыў з філаматамі*. Міцкевіч чытаў мне тут «Пана Тадэвуша». А часам мне робіцца цесна, і я зноў выпраўляюся падарожнічаць. У мяне багаты выбар. Бой быкоў у Кадысе. Калязей, які нагадвае, што ўсе імперыі раней ці пазней разваліваюцца. Аднак ведаеш, Ежы, ужо даўно я найбольш люблю блукаць па смаліцкіх ваколіцах. Люблю сесці пад мэндлік і пагаманіць з людзьмі, якія ніколі не прачытаюць маіх кніг і наўрад ці зразумеюць, дзеля чаго я жыву на свеце. Ды хіба з гэтая прычыны я маю права любіць іх меней?

* Таємнае студэнцкае таварыства ў Віленскім універсітэце. У 1823 годзе было разгромлены царскімі ўладамі.

Днімі я сустрэў у гэтых блуканнях маю няньку Хіму з Ляўонавічаў. Адгадай, аб чым я папрасіў яе? Зноў расказаць мне казку пра цмока-трыгалова, што вартуе каралеўскі скарб. Каб ты быў меншы, хлопчык мой, я пасадзіў бы цябе зараз на калені, і ты таксама слухаў бы Хіміны казкі. Але ты ўжо дарослы, і учора мы спыніліся на загадзе аб маім арышце.

Той чарніавы кантрабандыст з бродайскага шынка быў чалавекам мясцовага прыстава, а ў маім мяху разам з кнігамі і рукапісамі ляжала частка фамільнага

архіва. Былі там і лісты на імя нейкага Аляксандра Незабытоўскага.

Напачатку следства вёў штабс-капітан Мілер. Не ведаю, дзеля чаго - каб выклікаць мяне на шчырасць ці каб пачуць пікантныя прызнанні ў адказ - гэты rondelet* сібарыт на допытах апавядадаў пра свае поспехі ў жанчын.

* Кругленькі, пульхненькі (франц.).

Вось ён пускае блакітныя колыцы духмянага дыму ад дарагой цыгары, і яго ленаваты мяккі барытон гучыць зусім лагодна:

- Аляксандр Хрыстафоравіч, ну няўжо вы верыце, што ўсталяваны ў Рәсей лад можна змяніць? Яшчэ ніколі манархія не была такай моцнай. Мне здаецца, вы паводзілі сябе проста несур'ёзна. Навошта вам рэвалюцыя? Хіба людзям нашага з вамі кола закрытыя якія-небудзь магчымасці паўнакроўнага жыцця? Паўнакроўнага ва ўсіх адносінах. Вы хацелі, каб такія магчымасці былі ў кожнага? Але, згадзіцеся, тады іх не будзе мець ніхто...

Спрачацца з ім - усё роўна што прасіць ваўка не есці мяса, і таму я лічу за лепшае адмоўчвацца.

- Дарагі Аляксандр Хрыстафоравіч... - Ён знаходзіць прыемнасць у тым, каб лішні раз назваць мяне на свой капыл, відаць, здагадваючыся, што ў мяне гэтае імя выклікае не самыя лепшыя пачуцці: не вялікі гонар быць аднайменнікам пана Бенкендорфа.

- Дарагі Аляксандр Хрыстафоравіч, да чаго прывяло вас ваша, мякка кажучы, неспакойнае пяро? Вы, адзін з самых багатых памешчыкаў павета, чалавек, звыклы да раскошы, бавіце час у сырой халоднай каморы. І гэта з вашым здароўем. Грубая ежа, нямытае адзенне, прабачце, насякомыя... Нават толькі дзеля захавання чалавечай годнасці я на вашым месцы зрабіў бы ўсё магчымае, каб аблегчыць свой лёс. Ужо адно прызнанне віны...

Але ў нас са штабс-капітанам былі розныя ўяўленні пра чалавечую годнасць і спосабы яе захавання. Перамогі над віленскімі дамамі відавочна даваліся Мілеру лягчэй, чым над палітычнымі злачынцамі, і наша знаёмства не здоўжылася.

Наступнага следчага прызначыў сам генерал-фельдмаршал Паскевіч, граф Эрыванскі, святлейшы князь Варшаўскі і прочая і прочая. Пра гэтага пана Явецкага варта пагаварыць трохі падрабязней.

Калі Rondel, нягледзячы на ўсе свае спагадныя слова, ставіўся да мяне, па сутнасці, абсалютна абыякава (і за гэта я яму па-свойму ўдзячны), дык стацкі саветнік Явецкі шчыра любіў мяне. Так-так, любіў. Пратэжэ генерал-фельдмаршала любіў мяне за тое, што я так своечасова падвярнуўся яму для новага кроку ўгору. Ад стацкага саветніка да сапраўднага стацкага, ад св. Ганны з каронай да св. Уладзіміра. Напэўна, нешта падобнае адчувае да сваёй ахвяры кат, калі ведае, што пасля смерці асуджанага зможа пагрэць руکі. Хто асмеліцца назваць пачуццё ката няшчырым?

У дужках заўважу, што як літаратар я буду пану Явецкаму давеку ўдзячны. Такога адданага і ўважлівага чытача не меў, пэўна, і сам пан Бальзак.

Я хутка адчуў яго любоў і тады паставіў сабе за мэту: зрабіць усё, каб следчы знелюбіў мяне, каб я стаўся на ягоным шляху прыступкаю не ўгору, а ўніз.

Не трэба было вялікага таленту, каб здагадацца парашунаць почыркі ў майм прашэнні аб паездцы за мяжу і ў захопленых жандарамі рукапісах. Да таго ж у мемуарах я імкнуўся быць зусім праўдзівым, і следству было вельмі проста суаднесці ананімныя мемуары з жыщём нясвіжскага памешчыка

Незабытоўскага. Карацей, Явецкаму мроілася, што не сёння, дык заўтра ён пачуе маё поўнае прызнанне і будзе трывумфатаром. Сапраўды, яго доказы было немагчыма абвергнуць.

Затое, Ежы, іх можна было не прызнаваць.

Уяви сабе гнуткага смутлявага мужчыну гадоў на сорак, які нечым нагадвае цырковага артыста. На ім бездакорны светла-шэры сурдут, пашыты ў найлепшага варшаўскага краўца, на галыштуку бялее вялікая перліна, і наогул ён пакідае прыемнае ўражанне чалавека, задаволенага сабою і іншымі.

Сёння Явецкі яўна ў гуморы, а ў такія дні за сталом яму не сядзіцца.

- Ну-с, пане Незабытоўскі, - весела гаворыць ён, паходжаючы па кабінцы, - раніцою я скончыў чытаць адзін надзвіва займальны раман пад назваю... хм... «Мары пра славу, каханне і свабоду». Спадзяюся, з гэтае прычыны размова ў нас атрымаецца больш змястоўная, чым мінулым разам.

- Мне заўсёды цікава пагаварыць з чалавекам, які чытае кнігі, - адклікаюся я.

- А яшчэ цікавей звесці знаёмства з чалавекам, які іх піша, ці не так?

- Каго пан следчы мае на ўвазе?

- У вашай нездагадлівасці сапраўды няма межаў. Але вернемся да справы. У нас цяпер тысяча восемсот сорак восьмы год. Такім чынам да прадказанай вамі рэвалюцыі застаўца лічаныя гады, калі не месяцы...

- Не зусім разумею вас, пане следчы. Аб якім прадказанні ідзе гаворка? Мяне ніколі не вабіла роля аракула.

- Аб вашым, пане Незабытоўскі. - Сашчапіўшы за спінаю дагледжаныя кароткія ружі, ён працягвае мераць кабінет. Ход гутаркі яму пакуль відочна даспадобы. - Я гавару аб прароцтве, якое вы робіце ў сваім рамане.

- Але я ніколі не пісаў раманаў. Прызнаюся, нават лісты да сяброў даюцца мне з цяжкасцю.

- Тым не менш почырк рукапісу, - ён ківае на дзве пульхныя папкі на стале, - суппадае з почыркам вашага дзённіка.

- На жаль, пана следчага ўвялі ў зман. У мяне няма звычкі заводзіць дзённікі.

- Цудоўна, цудоўна... - Явецкага не так проста вывесці з яго настрою. - А што васпан скажа наконт гэтага аркушыка паперы? Між іншым, на ім пералічваюцца назвы раздзелаў памянёнаага рамана. І, між іншым, аркушык я знайшоў у вашай спальні. У следчай практыцы гэта называецца рэчавым доказам.

- Вы ўжо дабраліся да маёй спальні? Віншую, віншую... Значыцца, на думку пана следчага, я склаў змест невядомага мне рамана. Прабачце, але гэта пярэчыць элементарнай логіцы.

Шэры сурдут на імгненнне застывае, а потым сядзе за свой засланы зялёным сукном стол.

- Тады як вы растлумачыце з'яўленне паперкі ў вашым маентку?

- Васпан жа дзеля нечага лётаў такімі маразамі за дзвесце вёрст у мае Смалічы...

Ён адкідваецца ў крэсла - яшчэ адзін знак, што яго настрой мяніеца. У сувязі з гэтым у мяне мільгае бяскрыўдная ідэя.

- Прабачце, пане следчы... Раман, аб якім вы гаворыце, заняў у размове такое вялікае месца, што я насмелюся прасіць вас хоць у двух словах акрэсліць яго сюжэт і ідэю.

- З вялікай прыемнасцю, пане падследны, - адказвае шэры сурдут з іроніяй,

якая сведчыць, што птушка трапіла ў маёй сіло. - У рамане апісваецца жыццё ў заходніх губернях пасля перамогі нейкай, з дазволу сказаць, народнай рэвалюцыі. Вядомы вам, напэўна, сэр Томас Мор мусіць недзе там, на Парнасе, пасунуцца, каб даць месца аўтару новай утопіі. Толькі яго фантазія, на вялікі жаль, скіраваная не на ўдасканаленне жыцця дзяржавы, а на падрыў яе святых асноў. Вось ідэя гэтага невядомага вам рамана. Вы задаволілі цікаласць?

- Збольшага. Аднак, пане следчы, дазвольце заўважыць, што ў вашых паводзінах ёсьць пэўная дзіўнасць. Спярша вы безапеляцыйна заявілі, што раман напісаў я, а потым згадзіліся расказаць аўтару яго сюжэт. Вы не адчуваеце тут супярэчнасці?

Рабаціністы пісарчук, які, чакаючы паказанняў, ловіць муҳ, пакутліва моршчыцца, каб не засмияцца. Следчы ўспыхвае, як дэвотка ад скаромнага слова, і колер сурдuta падкрэслівае малінавую чырвань яго твару. Мінае не менш хвіліны, перш чым ён здолыны весці допыт далей.

- В таком случае... - Явецкі імкненцца гаварыць па-расейску лепей за прыроднага русака, але ў раздражненні ў яго непазбежна вынырвае аднекуль польскі акцэнт, і гэта толькі прыспорвае пану следчаму зласлівасці. - У такім разе, міласцівы гасудар, я таксама адзначу адну дзіўнасць. У нататках нейкага падарожніка ёсьць згадка, што па Егіпце ён вандраваў у турэцкім уборы. А сярод вашых рэчаў, адпраўленых у Смалічы пасля арышту, знайшлі дакладна такі ўбор. Вось шаравары, вось зямёны турбан, вось такія самыя похвы з зорачкамі...

Ён выкладвае свае трафеі з шуфляды на стол, які робіцца падобны да прылаўка дзе-небудзь на ўсходнім базары.

- На вашу думку, усё гэта з'явілася ў маёнтку таксама ў выніку майго візіту?
- Цалкам магчыма.

Пісарчук у кутку прыкусвае губу і адварочваеца да сцяны...

Зразумей мяне правільна, Ежы. Я не строю з сябе героя, я проста хачу пераканаць цябе, што нават у самым цяжкім, невыносна цяжкім становішчы, калі ўжо, здаецца, няма і не можа быць ніякага выйсця, у чалавека абавязкова застаецца магчымасць барацьбы.

Чую тваё пытанне:

- А дзеля чаго, вуек, ты вёў гэтую барацьбу? Ці не разумней было б прызнаць неабвежныя факты?

Ты кажаш, што тады яны, прынамсі, пакінулі б мяне ў спакоі і не цягалі на бясконцыя допыты. А ведаеш, якую шалённую радасць чуў Мікалай, калі пасля Сенацкай плошчы сябрэ расейскіх таварыстваў давалі паказанні? Мы з табой не маєм права папракаць гэтых пакутнікаў, але я ні за якую ўзнагароду не згадзіўся б падараваць падобную радасць рыцарам з Трэцяга аддзялення. Лёс даў мне выпадак паказаць стаўпам прастола іх бяссілле, і адмовіцца ад такога шанцу было б злачынствам перад сумленнем.

І потым, допыты падабаліся мне. Не рабі круглыя вочы - сапраўды падабаліся. Не толькі таму, што я бачыў перад сабой ворагаў і мог з імі змагацца. Наглядчыкам і канваірам забаранілі са мною размаўляць, і допыты сталі адзінаю ніткай сувязі са зневінім светам. Тут я мог уведаць хоць кроплю з того, што чыніцца па-за межамі маёй клеткі. Часам я чакаў допыту, як вандроўнік у пустэльні чакае глытка цёплай вады з амаль пустой біклажкі.

Аднойчы новы ўжо следчы, відаць, маючы на мэце паказаць мне, які лёс чакае любое паўстанне, паведаміў, што ў Вене быў мяцеж, але войскі

імператара ўзялі горад.

- Думаю, у Венгрыі ім будзе цяжэй, - ва ўладзе нейкага натхнення заўважыў я, хоць на самой справе не меў аніякага ўяўлення аб tym, што адбываєца ў Венгрыі.

- Разгром угорцаў - справа самай блізкой будучыні, - адчаканіў чапурысты следчы. - Тым больш імператар Франц Іосіф звярнуўся па дапамогу да нашага гасудара.

- Значыща, у Венгрыі таксама рэвалюцыя?! - Я не мог дый не хацеў хаваць радасці.

- Але ў Рәсеі мы яе не дапусцім, пане Незабытоўскі.

Праз колькі дзён я неспадзявана змог выкарыстаць навіну. На мяне заманулася паглядзець усяму сінкліту. Я кажу пра Віленскую следчую камісію. Напачатку яе старшыня Чаваці - яўны ўгорац і прозвішчам і ablіччам - дзеля праформы пацікавіўся, якія пытанні ёсць у падследнага. Тады я і спытаў, што пан падпалкоўнік адчувае ў дні, калі яго браты па крыўі ваююць за свабоду. Трэба было бачыць, як ён ускочыў з крэсла. Дарэчы, той допыт фактывна пачаўся і скончыўся маім пытаннем.

Ты змеціў, Ежы, што ў палове папярэдняй старонкі літары раптам пачалі падскокваць і напаўзаць адна на адну, нібы іх выводзіла чужая рука, а потым зноў выраўняліся. Я дапісаў ту ю старонку цяпер, а тады, учора, знячэўку праваліўся ў нейкі нязвычны сон, дзе мая свядомасць растала, як сняжынка на нечай далоні. Нам з табой пашанцавала: на варце быў якраз мой дабрадзей. Ён забраў спісаныя аркушы, а апошні схаваў у мяне на грудзях. Сёння я распароў край пярыны, і на будучае мы дамовіліся, што тут будзе наша схоўка.

Гэтае глухое забыцце было так падобна на смерць... Затое цяпер, быццам у адплату, я чую прыліў сіл, напэўна, здолеў бы нават падняцца і зрабіць колькі кроکаў. Але не буду рызыковаць, бо павінен закончыць гэты ліст. Суткі нябыту - папярэджанне, што трэба спяшацца.

Яшчэ два слова пра следства. Пан Явецкі вярнуўся ў Варшаву залагоджваць нездаволенага патрона. Справу перадалі ў ваенны суд, я адмовіўся даваць паказанні, і адвінаваўчы акт стаўся ўадначас прысудам. Што-што, а судзіць у нашай імперыі ўмеюць. Аднак хопіць пра гэта.

Дык вось, Ежы, сёння я прачніуўся з дзіўным адчуваннем, што ў сне рака часу зрабіла плаўны паварот і я зноў трапіў у блаславёную пару дзяцінства. Я ляжаў з заплюшчанымі вачыма і быў дванаццацігадовым хлопчыкам, што часта прахопліваўся сярод ночы ад нейкай шчымлівай радасці. За вокнамі пансіённага дартуара гуляў вецер, сябры спалі, а я ляжаў пад цёплаю коўдрай і думаў, што мне наканавана незвычайнае, не такое, як у іншых, жыццё. Я не разумеў і не мог разумець, у чым яго незвычайнасць, трагічным і щаслівым яно будзе, але я і не прагнушы такога разумення - было дастаткова радасці, ад якой замірала душа.

Сёння я зноў перажываў тыя хвіліны. І раптам час абрыйнуўся на мяне шалёнімі вятрыскамі, і за адно імгненне пранесліся ўсе астатнія гады.

Я адплюшчыў вочы: на цёмнай сцяне зімовы ранак ужо накрэсліў вакенца з кратамі. Дапусцім немагчымае, падумаў я. Той хлопчык у хвілю шчаснага бяссоння ўбачыў вязніцу і сябе самога на гэтых тапчагах. Як бы ён жыў далей?..

Мне здаецца, у кожнага чалавека быў ці яшчэ будзе дзень, гадзіна або адзін

момант, пра якія мы можам узгадаць часам толькі праз шмат гадоў, а мо і зусім не ўзгадаем, але менавіта ад іх і пачынаеца, па сутнасці, наша жыццё.

У Італіі я быў знаёмы з невідушчым жабраком. Вінчэнца - так звалі гэтага старога, якому не было і сарака, - распавёў мне сваю гісторыю. У маленстве, гуляючы ў руінах замка, ён міжволі стаў сведкам расстрэлу. Каля абымшэлай сцяны аўстрыйскія салдаты расстрэльвалі трох італьянцаў. Самы малады з іх перад залпам крикнуў: «Перадайце маёй маці, што я нікога не выдаў!»

Вінчэнца рыхтаваўся атрымаць спадчыну ад дзядзькі-банкіра і стаць добрапрыстойным буржуа. Замест гэтага ў няпоўныя пятнаццаць ён стаў карбанарыем. Сляптым яго зрабілі аўстрыйскія астрогі.

Такі дзень ёсць і ў мяне. Мне было сем ці восем гадоў, якраз той узрост, калі чалавек яшчэ неўміручи і жыве ў супаднасці з усім светам. Я гойсаў па маёнтку і забег на псярню пагуляць са сваім сетэрам. Ежы, тое, што я ўбачыў, і цяпер стаіць уваччу. На псярні секлі прыгоннага хлопа. Ён быў распнуты на шырокай лаве, і па спаласаваных рамёнах бег тонкі чырвоны струмок.

Колькі разоў я чуў потым свіст таго бізуна і бачыў прывязанае да нахілёнай лавы маладое цела! Сон паўтараўся шмат разоў, нібы нехта дбаў, каб я заўсёды памятаў той дзень і чорныя ад болю і нянявісці вочы таго чалавека... Ён ненавідзеў і мяне, дагледжанага паніча, які ў жаху знерухомеў на парозе.

Можа, цяпер я заслужыў ягонае дараванне?

Я пабадзяўся па свеце, Ежы, але нідзе не бачыў большага здзеку з чалавечаем годнасці, чым у гэтай імперыі. За самае мізэрнае непаслушэнства чыноўніка - на гаўптвахту, студэнта - у салдаты. Гэта, так бы мовіць, свабодных падданых. А што казаць пра рабоў?

Ты не чуў, як аднаму тамбоўскаму памешчыку прыйшло ў галаву пажыць турэцкім пашою? Завёў сабе сераль з трыма дзесяткамі прыгожых сялянак, выпісаў аднекуль еўнухаў, а вёску пачаў пераварочваць у магаметанства. Дзякаваць Богу, суседзі скаргу ў сінод падалі.

А ў нашых губернях хіба нашмат лепей?

Вуніятаў у праваслаўе перахрысцілі з-пад палкі. Неяк зайшоў я на казань у царкву - трохі з цікаўнасці, трохі з ахвоты пацвяліць прававерных католікаў. Паслухаў бы ты, як святар распінаўся, даводзячы, што пад царом нашаму мужыку вальней жывецца, чым пад каралём. Я ледзьве сам не паверыў. А адзін з гэтых ашчасліўленых мужыкоў потым на цвінтары другому кажа: «Даўней хаця ў салдаты не бралі, а цяперака Петрачка майго на дваццаць гадоў у рэкруты павялі. Цяпер на небе з сынком убачымся».

Ежы, ужо два разы свой дзень анёла я сустракаў у няволі. Восенню мне споўніцца трыццаць... Прабач, я агаварыўся... Я не ўбачу не толькі восені, але і гэтай вясны.

Трыццаць гадоў... Здаецца, у такім вяку ўзышоў на эшафот смаленскі шляхціц Кахоўскі. Той самы, што на Сенацкай плошчы і не адзіны з паўстанцаў адвахніўся націснуць на курок. Столікі ж было Канарскаму* і Францішку Савічу**. Спадзяюся, ты ведаеш гэтыя імёны.

* Сымон Канарскі (1808-1839) - чынны ўдзельнік паўстання 1830-1831 гадоў. Расстраляны ў Вільні.

** Францішак Савіч (1815-1845) - беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат, паэт і публіцыст. У Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі арганізаваў «Дэмакратычнае таварыства», якое працягвала ідэі філаматаў. Арыштаваны і

высланы ў салдаты на Каўказ.

Герой - не той, хто зрабіў больш, чым іншыя. Герой - той, хто зрабіў усё, што мог. Таму я не магу назваць сваё жыццё незвычайным. Што я паспей? Напісаў праект вызвалення сялян і не паспей даць вольную сваім прыгонным. Складаў план чыну нелегальнага таварыства і не паспей заснаваць яго. Марыў узяць у рукі зброю, а цяпер ледзьве трymаю пяро...

І ўсё ж, Ежы, я без сорamu зірну ў вочы хлопчыку, што прачынаўся сярод ночы ў пансённай спальні.

Уяўляю, як дзесяці ў салоне паміж дэсертам і вістам узнякае размова пра маю асобу і нехта, прыкрываючы далонню позех, падрахоўвае: «Я не разумею, панове, дзеля чаго пражыта жыццё...» Ежы, я веру, што ты змог бы...

Хлопчык мой, я пішу пасля доўгага перапынку. Тры дні і тры ночы мяне як быццам не існавала. Прадчуваю, што наступны раз магу ўжо не вярнуцца з гэтага чорнага прадоння, а мне яшчэ трэба сказаць табе нешта важнае.

У мяне эйфарыя, але разум мой ясны. Менш за ўсё я хачу, каб ты бачыў у гэтым лісце штосыці ментарскае. Сёння ў мяне зноў быў капелан. Я адмовіўся ад споведзі. Калі хочаш, лічы ўсю нашу размову споведзю табе.

Ежы, не перапыняй мяне і даруй, калі сёння ў маіх словах не будзе той паслядоўнасці, да якой ты прывык.

Памяць пераносіць мяне ў спякотны паўднёвы дзень. Мы са слугой адпачывалі ў халадку платана каля таверны. Побач спявалі некалькі маладых італьянцаў. Не магу пахваліцца дасканалым веданнем італьянскай, але ўпэўнены, што жандары не ўхвалілі б гэтае песні. Яна была аб падарожніку, які марыць вярнуцца дадому, ды яго зямля ў няволі, і толькі птушкі там свабодныя.

Цяжка выглумачыць, што адбылося са мною ў той момант. Я пачуў раптам зусім іншую песню. Я ведаў яе, але ніколі не лічыў сваёй. А цяпер мне здавалася, што я не змагу далей жыць, калі не заспываю яе, гэтую песню, якую пяюць у нас простыя людзі.

- Рыгор, ты ведаеш такую песню? - страшэнна хвалуючыся, я напеў яму першыя слова.

- Анягож, паночку, - уразіўся ён. - У нас яе ўсе ведаюць.

- Спявай, Рыгор!

І мы спявалі, Ежы. Магчыма, гэта былі найлепшыя хвіліны майго жыцця, хвіліны, за якія не шкода аддаць гады.

Сакол, сакол,
Высока лятаў,
Высока лятаў,
А што ж ты відаў?
Ой відаў, відаў
Зялёна жыта,
А ў тым жыце
Казака забіта.
Забітага, несхаронена,
Ой парасла трава
Скрозь рабёрачки,
Ой адкіпела кроў

Кругом сэrdанька.
Прыляцелі ой
Да тры пташачкі,
Тры пташачкі -
Родны сёстрачкі.
Адна пташачка
Села ў ножанькі,
Друга пташачка -
У галованькі,
Друга пташачка -
У галованькі,
А трэцяя каля сэrdанька...

Я не заўважыў, як італьянцы абступілі нас.

- Grazia, - падзякаваў гаспадар таверны. - Мне невядома, якога народа гэта песня, але вы спявалі душой.

Сэрца так часта апярэджвае наш розум... Менавіта тады я ўпершыню засумніваўся: хто я?

Пасля я шмат думаў пра гэта. Я прыгадваў, як у варшаўскім пансіёне сябры кпілі з майго працяжнага вымаўлення, успамінаў, як выкладчык гісторыі заўсёды казаў пра вялікую Польшчу, быццам нашай зямлі проста не існавала. Я ўжо не мог заставацца спакойным, калі на нас глядзелі звысаку, калі гэтыя пыхлівыя паны велягурystsа разважалі аб сваёй гістарычнай місіі. У такіх выпадках я пытаўся, а што рабіў бы пад Грунвалдам кароль Ягайла, калі б наш Вітаўт не прывёў свае сорак палкоў?

Мы называем сябе ліцьвінамі, але з вуснаў аднаго чалавека я чуў іншае слова - беларусы. Ты не ўяўляеш, як бы я хадеў пагутарыць з ім цяпер. Калі не памыляюся, яго прозвішча было Марцінкевіч. Тады ён служыў у Менску, а я ў канцылярыі ігumenскага маршалка. Памятаю, на губернскім з'ездзе з пана Марцінкевіча пасміхаліся, што світка яму бліжэй да душы, чым сурдут. Ён пісаў вершы на сялянскай гаворцы. Чамусьці я пэўны, што, калі ён не пакінуў свайго занятку, ты пра гэтага чалавека яшчэ пачуеш.

Памятаю, за сталом ён сказаў тост папросту і была бура рогату.

Следчы Явецкі рабіў мне вочныя стаўкі з фурманам Янкам і слугамі з маёнтка. Якімі вачыма глядзелі яны на мяне, калі я таксама загаварыў на іхний мове! Відаць, падумалі, што пан крануўся з розуму. А пан проста зразумеў, што ён адной з імі крыві, што ў яго ёсць свой народ, без якога чалавек падобны на матылька, якога нясе вецер...

Ежы, хлопчык мой, свечка дагарае, а дацягнуцца да новай сам я не змагу.

Я хачу, каб ты запомніў: нельга служыць чалавецтву, не служачы свайму народу...

Свечка пагасла. Пішу гэтыя слова ў цемры. Можа, заўтра мы яшчэ сустрэнемся, але я баюся пайсці, не развітаўшыся.

Дай мне тваю руку, Ежы!..

Пяць мужчын у леснічоўцы

Gloria victis!*

* Слава пераможаным! (лац.)

Травенская навальніца нацешылася маладой сілай і пакацілася над пушчаю далей, але дождж па-ранейшаму шамацеў так заўзята, што ў ягоным шуме дазвання раставала та канне старых ходзікаў. У цеснаватай леснічоўцы было сутонна і плаваў слабы пах мяты і яшчэ нейкіх сухіх зёлак, што пучкамі віселі на шастку ў цёмным надпеччы. Падраная падушка з натрушеным на прыпеку пер'ем і луснуты гаршчок-спарыш у прыдзверным күде казалі воку, што гаспадары чамусыці пакінулі сваё жытло і калі вернуцца - невядома.

Аднак цяпер людзі тут былі. Двух зусім маладых і двух старэйшых мужчын у адноўкавых шэрый світках без шнуроў і ў высокіх, да каленяў, ботах з першага погляду можна было прыніць за паляўнічых. Здавалася, яны ад раніцы гойсалі па лесе, і цяпер пушча падаравала ім гэтую схойню ад залевы.

Але гэта былі не паляўнічыя.

Каля халоднай печы стаялі ў пірамідзе чатыры штуцэры вайсковага ўзору, з якімі не ходзяць на лесавую зверыну, а за поясам кожны з чацвярых мей рэвалвер або пісталет.

Тroe мужчын прымайстрыліся збоч вокнаў, куды раз-пораз кідалі насцярожаныя позіркі; чацвёрты дагары ляжаў на бурносе, пасланым на палку каля глухой сцяны. Яго правая рука была на тальмаху.

Апроч таго, у леснічоўцы быў пяты, і ён ужо ні на каліва не выдаваў на паляўнічага, бо на ім ладна сядзеў цёмна-зялёны мундзір з чырвонымі пагонамі капітана імператарскай арміі.

Пяты быў палонны.

Мужчыны маўчалі, і, хоць кожны з іх маўчаў на свой лад, можна было з пэўнасцю сказаць, што думаюць яны цяпер пра адно.

Нейкую пару гадзін назад шырокі ўтрапелы падворак леснічоўкі быў повен чалавечых галасоў і конскага гігатання. Потым гоман аціх, і перад калодзежным зрубам замёр шыктузброеных людзей. На абымшэльм зрубе вісёу на кароткай дзідзе, апускаючыся краем да самага долу, абцёрханы бела-чырвоны сцяг. Людзі па чарзе выходзілі, цалавалі яго - хто стоячы, хто на каленях - і знікалі за стаўбурамі змрачнаватых вячыстых ялін, што цесна абсталі галіяніну. Адны, перш чым ступіць пад шаты лесу, яшчэ прыпыняліся і крыгчалі на адвітанне нейкія астатнія слова, другія не азіраліся і толькі наддавалі кроку або паганялі коней...

Тыдзень таму атрад інсургентаў цёмнаю ноччу ўвайшоў у павятовы гарадок Горы-Горкі на ўсходзе Беларусі. На пляцы ўжо чакалі колькі дзесяткаў студэнтаў тамтэйшага земляробчага інстытута. Тыя, у каго не было зброі, атрымалі стрэльбы і штуцэры.

Знячэўленая каманда ўнутранай варты супраціўлялася адчайна, але нядоўга. Паўстанцы ўзялі цэйхгаўз, казармы і скарбоўню і без ніводнага стрэлу занялі інстытут. Даўжэй за ўсіх адстрэльваўся з вокнаў кватэры начальнік варты, але на досвітку, які прыспешвала паланіца пажараў, страляніна заціхла і ўвесь горад апынуўся ў руках у інсургентаў.

Камандаваў паўстанцамі высакалобы цёмна-русы чалавек у канфедэратцы, з навіслымі над вузкімі вачыма бровамі і прычасанымі данізу вусамі. Ён меў блізу сарака гадоў, адно плячо трymаў вышэй другога і адзываўся на мяно Тапор. Пад хмурным ранішнім небам ён сказаў прамову перад рэдкім натоўпам сабраных на пляц перапалоханых месцічаў. Пяць-шэсць чалавек у адзенні службоўцаў марна спрабавалі наладзіць аваццю. Тапор перасмыкнуў плячыма, саскочыў з параконкі, на якой стаяў, і аддаў атраду загад рыхтавацца да выступу.

Неўзабаве мяшчане, што сядзелі па хатах, цікуочы на вуліцу праз фіранкавыя візэрункі і шчыліны неадшчэпленых ваканіцаў, зноў пачулі стрэлы. Паўстанцы аддавалі вайсковую паshanu сваім забітым. Іх хавалі пад маладымі бярэзінамі на высокім рачным беразе. Часу збіваць труны не ставала, і сяброў па зброі аддалі зямлі загорнутымі ў рэковізаваныя персідскія дываны.

Надвечар, пакінуўшы цяжкапараненых у інстытуціі дуртуары, інсургенты на лёгкіх фурманках і забраных на конскім заводзе рысаках вырушилі з горада па дарозе на Крычаў. Тапор вёў свае сто пяцьдзесят шабляў і стрэльбаў на злучэнне з атрадам Касы. Паўстанцы мелі загад захапіць магілеўскі артылерыйскі парк і прабівацца на заход.

Узяцце Горак было іх першым і апошнім поспехам.

За шэсць дзён, палячы паперы валасных праўленняў, валячы тэлеграфныя слупы і затрымліваючы пошту, атрад прайшоў палявымі і ляснымі дарогамі болей за сотню вёрст. У кожнай вёсцы паўстанцы збіralі сялян і чыталі маніфест аб надзяленні зямлёй і скасаванні паншчыны. Але з дня ў дзень гэты паход усё больш нагадваў кружлянне аточанага лаўцамі звера. Аршанскі і крычаўскі атрады ўжо былі разбітыя, і камандзір аршанцаў Будзіловіч чакаў у фартэцы расстрэлу. Па наваколлі яшчэ насіліся чуткі, што пад рукою ў Тапара ледзьве не паўтысячы ўзброеных да зубу людзей, з суседнім Смаленшчынам яшчэ ляцелі ў сталіцу панічныя тэлеграмы аб прысылцы дадатковых войскаў, але кінутыя супраць атрада чатыры рэгулярныя роты і два дзесяткі казакоў з гарматаю шчыльней і шчыльней сіскалі сваё кальцо. Каб адrezцаць мяцежнікам шлях за Дняпро, усе паромы і чаўны былі пераведзеныя на правы бераг і пры іх стаялі сялянскія варты. За спайманне паўстанца са зброяй мужыкі атрымлівалі ад бацюхны-цара пяць рублёў, за бязбройнага - тры.

Учора на світанні, пусціўшы карнікаў па падманнім следзе, Тапор перараправіўся цераз Проню і спаліў за сабою паром. Аднак надзея на тое, што атрад прарвецца ў менскія лясы, пагасла ўжо і ў самых адважных сэрцах.

Сёння каля гэтага леснічоўкі Тапор, сапрайднага імя якога не ведаў, пэўна, нават ягоны ад'ютант, звярнуўся да інсургентаў з кароткім словам. Ён гаварыў сечанымі, дарэшты зразумелымі фразамі без усякае патэтыкі. Змагацца цяпер да апошняга - значыць зрабіць паслугу царскім генералам. Паўстанцы мусіць ратаваць сябе дзеля далейшага служэння справе. Выйсці з акружэння можна толькі невялікім купкамі. Хто не адчувае ў сабе ражучасці працягваць барацьбу, няхай здаецца ўладам. Тыя, што складуць зброю не пазней чым паслязаўтра, трапяць пад абвешчаную ўрадам амністыю. У роўным камандзіравым голасе не было ні разгубленасці, ні паняверкі. Так мог гаварыць чалавек, які даастачы выканаў ававязак перад сваімі людзьмі і можа памерці або жыць далей з чыстым сумленнем.

Пасля роспуску атрада каля леснічоўкі, на якую напаўзала чорная з

жаўтлявым падчарэўем навальнічая хмара, разам з Тапаром застаўся ягоны ад'ютант Здзіслаў Міткевіч і яшчэ двое: вольны слухач земляробчага інстытута Сокалаў з прастрэленаю рукој і камандзір ужо няіснага першага плutoна* студэнт Восіп Антановіч. Яны апынуліся заадно не таму, што сябравалі. Калі не лічыць прыяцельскіх дачыненняў камандзіра і ад'ютанта, гэтыя чацвёра былі праста таварышы па зброі. Іх аб'яднала, можа, і не ўсвядомленая яшчэ на ўсю глыбіню думка, што, пакуль яны разам, працягвае жыць атрад. Была і яшчэ адна прычына - палонны афіцэр, ад якога ні на крок не адъходзіўся Антановіч. Капітана артылерыі Крыніцкага ўзялі ўначы на паштовай станцыі пасля шалёнай перастрэлкі, у якой адзін паўстанец быў забіты напавал, а другому куля трапіла ў жывот, і яго давялося пакінуць у доме станцыйнага наглядчыка. Лёс палоннага, які не атрымаў ані драпіны, дагэтуль заставаўся навырашаны.

* Узвода.

Крануты ржою ківач невядома кім заведзеных ходзікаў няўтомна адкройваў ад неабдымнасці часу імгненне за імгненнем, збіраў іх у цяглыя хвіліны, а дождж і не думаў сціхаць. Ён паліваў саламянія стрэхі пустога хлява і адрыны, ля якой прыткнулася кінутая паўстанцамі фурманка, мыў чорнае голле пасаджанага пры хаце дубка, што, не даючы веры першаму цяплу, не спяшаўся выпускаць лісце з пупышак, прыпляскуваў да зямлі малады дзъмухавіннік. Неба над леснічоўкаю было цяжкое і бесправсветнае. У такія вось хвіліны, пад такім небам, людзей апаноўваюць самыя змрочныя і безнадзейныя думкі. Тым больш калі побач ходзіць смерць, а па аднаго яна можа прыйсці зусім хутка, бо ён біўся супраць чацвярых астатніх і забіў іх паплечніка, а можа, і двух, таму што паранены ў жывот таксама мог памерці.

Маўчанне стала гнятлівым і фізічна адчуvalым. Каб парушыць нясцерпную вусціш, нехта павінен быў зараз штосьці зрабіць іх праста прамовіць нейкае слова. Відаць, вастрэй ад усіх адчуў гэтую неабходнасць ад'ютант Міткевіч, прысадзісты гарбаносы чалавек зrudымі бакамі і барадою і навыспаным тварам. Першыя за паўгадзіны слова сказаў, хоць і быў маўкліўцам, менавіта ён.

- Мне згадаўся мой дзед па кудзелі. Стары любіў паўтараць, што ў любым становішчы найперш трэба пад'есці.

Тапор з лёгкаю ўсмешкай кіунуў, і ад'ютант адчыніў дарожны куфэрак. Ён раскінуў на краі шчарбатага стала сурвэтку, і на ёй з'явіліся чорныя сухары, кавалак саланіны і аплеценая раменьчыкамі біклажка. Бадай, адно цяпер яны ўспомнілі, што ў іх ад раніцы не было ўроце ні макулінкі. Усе скінулі здрэнченне і неяк пажлавелі, толькі палонны па-ранейшаму абыякава сядзеў на адзіным у хаце крэсле, зробленым з нязграбнаю прэтэнзіяй на панскасць. Але калі Тапор рукою запрасіў яго да стала, палонны таксама нібы ачуўся і без угавораў падсеў бліжэй.

Камандзір і ад'ютант адпілі з біклажкі седзячы і без слоў. Калі чарга дайшла да Антановіча, ён ускочыў і, трохі тэатральна ўзняўшы руку з біклажкаю, выгукнуў: «За адраджэнне Айчыны!» Гэта быў высокі, па-дзявочаму танклявы юнак з мяккімі рысамі безбародага твару. Калі б не вішнёвая радзімая пляма амаль на ўсю правую шчаку, ён, бяспрэчна, лічыўся б прыгажуном. Антановіч піў, закінуўшы русую галаву, на тонкай шыі перакочваўся востры коўцік.

- Вы забыліся, што мы не на банкеце, - заўважыў камандзір, калі юнак адараўся ад біклажкі.

Чыстая смуглальная шчака Антановіча ўспыхнула, але ён перамаўчаў і перадаў біклажку парапенаму. Той нязграбна ўзяў яе здароваю рукой і адно памачыў вусны. Бацькі парапенага, дваццаць гадоў таму ахрысціўшы сына Апалонам, яўна спудлавалі. Ягоны непрыгожы шырокі твар з рэдкімі, быццам вышчыпанымі вусікамі і цэлыпукаватаем цела настолькі не адпавядалі імю, што яно ўспрымалася амаль як насмешка. Толькі вочы Сокалава былі надзея гожыя сваёй глыбокаю сінечай, у якой свяціліся дабрыня і спагада.

Тапор цераз стол падаў біклажку палоннаму.

- Няхай жыве хрысціянская міласэрнасць, - з іроніяй прамовіў той. - Чалавека накормяць, напояць, а потым...

Ён не дагаварыў.

Капітану Крыніцкаму было за трыццаць. Ён насіў кароткую стрыжку і меў абсівераны валявы твар з адкрытым паглядам карых вачэй і цвёрдымі вуснамі пад цёмнаю шчотачкай вусоў. Здавалася, ён раскаяўся ў сваіх словах, бо хрумстаў сахаром крыху збянтэжана. Антановіч кідаў на палоннага касыя позіркі, якія не абяцалі нічога добра. Сокалаў пазіраў на капітана са спачуваннем, а расчытаць пачуцці Тапара і ад'ютанта на іхніх непарушных тварах было немагчыма.

Пасля падмацунку парапенены заняў сваё месца на бурносе, Тапор і ад'ютант вярнуліся да вокнаў, а студэнт прываліўся плячыма да сцяны і задрамаў. Сон сцёр з ягонага аблічча змрочнасць, пухлаватыя вусны кранула дзіцячая ўсмешка.

Грымець зноў пачало бліжэй: навальніца вярталася. Знячэўку пярун разадраў роўны шум дажджу недзе зусім побач, і Антановіч здрыгнуўся і расплошчыў вочы. Юнак адразу ўспомніў, дзе ён, і ўсмешка пагасла, як кволе цяпельца пад парывам ветру.

- Ведаецце, што мне прыснілася? - са зласлівай маркотаю спытаў ён пасля нядоўгага маўчання. - Тоё, што здарылася роўна год назад.

- Не сказаў бы, што мы ўсё зразумелі, - не адрываючыся ад свайго занятку, азвайся камандзір, які чысціў на каленях рэвалвер.

- Я ведаю, грамадзянін* Тапор, вам будзе смешна. Але мне хochaцца гаварыць пра гэта. Я буду расказваць і смяяцца разам з вамі, - з нейкім хваравітым імпэтам сказаў юнак.

* Форма звароту ў паўстанцаў 1863-1864 гадоў.

- Дык вось, год таму, якраз такой парою, - гаварыў ён, - мы наладзілі фэст з манеўрамі. Які быў час, панове! Сабраліся ў фальварку за дзве вярсты ад горада. Спачатку спявалі гімны, казалі прамовы. Потым практыковаліся ў стральбе. Здагадайцесь, якія ў нас былі мішэні?

Антановіч абвёў таварышаў ганарлівым позіркам.

- Расейскія гербы. Мы стралялі ў расейскія гербы. Таму, хто за пяцьдзесят кроکаў трапіў арлу з двух стрэлаў у абедзве галавы, панна Гелена падносіла келіх свяночнай вады. Панна Гелена таксама страляла разам з намі...

Пачуўшы гэтае імя, Сокалаў заварушыўся, ямчэй уладкоўваючы парапененую руку. Палонны заўважыў яго рух і глянуў на Сокалава з цікавасцю.

- А потым феерверк... - Студэнт на момант заплюшчыў вочы. - Але самае вясёлае было пасля. Па дарозе дамоў знайшлі на ўскраіне пляценъ сажняў на пятнаццаць, далі залп і ў адзін міг узялі гэтую фартэцу прыступам. Уяўляеце? І тут быццам з-пад зямлі з'яўляеца гэты пісклявы таўстун Іверсон, наш

наглядчык. «Вы нем'едленно дольшны разойтис! Иначе вы испортите себе фюсю сфою шизны!» Пакуль ён абяцаў нам самыя страшэнныя пакаранні ад імя дырэкцыі, мы яшчэ цярпелі. Аднак калі стаў гразіцца ад імя гасудара імператара, ужо не стрывалі. Вы калі-небудзь бачылі, як вядуць у хлеў натурыстага маркача? Конча цягнуў яго за гальштук, а я паганяў дручком... Праз два месяцы прыехала следчая камісія, але сведкаў не знайшлося, і гер наглядчык застаўся з носам. Які быў фэст, панове! Хай бы ён доўжыўся вечнасць...

- Хай бы вечнасцю стаў дзень, калі горад быў нашым, - падаў голас паранены.

- Вы памятаеце, як нас прымалі ў прафесара Жабенкі? - жвава падтрымаў яго студэнт. - Як панна Гелена з сястрой танцевалі нам польку...

- Я мяркую, ваш Іверсон ужо данёс і на іх, - зазначуў Тапор.

- Усяго пяць дзён таму! Няўжо толькі пяць дзён? - і Антановіч нібыта не чуў апошніх камандзіравых слоў. - Гэты ўздым, і перамога, і думкі, што ўсё яшчэ наперадзе... Пяць дзён... А цяпер?..

- Жыццё не любіць летуценнікаў, грамадзянін Антановіч. Яно жорсткае да іх.

- Камандзір скончыў чысціцу рэвальвер і звыклым рухам заткнуў яго за пояс. - Я не супраць таго, каб вы займаліся прыемнымі ўспамінамі, але ўлічыше, што мы не адны.

Студэнтаў позірк упёрся ў палоннага і загарэўся непрыхаванай нянатіцю.

- Грамадзянін Тапор, я не разумею, чаму вы дагэтуль не загадалі... У нас ёсць права помсты, і я...

Сустрэўшы ўладны пагляд камандзіра, ён асекся, аднак яго гарачая кроў утаймоўвалася неахвотна.

- І ўсё ж мы недарэмна ўзяліся за зброю. Недарэмна! - зноў загаварыў Антановіч праз хвіліну. Ён імкнуўся пераканаць, відаць, не столькі таварышаў, як сябе самога. - Мы замацавалі крывёю межы будучай Айчыны!

- Паны з жонду былі б задаволенія вамі, - сказаў камандзір.

- Ні ў Літве, ні ў Польшчы нашы войскі не ўзялі больш ніводнага горада! - з выклікам адказаў Антановіч, і паранены з ухвалаю кіўнуў яму.

- Магу толькі паўтарыць свае папярэднія слова, - стамлёна прамовіў Тапор. - Зрэшты, я не вінавачу вас. У вашым вяку чалавек адгукаецца на прыгожыя заклікі хутчэй, чым на голас уласнага розуму.

- Мяне прывялі да ўдзелу ў інсурэкцыі* перакананні, а не прыгожыя заклікі. - Антановіч падняўся і пачаў нервова хадзіць ад стала да дзвярэй і назад. - І не якія-небудзь іншыя прычыны...

* У паўстанні.

- Якія іншыя? - зацікавіўся камандзір.

Паранены чамусыці насцярожыўся.

- Якія? Вы чулі, як трапіў у атрад Арліцкі? Цяпер я магу адкрыць яго таямніцу. Аднойчы на біваку мы разгаварыліся, і ён прызнаўся, што нявеста запатрабавала ад яго доказаў смеласці.

- Bravo! Bravo! - шчыра засмияўся палонны. - Каханне як аснова палітычных поглядаў, або як пазбавіцца ад жаніха. Панове, вы дазволіце мне далучыцца да размовы? Можаце лічыць гэта маім апошнім жаданнем.

Ён гаварыў вясёлым бесклапотным тонам, які дазваляў прыняць ягоныя слова за жарт.

- Ніхто не мае права адмовіць чалавеку ў апошнім жаданні, - прымаючы тон палоннага, адказаў Тапор.

- Між іншым, - заўважыў ад'ютант, звяртаючыся да Антановіча, - Арліцкі браў цэйхгаўз так, нібыта ўсё жыццё толькі тым і займаўся, што браў цэйхгаўзы.

Студэнтавы вусны скрывіла пагардлівая ўсмешка.

- Мне заўсёды здавалася, што ён у любы момант можа перабегчы ад нас на баль да Беклямішава.

Словы юнака прыглушыў удар грому, але палонны пачуў іх.

- Пане Антановіч, вы згадалі тут імя нашага губернатара. Вам вядома, дзе яго дастойнасць зрабіў сабе кар'еру?

- У паліцыі, - пазіраючы не на Крыніцкага, а некуды ўбок, адазваўся юнак.

- А ці вядома вам, што ў маладыя гады ён маліўся на Фур'е і праходзіў па справе Петрашэўскага?.. Вось што робіць час з гарачымі галовамі...

Студэнт спыніўся насупроць палоннага і паклаў руку на рэвалвер.

- Гэта падобна на здзек... - з пагрозаю прамовіў ён.

- Грамадзянін Антановіч!

- Грамадзянін Тапор? - рэзка павярнуўся на голас студэнт.

- Што яшчэ вы маеце нам паведаміць? - спакойна запытаў Тапор.

- Што... што, нягледзячы ні на што, мы пераможам!

У гэтым хлапчукоўскім выбрыку было нешта настолькі адчайнае і чулівае, што халодныя камандзіравы вочы пацяплелі.

- Магчыма, - з нечаканай мяккасцю сказаў ён. - Але не тут. Тут у нас нічога не атрымаецца. C'est une affaire frambee*. Мужыкі вераць у цара і не вераць нам, а без мужыкоў мы - нішто. І ў дадатак паны з Віленскага жонду скасавалі ўсе акты чырвоных. Калі хто-небудзь з гэтых «рэвалюцыянерай» трапіць мне да рук, даю вам слова, павесіць яго на першым прыдатным суку.

* Гіблая справа (франц.).

- У Касы было дваццаць хлопаў, - сказаў Антановіч.

- А дзе яны падзеліся праз два дні? - суха спытаў Тапор.

- Успомніце, - не здаваўся юнак, - як вы чыталі маніфест у царкве і хлопы цалавалі вам рукі...

- А ўвечары таго ж дня папярэдзілі казацкія раз'езды, - сумна ўсміхнуўся камандзір. - Мужыкі хочуць, каб зямля належала ім, а такога паўстання нашы паны баяцца як чорт крыжка. Тут увесь іхні патрыятызм імгненна сходзіць на бзік. Учора яны сплочвалі доўг перад Радзімай тым, што бадзяліся па маёнтках у канфедэратах і падымалі тосты... - Зірнуўшы на худую спіну Антановіча, які па-ранейшаму мераў леснічоўку, ён не скончыў фразу. - А сёння садзяцца і пішуць такія вось лісты.

Тапор выцягнуў з кішэні разарваны канверт.

- Знайшоў у мяху з перахопленай поштай, - растлумачыў ён і з грэбліваю грымасаю пачаў чытаць:

- «Приставу третьего стана Пуцилло К. Е. Вчерашнего дня, возвратившись домой из губернского города Могилёва, нашел я у себя там людей, которые разграбили мой дом и, собрав крестьян, объявили им какую-то противозаконную свободу. А за тем покорнейше прошу ваше благородие...» И гэта далей. Подпіс: «Помещик Август Минкевич».

Студэнт плюнуў у качарэжнік.

- Але ёсць іншыя! - ударыў ён далонню па стале.

- З намі лепшыя людзі імперыі. - Паранены сеў і спусціў з палка ногі. На ягоным непрыгожым твары выступіў румянак.

Палонны павярнуўся да яго і насмешліва сказаў:

- Мяркуочы па вашым вымаўленні, прынамсі, аднаго з гэтых людзей мы маём шчасце бачыць.

- З пайстннем салідарныя многія мае адназемцы. Вось... - Леваю рукой Сокалаў няўклюдна разгарнуў на калене складзены ў колькі столак пакамечаны аркуш. - Вось... Гэта адозва хадзіла нядаўна ў Аршанскім гарнізоне.

Палонны як быццам нечаму ўзрадаваўся. Ён падышоў да Сокалава і зазірнуў у паперыну.

- «Солдаты и офицеры, не обагряйте рук своих...» Так-так...

Пад цяжкім позіркам Антановіча Крыніцкі вярнуўся на сваё крэсла, але на твары ў яго засталося незразумелае ажыўленне.

- Маю паведаміць, што мне гэты... дакумент вядомы. Калі вы дазволіце, панове...

Ён скасіўся на Тапара, і той у згодзе нахіліў голаў.

- Дык вось. Месяца паўтара таму да нашага палкоўніка Мухіна заявіліся феерверкер і двое шараговых з дакладна такой пракламацыяй, якую вы, пане студэнт... прабачце, пане інсургент, трymаеце ў руках і якая выклікае ў вас такі імпэт. Толькі не падумайце, што салдаты прыйшлі агітаваць палкоўніка. Яны прыйшлі данесці. Гэта так уласціва людзям, панове. - Палонны ўсміхнуўся нейкаю цъмянай усмешкай. - Яны сказалі, што пракламацыю даў ім на вуліцы разам з залатоўкаю чалавек у белым паўкажушку. Натуральна, залатоўка паспела ўжо бяследна знікнуць.

Палкоўнік даставіў адозву разам з прыкметамі таго чалавека гараднічаму, дарэчы, свайму добраму прыяцелю. Праз яго мы потым і даведаліся пра далейшыя падзеі. За вечар і ноч паліцыя, як і трэба было чакаць, нікога не знайшла, а раніцою гараднічы ўспомніў, што сам бачыў на вуліцы гэтага чалавека ў паўкажушку. Гараднічы нават ведаў яго. Гэта быў... тут, панове, я раблю нотабена... гэта быў нейкі пісар сёмай акругі шляхоў зносін Мечыславу Савініч, што прыехаў на гасціны з Магілева. А ў Воршы таксама пісарами служыць у казначэйстве ягоны родны брат. Гараднічы выклікае гэтага аршанскага пісара, і той пацвярджае, што ў брата сапраўды ёсьць белы паўкажушок. А ўжо праз чвэртку гадзіны (заўважце, панове, колькі часу спатрэбілася чалавеку, каб наважыцца пагубіць другога чалавека), праз чвэртку гадзіны ва ўправу прыбег і сам гэты Мечыславу Савініч. Прыйбег і стаў дапытвацца ў гараднічага, ці не падазрае яго той у зламыснасці. І, між іншым, заявіў, што, калі атрымае пасведчанне, што невінаваты, адкрые сапраўднага злачынцу і ўкажа, дзе яго можна злавіць.

Чацвёра мужчын слухалі надзіва ўважліва.

- Мы з вамі, панове, цудоўна разумеем, што ніякага пасведчання аб невінаватасці ніхто атрымаць не можа, - працягваў палонны. - Хаця б з тae прычыны, што такіх пасведчанняў, так бы мовіць, проста не існуе ў прыродзе. Гэта самае і растлумачыў яму гараднічы. Але Савініч заяўляе, што, пазнаёміўшыся днямі з аўтарам пракламацыі у цукроўні, з самых першых слоў западозрыў яго і вырашыў падтрымаць знаёмства выключна з мэтаю данесці ў паліцыю. Ён настолькі ўвайшоў у ролю, што пачаў ужо не прасіць, а патрабаваць паперу аб тым, што першым зрабіў данос. Але гараднічы не дурань

і цану збіць умее. Ён зауважыў, што данесці можна і не займаючыся ўручэннем пракламацый салдатам. На гэтым таргі скончыліся, і Савініч абвясціў, што чалавек з адозвамі пешшу накіраваўся ў Віцебск. Савініч выказаў гатоўнасць асабіста ўдзельнічаць у пагоні і выехаў з двума паліцэйскімі на паштовых конях. На шостай іці сёмай вярске яны здагналі чалавека, у якога быў пісталет і пачак пракламацый... Цяпер яго чакае катарга.

- Мярзотнік... - працадзіў Антановіч. - Странаць такіх.

Палонны падняў брыво.

- Каго вы маеце на ўвазе?

- Вашага Савініча!

- Наконт мярзотніка цалкам з вамі згодны. Але мой ён у такой самай меры, як і ваш, пане інсургент.

Зноў гакнуў і рассыпаўся сухім трэскам пярун.

- Дзеля чаго вы расказалі нам гэту гісторыю? - калі аціхлі грымоты, пацікавіўся камандзір.

- Каб спытаць, як вы збіralіся перамагчы з такімі патрыётамі, як Савініч?

- І толькі? - Тапор кінуў на палоннага хуткі позірк. Іхнія пагляды на імгненне сустрэліся і разляцеліся, быццам більядавыя шары пасля ўдару спрэктывка ванага гульца.

Палонны сцвярджальна кіунуў стрыжанай галавой. У ражках яго цвёрдых сціснутых вуснаў нібыта затаілася ўсмешка, але ў паўэмроку леснічоўкі гэта магло проста здавацца.

- Колькі б нягоднікаў ні было сярод якога-небудзь народа, я веру, што сумленных людзей у яго ўсё адно болыш, - сказаў паранены. - Я... мы ўсе... хацелі б мець за сумленнага чалавека і вас.

Антановіч, пратэстуючы, махнуў рукой.

- Паберажыце сілы, пане Сокалаў, - з'едліва прамовіў палонны. - Паверце, у вас нічога не атрымаецца. - Ён кпліва ўсміхнуўся. - Хаця, шчыра кажучы, я менш здзівіўся б, убачыўшы паміж інсургентаў сябе, а не вас. Вы, рускі чалавек, дваранін... Што прывяло вас сюды? Таксама капрыз нейкай легкадумніцы?.. - Здавалася, Крыніцкі хацеў прадоўжыць сваю думку, але чамусыці стрымаўся.

- Калі паўстанне пераможа, гэта будзе спрыяць вызваленню і мaeй Радзімы, - ломкім голасам сказаў паранены.

- Вы пачынаце займацца сафістыкай. Ваш народ і ваша Радзіма свабодныя.

- Народ, які пануе над іншымі, не можа быць свабодным. Ён разбэшчваецца і жыве ў духоўным рабстве.

Вузкія очы Тапара як быццам расплюшчыліся шырэй і глядзелі на Сокалава з усцешлівым здзіўленнем.

- Вы ведаеце, што вас будуць судзіць значна суровей, чым шмат каго з ваших таварышаў? - пасля цяглай пярэрвы спытаў палонны.

- Mon siège est fait*, - Сокалаў у абладзе хвалявання тузануў параненаю рукой і зморшчыўся ад болю. - Я не ведаю, які лёс нас чакае, але мяне не пакідае адчуванне, што гэтыя некалыкі дзён - галоўныя дні майго жыцця. Чалавек павінен нечым апраўдаць свой прыход на зямлю...

* Я зрабіў свой выбар (франц.).

З-за спіны ў палоннага Антановіч рабіў аднакашніку знакі, якія выказвалі захапленне.

- Вы яшчэ вельмі малады... - У голасе ў Крыніцкага ўжо не было з'едлівасці, а

чулася штосьці іншае: ці то шкадаванне, ці то незразумелы смутак.

- Не ўсё можна вытлумачыць узростам, пане капітан, - адказаў за параненага Тапор.

Сокалаў працягваў моршчыцца і ніяк не мог прымасціцца лацвей. Міткеўіч адарваўся ад вакна, кіўком загадаў студэнту заніць ягонае месца і, памацайшы ў параненага развязрэджаную руку, пачаў рабіць перавязку.

- Ніхто ў такі дождж сюды не сунецца. - Антановіч павярнуўся да вакна спінай і сачыў за ўмелымі рухамі ад'ютанта.

- У каго засталася корпія? - спытаў Міткеўіч, з асцярогаю адкручуаючы рудую ад закарэлай крыві рэшту бінта.

Студэнт падхапіўся і дастаў з паходнае кайстры невялікі пакунак. Словы, якія ён сказаў пры гэтym, былі неабавязковыя, але не сказаць іх ён, відаць, не мог.

- Гэтую корпію шчыпала панна Гелена...

Засяроджанасць на твары ў параненага раптам змянілася разгубленасцю, аднак ён хутка авалодаў сабой. Міткеўіч паклаў на рану свежай корпіі і стаў бінтаваць. Скончыўшы, ён разарваў край бінта зубамі і завязаў акуратны вузельчык.

- Баліць? - запытаўся ён і, не чакаючы адказу, прынёс са стала біклажку.

У непаленай хаце было халаднавата, і гэтym разам паранены зрабіў колькі глыткоў. Ён адразу закашляўся, і Міткеўіч асцярожліва пастукаў далонню яму па рамёнах. Ад'ютант перадаў біклажку камандзіру. Той адмоўна пакруціў галавой. У вачах у Антановіча, зусім як у хлапчуга, што збіраеца выкінуць коніка, заскакалі чорцікі, але не вясёлья, а змрочныя і зацятые. Атрымаўшы біклажку, ён баўтануў яе і з выклікам абвясціў.

- За нашу вялікую Айчыну ў межах семдзесят другога года!

- Здаецца, я ўжо тлумачыў вам, што мы не на банкете. - У спакойным голосе Тапара з'явіліся ноткі ўквеленасці. - У мяне склалася ўражанне, што мы з вамі ваюем за розныя мэты. Я супраць выключных правоў шляхты. Я за тое, каб даць мужыкам зямлю і сапраўдную волю. А без гэтага на адраджэнне Айчыны яны, прабачце, хацелі...

- Як вы... - задыхнуўся Антановіч, - як вы можаце?

- Магу. Хаця б таму, што дзеля гэтага адраджэння зрабіў болыш, чым вы, грамадзянін былі камандзір першага плутона. Дарэчы, я спадзяюся, вы не будзеце ўслед за некаторымі пераконваць мяне, што сяляне тых вёсак, праз якія мы праходзілі, належаць да польскага племені?

- Значыцца, вы з паноў сепаратыстаў?! З тых, што знайшлі сабе гэтую Беларусь і ўхапіліся за яе, як тапелец за трэску. Я чую, нехта з іх нават выдае на сялянскай гаворцы газету.

- А чаму вас так устурбавала, што нехта друкуе газету зразумелаю мужыкам моваю?

- Таму што цяпер, як ніколі, трэба аб'яднацца пад адным сцягам. Сярод нашых былі такія, што хадзілі вучыць па-мужыцку ў патайнай школцы*. Я заўсёды казаў, што гэта памылка. Будучыня для гэтага народа толькі ў зліці з намі. - Студэнт рашуча размахваў біклажкаю.

* У Горках напярэдадні паўстання існавала нелегальная беларуская школа, дзе выкладалі студэнты земляробчага інстытута.

- Чаму? - У голосе ў Тапара ўжо не чулася раздражнення. Ён быў па-

сапраўднаму захоплены спрэчкай.

- Хаця б таму, што... Скажыце, дзе іх паэты? Дзе гісторыкі? Палітыкі?.. У іх нікога няма.

Вузкія карыя вочы Тапара загарэліся вясёлай злосцю.

- Грамадзянін Антановіч, вы выпадкова не чулі пра спосаб, якім можна даказаць, што органы слыху ў павукоў знаходзяцца на нагах?

- ?

- Павука садзяць на стол і загадваюць бегчы. Ён бяжыць. Тады яму адрываюць ногі і зноў кажуць: «Бяжы!» Ён не можа. Адсюль робіцца выснова, што вушы ў павука на нагах.

- Я не зусім разумею... - насцярожана азваўся юнак.

- Той самы прынцып доказу, грамадзянін Антановіч. Спачатку мове цэлага народа пакідаюць правы толькі ў сялянскай хаце, а потым разводзяць рукамі: маўляў, гэты народ няздатны стварыць літаратуру. Спярша адбіраюць у яго гісторыю, прымушаюць забыць мінулае, якім мог бы ганарыцца любы эўрапейскі народ, а потым пытаюцца: дзе яго гісторыкі?..

- Bravo! - падаў голас палонны. - Баюся, вашаму юнаму сябру няма чаго запярэчыць.

- Вас можна павіншаваць, грамадзянін Тапор, - з'едліва сказаў Антановіч. - У вас з'явіўся паслядоўнік.

Тапор, пакінуўшы гэтыя слова без адказу, загаварыў:

- Пане Крыніцкі, я разумею, чаму вы слухалі нас так пільна.

- Калі вы маецце на ўвазе маё пажоджанне, вы не памыліліся. Я з карэннай полацкай шляхты. Аднак, пан Тапор, я не хачу, каб у вас заставаліся нейкія ілюзіі. Гонар мне даражэйшы за жыщцё. І потым, калі б я нават не быў звязаны прысягаю і спачуваў вашым поглядам, не ў маіх правілах увязвацца ў безнадзейныя справы.

- Якія справы вы называеце безнадзейнымі? - рэзка спытаў Тапор.

- Тыя, што не пакідаюць па сабе нічога, апрача крыві і сірот, - не менш рэзка адказаў палонны. - Можа, вам і вашым сябрам апошняе і неістотна, а ў мяне дзве дзяцей, за якіх я нясу адказнасць перад Богам і самім сабой.

- У яго іх чацвёра, - Тапор паказаў на ад'ютанта.

Палонны знячэўку сумеўся. Ён быў падобны цяпер на чалавека, які перажывае сваю віну. Магло падацца, што капітан ведаў, колькі дзяцей у Міткевіча. Праз хвіліну ён узяў сябе ў рукі, і ўсё ж голас у палоннага гучай ужо не так упэўнена.

- Калі я не памыляюся, пане Тапор, вы самі надоечы прызналі, што прайгралі сваю гульню.

- Я буду з вамі спрачацца, пане капітан!

- Мне здаецца, апошняе слова ў спрэчцы ўсё адно застанецца за вамі.

Злавесны сэнс сказанага змусіў параненага зноў сесці. Ён правёў вачыма па хаце, шукаючы нейкай падтрымкі, і спыніў позірк на ходзіках, гіра якіх апусцілася амаль да самае падлогі. У вачах у Сокалава мільганула роспач. Антановіч, наадварот, неяк паарлеў. Толькі ад'ютант нічым не выяўляў сваіх пачуццяў, быццам гаворка ішла аб рэчах, якія яго зусім не датычылі.

- Я буду з вамі спрачацца, - паўтарыў Тапор. - Так, цяпер наша барацьба найверагодней скончыцца паразаю. Але гэта не азначае, што яна скончыцца нічым. Частцы людзей ва ўсе часы было ўласціва ўвязвацца ў так званыя

безнадзейныя справы. Калі б не гэтыя людзі, мы з вамі сядзелі б сёння не тут, а дзе-небудзь каля самавара, бавячы час за размоваю, чаму нехта атрымаў чарговы чын, а ў некага выйшла затрымка. Мы былі б добра надзейныя падданыя імперыі, шчаслівия шчасцем сыйтай жывёлы. Вы разумееце, пра што я кажу? Пра тое, што называецца ідэаламі. Я ўпэўнены: калі б не герой Касцюшкі, калі б не паўстанне трыццатага года, не існавала б ні сённяшняга мяне, ні маіх людзей. І вас, капитан, - таксама. - Тапор яшчэ вышэй падняў правас плячо. - Ідэалы жывяя, пакуль яны жывуць у сэрцах. Калі яны застануцца толькі ў старых кнігах, яны памруць. Кнігі можна схаваць у сковішчах, куды нельга даступіцца, а можна проста спаліць. Каб ідэалы жылі, трэба, каб за іх нехта гінуў. Такі закон. А таму - *Gloria victis!* Хай і цяпер мы не пераможам, але ўрэшце людзі пачнуть разумець, што яны не статак, а народ. - Тапор сціснуў пальцы ў кулак. - Народ! У яго ўжо ёсьць імя і калі-небудзь з'явіцца годнасць.

- Шукайце для сваіх казаняў бязвусых хлопчыкаў, - са злосцю абазваўся палонны. - Са мной у вас нічога не атрымаецца. Найлепшае, што вы можаце зрабіць, - не цягнүць час, а расстраляць мяне, pour encourager les autres*.

* Каб узбадзёрыць іншых (франц.).

Антановіч наблізіўся да камандзіра і нешта шапнуў. Тапор перамаўчаў. Яго ніzkія бровы навіслі над вачыма яшчэ ніжэй.

За вокнамі шапацеў дождж. Палонны, закінуўшы нагу за нагу, з абыякавым выглядам пазіраў на ходзікі. На іх было без пяці пяць. Сокалаў імкнуўся сустрэцца вачыма з Тапаром, але той унурывоўся ў пыльны кут.

Стрэлкі ходзікаў паказалі пяць. Палонны раптам устаў.

- Пане Тапор, мне трэба канваір.

Антановіч ускочыў з лавы. Тапор з ад'ютантам абмяняліся хуткімі позіркамі, і Міткевіч таксама падняўся.

- Пайду я, - запярэчыў Антановіч і зрабіў крок да дзвярэй. Ён быў бледны як смерць.

- Не, - сказаў ад'ютант.

- Я! - крыкнуў студэнт.

З абраза над сталом дакорліва глядзелі на людзей валошкавыя вочы Міколы-цудатворца.

- Камандзір першага плutoна! - Ад хвосткіх слоў Тапара юнак міжволі выцягнуўся. - Пойдзе Міткевіч. Гэта загад.

Антановіч закусіў губы і адварнуўся да вакна. Ягоныя плечы біла дрыготка.

Калі дзвёры зачыніліся, паранены лёг тварам да сцяны. Тапор з Антановічам сачылі, як палонны і ад'ютант, які трymаўся крокі на тры ззаду, прайшлі пад дажджком паўз студню і схаваліся за рогам адрыны.

Праз нейкую хвіліну ў небе грымнула і амаль адразу загрымела зноў. Паранены ўздрыгнуў і сеў. Непрыхаваны боль у сініх вачах зрабіў спалатнелы твар трагічна прыгожым.

- Ходзікі... - пачаў і не скончыў Сокалаў.

Камандзір скасіў вока на застылы ківач і, таргануўшы вышэйшым плячом, не адказаў. Студэнт нервова глядзеў у вакно. Нарэшце на сцежцы з'явіўся Міткевіч. Ён ішоў адзін.

- Я разумею, на вайн€ трэба быць жорсткім, - нібыта баючыся цішы, загаварыў паранены. - Але як гэта страшна... Калі чалавек хаваўся разам з

табой ад дажджу і еў твае сухары...

- Не забывай, што ён забіў Дамарацкага і параніў Кончу, - адрывіста сказаў Антановіч.

Ляпнулі дзверы сянец, на парозе стаяў Міткевіч. Ён меў выгляд чалавека, якога кагадзе з галавой акунулі ў ваду. З барады крапала, з навылёт прамяклай світкі ў момант набегла вялікая лужына. Не кажучы ані слова, ад'ютант прагна прыклаўся да біклажкі. Антановіч таксама маўчаў, але было відаць, што яго грызе нейкая неадчэпная думка. Яму рупіла нешта спытаць, аднак ён марудзіў, як быццам гэтае нешта было надзвычай важлівым і ад яго вельмі шмат залежала. І ўсё ж Антановіч адважыўся:

- Ён... адчуваў?

Міткевіч, няўцягна паглядзеўши на юнака, адказаў не адразу.

- Хіба вы не зразумелі, што ён сам не хацеў цягнуць? - Ад'ютант скінуў цяжкую світку і пачаў сцягваць боты.

- Ён што-небудзь казаў вам? - працягваў Антановіч.

- Не.

- Мне здалося, вы стралілі якраз тады, калі грымеў і гром? - дапытваўся студэнт.

- Я не хачу гаварыць пра гэта, - адгукнуўся Міткевіч, пазіраючы ў вакно.

- Чаму? - падазронна спытаў Антановіч.

Ад'ютант змоўчаў. Антановіч з хвіліну вагаўся і раптам імкліва выйшаў у дзвёры.

- Зараз будзе бура, - прамовіў Міткевіч.

Тапор ледзь прыкметна ўсміхнуўся. Сокалаў здагадаўся, забыўшыся на параненую руку, усхапіўся з палка і ўзбуджана забегаў па хаце. Ад'ютант змеціў, што ходзікі стаяць, спраўдзіў час па сваім бурэ і, падцягнуўши гіру, пусціў ківач.

Антановіч уварваўся ў леснічоўку, як віхор.

- Цела няма! Вы адпусцілі яго! - З перакошаным тварам і рэвалльверам у руцэ ён кінуўся на Міткевіча. Ад'ютант няўлоўным рухам выбіў з рук у юнака зброю і прыціснуў рэвалльвер нагой. Яны, абодва мокрыя да ніткі, з наліплымі на лбы валасамі, стаялі адзін супраць другога і цяжка дыхалі.

- Я меў... у вас... прытулак і хлеб, - задыхаючыся, гаварыў студэнт. - Я любіў вас за мужнасць, за тое, што вашы грошы былі грашыма паўстання. Я да апошняга вेрыгў, што вы... А вы аказаліся нягоднікам, пане Міткевіч... Я магу плюнуць вам у очы. Грамадзянін Тапор, загадайце арыштаваць вашага ад'ютанта!

- У чым вы яго абвінавачваеце? - з непраніклівым тварам спытаў камандзір.

- У тым, што ён адпусціў на волю свайго даўняга прыяцеля капитана Крыніцкага.

- Як?! - ускінуўся паранены.

- Я быў прыніты ў ягоным доме, - студэнт з пагардаю кіўнуў на Міткевіча, - і няраз сустракаў там Крыніцкага, чуў яго імя. Я адчуваў, адчуваў, але я спадзяваўся да апошняй хвіліны... Толькі таму я змаўчаў і дазволіў ісці яму. Якая наіўнасць!..

- Грамадзянін Міткевіч, гэта праўда? - звонкім голасам запытала паранены.

- Так, мы былі знаёмыя, - вытрымаўши ягоны позірк, адказаў ад'ютант.

- Вы чуеце? Чуеце? - павярнуўся Антановіч да камандзіра.

- Я ведаў гэта.
- Вы хочаце сказаць, што здагадаліся?
- Не, я ведаў гэта з самага пачатку.
- Значыцца, вы... таксама спадзяваліся, што... - у голасе ў юнака жыла надзея.

Тапор пахітаў галавой.

- Тады чаму вы загадалі ісці яму?
- Дазволыце мне не адказваць на ваша пытанне. Калі-небудзь вы зразумееце самі.

- Гэта зрада! - закрычаў Антановіч. - Зрада! Зрада! - Ён быў страшны.

Радзімая пляма на шчацэ зрабілася попельнай.

- Апамятайся, Восіп, - загаварыў Сокалаў. - Гэта абсурд.

Студэнт павёў вакол няўцягнымі, амаль вар'яцкімі вачыма, бяссіла апусціўся на лаўку і, абхапіўшы голаў рукамі, заплакаў.

- Ён стравяў у нас... Ён забіў Дамарацкага... - вырывалася ў яго скрэзъ усхліпы. - Мы разам раслі... Яны не шкадуюць нас, а мы... Я павінен быў забіць яго... Хоць аднаго ворага... Хоць аднаго...

- Удзел у паўстанні вымяраеца не колькасцю забітых, - прамовіў Тапор. Ён глядзеў на юнака са спагадаю.

Плечы ў Антановіча трэсліся. Гэтае відовішча было для параненага невыносным, і ён не вытрымаў:

- Восіп! Панне Гелене было б сорамна за цябе.

Нягучныя слова падзейнічалі адразу.

- Што ты сказаў? Якое права ты маеш згадваць тут гэтае імя?

- Яно дарагое і мне, - мякка адказаў Сокалаў.

- Што?! - Студэнт ускінуўся на ногі. Ён ужо не плакаў.

- Утаймуй сваю недарэчную рэёнасць, - з лёгкім сумам адазваўся паранены.

- Я хачу, каб ты выказаўся ясней!

- Восіп, мы не адны.

- Я патрабую!

- Ну добра, - пакутліва чырвaneючы, сказаў Сокалаў. - Я... прызнаўся панне Гелене... у сваіх пачуццях.

- Вось як! - пагрозліва прамовіў Антановіч.

Тапор з ад'ютантам глядзеў кожны ў сваё вакно.

- Я рады, што ты супакоіўся, - сказаў Сокалаў.

- Я супакоюся толькі тады, калі ты скажаш мне ўсё.

- Няўжо ты не разумееш? Восіп, ты павінен быць варты яе кахрання.

Антановіч падбег да параненага і імпэтна пацалаваў яго. Збянтэжаны і разгублены, не ведаючы, што рабіць, ён прысеў поруч з Сокалавым на палок.

У запанавалай цішыні з'явіўся нейкі новы гук. Гэта было таканне ходзікаў. Дождж высільваўся, неба ўжо не гримела.

Тапор* разгарнуў на стале мапу.

* З тae прычыны, што інсургенты, якія сталі героямі гэтай гісторыі - рэальныя асобы і названыя тут сапраўднымі імёнамі, неабходна заўважыць, што пад мянушкаю Тапор хаваў сваё імя адзін з прадстаўнікоў «чырвонага» крыла паўстання, на той час вайсковы начальнік Магілеўскай губерні Людвік Звяждоўскі (1825-1864).

- Будзем прабірацца ў Магілеў, - сказаў ён пасля роздуму. - У бліжэйшым

маёнтку зменім адзенне. З Магілева - на захад, туды, дзе паўстанне працягвае ўца.

За вокнамі пасвятлела, на небе з'явіліся акраўкі блакіту.

- Апроч таго, - прамовіў камандзір, - у нас ёсць прычына зрабіць у Магілеве візіт нейкаму пісару Савінічу. Вы чуеце, грамадзянін Антановіч? Калі вы будзеце настойваць, мы, бадай што, даручым гэты візіт вам.

Студэнт кіўнуў стрымана, але ў ягоных вачах была ўдзячнасць.

- Трэба ісці, - сказаў камандзір.

Чацвёра мужчын падняліся і разабралі з піраміды зброю.

1985

Далёка да вясны

Аляксандар павінен памерці. Ён памрэ, а разам з ім памрэм і мы, яго ворагі і забойцы.

Чалавек адклаў вечнае пяро і задумаўся.

За вакном яшчэ быў змрок, але дзесьці ўжо нараджаўся новы дзень. Першы дзень вясны, падумаў чалавек.

У гэтую ноч ён крыху нечакана для сябе самога спаў моцна і нічога не сніў, хоць прахапіўся вельмі рана. Сёння ён меў шмат клопатаў, куды болей, чым у звычайны чалавечы дзень, і першы з іх быў вось гэты - пяро і аркуш паперы, на якім застануцца ягоныя думкі.

У пакоі, увесь абсталюнак якога складаўся з вузкага, як труна, ложка, незасланага стала пры вакне і крэсла, было зімна, але чалавек не адчуваў холаду. Ягоны позірк адараўся ад вакна і слізгнуў па стале. Побач з газавай лямпай стаяла вялікая талерка з грубай парцаляны, на ёй чарнела горка попелу ад спаленых увечары папераў. Чалавек адчыніў фортуку, вытрас попел у досвітную цямрэчу і паставіў талерку на падвоканне. Парадак на стальніцы спадабаўся яму, але, каб зноў узяцца за пяро, чалавеку яшчэ не хапала.

Ён узяў лямпу і падышоў да невялікага авальнага партрэта, што вісіць на голай сцяне над ложкам. З пажоўклай фатаграфіі глядзела маладая жанчына ў белай сукні. Яны былі надзвіва падобныя: чалавек, што стаяў перад партрэтам, таксама меў не больш за дваццаць пяць гадоў, у яго быў такі самы высокі чысты лоб і ўважлівы пагляд з-пад тонкіх бровоў, такі самы ўпэйнены і прыгожы малюнак вуснаў...

Ён зняў фатаграфію, і ягоны твар перасмыкнула: ад святла па сцяне разбігаліся прусакі. Узяўшы з падвокання книгу, ён на хвілю затрымаў яе ў руках - гэта быў інстытуція падручнік фізікі, потым паставіў книгу «хаткай» і прыладзіў партрэт так, каб сустракаць матчын позірк.

Было чуваць, як наверсе ўжо затупала, ставячы самавар, прыслуга. Ён яшчэ некалькі імгненняў памарудзіў, а потым схіліўся над столом. Пяро лёгка, нібы чалавек пісаў звычайны ліст, забегала па паперы.

Не перачытваючи, ён паклаў ліст у кішэню сурдута і адразу пачаў апранацца.

Рэзка ляпнулі дзвёры параднага. Чалавек, праводзячы вачыма лёгкі вазок з бесклапотным, яшчэ начным жаночым смехам, з насалодаю ўдыхнуў марознае паветра, наставіў каўнер падношанага зімовага паліто і рушыў па пустэльнай вуліцы.

У конусах святла пад ліхтарнямі вецер круціў рэдкія сухія сняжынкі. Цераз вуліцу паўзлі белыя вужакі дуйкі. Чалавек здзівіўся, што яму цёпла ў сваёй не надта ўгрэўнай апратцы. Першы дзень вясны, зноў падумаў ён і сам сабе ўсміхнуўся.

Жаночы смех з санак, што схаваліся за павароткаю, яшчэ звінеў у вушах, і яму згадаўся іншы, грудны і ціхі, як галубінае буркаванне, смех Юлі, а на памяць успыла ўся нядайняյ паездка дахаты. Бадай, толькі цяпер, на прадзымутай вятырскам вуліцы, ён па-сапраўднаму даў веры, што тыя тры дні не прымроіліся яму, а папраўдзе былі.

Усё гэта было. І перамененая завеяй вечаровая дарога з густымі ценямі ад сумётаў, і пырханне акрытага гуњкаю дэраша, і прыхільнае маўчанне знаёмага мужыка, што няраз падвожіў яго, яшчэ гімназіста, ад станцыі. А потым - сонная, занесеная снегам да самых стрэх вёска, і маёнтак, і дзвёры, што дыхнулі прытульным цяплом, і ўсцешана-недаверны ўскрык Юлі.

Пакуль падносілі чарку возніку і хапатліва збиралі на стол у гасцёўні, ён адчыніў валізку з пецярбургскімі гасцінцамі: памаранчамі і рапат-лукумамі для ласухі Юлі і скрыначкай гаванскіх цыгар - бацьку. Сястра няўзнак падкралася ззаду і, паклаўшы падбародак яму на плячо, з пералівамі ў голасе спытала:

- Ой, Ігнась, і хто табе так хораша склаў валізку? Напэўна, нейкая панна?
- Так, панна. У мяне шмат добрых паненак ёсць, - жартам адказаў ён.
- Не веру! - тупнула ножкай Юля. - Толькі адна.

Яшчэ перад адъходам цягніка, на сталічным вакзале, няуважліва слухаючы ў купэ суседа, які, задыхаючыся ад патрыятызму, чытаў газетнае паведамленне, што генерал Скобелеў узяў апошні форт тэктніцу У Закаспійскім стэпе, Ігнат наважыў забыць, што яго чакае, і жыць гэтыя трэй дні бесгурботна і шчасліва, як тады, калі прыязджаў дахаты з гімназіі. Ён не надга верыў, што з ягонае задумы нешта атрымаецца, але, як ні дзіўна, часам яму сапраўды ўдавалася забыцца на ўсё і пачуць сябе бесклапотным. Відаць, сама душа ведала, што гэтыя трэй дні патрэбны яму менавіта такім, каб потым ён быў даастатку моцны і не зрабіў аніводнае памылкі.

Гэтая шчасная бесклапотнасць агортвала яго ўранні, калі ён прачынаўся на старой, знаёмы з маленства пярыне і сіцішана глядзеў на марозныя візэрункі на шыбах. У тыя хвіліны згадвалася нешта светлае і неацэннае - дзяўчынка-падлетак, з якой яны на куццю няўмела і, відаць, або ўпершыню ў жыцці цалаваліся ў халодных сенцах, вандроўны катрыншчык-паляк, якога бацька прытуліў у маёнтку на цэлы месяц, і ледзь не штовечар яны ўдвух - катрынка і скрыпка - давалі хатнія канцэрты для ўсёй ваколіцы. Ён перагортваў у ложку «Шляхціца Завальня»*, і схаваныя ў гэтым томіку задаўненныя дзіцячыя страхі, цмок з пеўневага яйка і вядзьмарка Белая Сарока, здаваліся яму больш рэальнымі, чым назіранні за царскімі выездамі або лекцыі аб дынамітных прыладах.

* «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» - книга аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Баршчэўскага.

Перад полуднем, паглядаючы на старую кухарку Тэклю, якая слугавала і засталом, ён весела дэкламаваў на памяць:

І з пастаялкай жур сцюдзёны,
А з кашы сала аж цякло,
Ды і гусіціны смажонай
Уволю ўсім багом было.
Як унясла ж на стол каўбасы,
Бліны аўсяны ў ращаце,
Аж слінкі пацяклі ў Тараса
І забурчала ў жываце...

Побач з самотнай постаццю ранняга прахожага спыніўся раміznік. Але чалавек адмоўна махнуў рукой. Ён яшчэ меў часу пабыць сам-насам са сваімі

прыгадамі, з самым, можа, дарагім, што ў яго цяпер заставалася.

Юля, улюбёная сястра. Яна так і не здагадалася... Яна раскладвала пасля вячэры пасъянс, а ён маленькімі глыткамі піў завараную на баркуне гарбату.

- Што кажуць карты? - знешне бестурботна, але з нейкай лёгкаю трывогай спытаў ён.

- Што хутка тваё вянчанне, - пачырванеўшы, адказала сястра. - Я ўяўляю, як ты цяпер жывеш там, у Пецярбурзе, - мройліва працягвала яна. - Увесь дзень займаешся навукай, а ўвечары... Увечары вы з ёю едзеце ў тэатр. Напэўна, вы бываеце на балях. Уяўляю, як ты вядзеш яе пад руку цераз залу, абое такія маладыя, прыгожыя...

- Паваражы сабе, - мякка спыніў ён сястру, пазіраючы на тонкія чорныя абадкі сваіх пазногцяў, так і не адмытыя сляды доўтай работы са шрыфтамі. Яна даведаецца пра ўсё, але няхай гэта будзе не цяпер, думаў ён. Ігнат не хацеў, праста не мог разбурыць створаны яе фантазій свет, у якім ён нібыта жыў. У гэтым свеце не было месца нелегальнай друкарні, арыштам, пакаранням смерцю на досвітку.

- Паваражы сабе, - паўтарыў ён.

У тыя тры дні ён чуў сябе добра і з бацькам, хоць яны ніколі не былі блізкія. Ігнат змеціў, што пасля матчынай смерці гэты цяжкі, часам нават дэспатычны чалавек хутка ссівеў і страціў усю сваю нядайную ўпэўненасць. Седзячы за столом, бацька часта кідаў патайны позірк на такі самы, як і ва ўбогім сынавым жытле, авальны партрэт і потым доўга праціраў насоўкаю пенснэ. Гэта кранала Ігната і прымушала дараваць бацьку яго неразуменне, ягоныя былыя папрокі, што сын, найлепшы вучань Беластоцкай рэальнай гімназіі, забіў сабе галаву хімерамі і можа наклікаць бяду на ўсю радзіну Грынявіцкіх. Ігнату хацелася, каб бацька не ведаў, што сын паўгода таму выключаны з інстытута, і ён старанна пераводзіў усе рызыкоўныя размовы на падзеі ў Грынявічах і наваколі. Бацька нічога не здзяяваў, ахвотна і неяк мітусліва адказваў на нішчымныя пытанні і нараджаў у сынавай душы яшчэ большае шкадаванне.

Але ўсё было, відаць, не так праста.

У апошні вечар ён патрасіў бацьку сыграць на скрыпцы, і той знячэўку зайграў паланез, прысвечаны Касцюшку. Ужо назаўтра, у цягніку, калі за вакном купэ праносіліся аблітая нежывым месяцавым святлом аснежаныя беларускія лясы і ў ім зноў загучала, паланіўшы душу, урачыстая і журботная мелодыя паланеза, Ігната апякла раптоўная думка: «Няўжо бацька здагадаўся?..»

Тае начы ў яго быў прыступ паняверкі, яму ўявілася, што край ужо немагчыма абудзіць, што ўсе надзеі згарэлі ў полымі апошняга паўстання і застаўся толькі халодны попел. «Ці не паспяшаліся мы назваць гэты люд нацыяй? - думаў ён. - Хочам заявіць аб ягоных правах, назвалі будучы часопіс «Гоманам»*, але ці загамоніць беларускі люд, ці паўстане? А мо зноў, як пачнецца паўстанне, будзе выдаваць змагароў, вязаць інсургентаў?..»

* «Гоман» - нелегальны гектаграфічны часопіс, орган беларускай фракцыі таварыства «Народная воля», які пачаў выходзіць праз тры гады пасля апісаных падзей.

Ачӯшыся ад успамінаў, Грынявіцкі зразумеў, што ўжо некалькі хвілін стаіць перад патрабным яму будынкам на Цялежнай. Як і дамоўлена, у вакне быў відзён вазон з геранню. Кішанёвы гадзіннік паказваў без пяці восем.

Ён прыйшоў першы і, хоць раней не верыў у прыкметы, падумаў, што гэта

добры знак. Добры не ў звычайным, а ў ягоным, толькі ягоным разумені.

Услед за Ігнатам па адным з'явліся і троє астатніх. Павітаўшыся, яны замаўчалі, і, бадай, маўчанне гэтае было больш шчырым, чым нейкая магчымая размова.

Двое засталіся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным аксамітам кушэтцы. Трэці, высокі бландзін з поўным тварам і даўгімі, зачасанымі назад валасамі, якому не набегла яшчэ і дваццаці, прайшоў у другі пакой, да Грынявіцкага, і на Ігнатаву душу адразу лёг ужо звыклы ценъ. Ён пераконваў сябе, што мусіць насамперш паважаць гэтага хлопца, самага маладога між імі, за згоду ахвяраваць жыщцём, пераконваў, што сваімі думкамі абражает яго, аднак быў пэўны, што на месцы Выканаўчага камітета ён выбраў бы чацвёртым іншага. У паводзінах маладзёна яго штосьці насцярожвала. Нават зараз Ігнат убачыў знарочыстасць у тым, што хлопец гартаў узятую з этажэркі «Ниву». Але гэта была ўсё-ткі не непрыязнасць, а трывога. Кінуць бомбу не так ужо і цяжка, думаў Ігнат. Неймаверна цяжэй да канца застацца чалавекам. Як ён будзе паводзіць сябе, калі трапіць у руکі жандараў? Ці не возьме верх над усім інстынктама захавання, ці не захлісне душу жаданне жыць, выжыць любой цаной? А там умеюць зламаць слабага, там умеюць правесці душу праз усе кругі зрады і потым, пакінуўшы ад чалавека адну абалонку, выкінуць яго на сметнік.

Намаганнем волі Грынявіцкі абарваў свае думкі.

Дзесяці, яшчэ схаванае камяніцамі вялізнага горада, узышло сонца. Дзесяці спяшалася сюды Соф'я. Дзесяці чакалі сённяшняга выбуху таварышы. Яны пачуюць яго, пачуюць і ў сталіцы, і ў самых аддаленых кутах імперыі. Выбух будзе напамінкам усім тыранам, будзе помстаю за ягоны абылганы, зняважаны народ.

З нейкай пільнаю ўвагай разглядаючы герань, якая зацвітала на вакне ружовымі кветкамі, Грынявіцкі злавіў сябе на тым, што ў ягонай свядомасці гучаша радкі з ранішняга ліста. Было такое адчуванне, быццам нехта дастаў запавет з кішэні і чытае яго ўголос, і ён, Ігнат, прагна слухае.

«Што будзе далей?.. Я баюся... мяне палохае думка, што наперадзе яшчэ шмат дарагіх ахвяр. Апошняя смяротная бітва, я веру, ужо недалёка. Яна зале палі і нівы крывёю, але гісторыя сведчыць, што раскошнае дрэва свабоды патрабуе чалавечых жыццяў. Я не буду жыць ніводнага дня, ніводнае гадзіны ў светлы час перамогі, калі народы імперыі стануть вольныя... Лёс асудзіў мяне, але гэта неабходна. Гэта неабходна дзеля тых, хто прыйдзе пасля нас...»

Ён баяўся пачуць хоць водцень фальшу ці няшчырасці, ды не пачуў іх, і з гэтае хвіліны запавет належалаў ужо не яму, а тым, хто застанецца.

Соф'я з'явілася каля дзевяці, калі яны пачалі хвалявацца; ён пазнаў хуткі стукат яе абцасаў у калідоры. Пры сустрэчы ён зазвычай цалаваў ёй руку. Соф'я гэта ніколі не падабалася, але яна кожны раз з грымаскаю незадавальнення ўсё ж цярпела ягоную цырымоніасць і дазваляла крануць вуснамі свае пальцы. Грынявіцкі не збіраўся адступаць ад завядзёнкі і сёння, аднак выгляд Соф'і спыніў яго. Бледная і змарнелая, з хваравітым бліскам у вачах і плямамі нездаровага румянцу на шчоках, яна паставіла важкі клунак на стол і задыхана села.

- Андрэя*... арыштавалі... - выдыхнула яна і закрыла далонямі твар.

* Андрэй Жалябаў разам з Соф'яй Пяроўскай уваходзіў у склад кіраўніцтва

«Народнай волі» і непасрэдна ўзначальваў падрыхтоўку да пакарання смерцю Аляксандра II, якое адбылося 1 сакавіка 1881 г.

Ігнат змусіў сябе застацца на месцы. Спакойна, загадаў ён сабе. Спакойна.

Праз хвіліну Соф'я паднялася і, знаёмым рухам скінуўшы з галавы хустку, загаварыла сваім звычайнýм нягучным голасам:

- Нашы тэхнікі зрабілі толькі палову бомбаў, па адной на кожнага. На большае не хапіла часу.

Яе на момант перапыніў прыход рослага мужчыны з чорнаю барадой. Побач з клункам Пяроўскай ён асцярожна апусціў свой і аднымі вачыма сумнавата ўсміхнуўся Ігнату. Гэта быў кіраўнік групы тэхнікаў Кібальчыч.

- У вас не будзе бомбаў для абароны, - гаварыла Соф'я. - І запасных на выпадак няўдачы таксама не будзе.

Яна абвяла мужчын вачыма. Кібальчыч вінавата ўтупіўся ў падлогу, аднак Грыніяўцкі ведаў, што і Кібальчыч, і зямляк-магілевец Рыгор Ісаев, усе тэхнікі зрабілі што маглі, і нават болей.

Соф'я затрымала спакойны пагляд на Ігнаце, і ён уразіўся, як гэтая маленъкая жанчына валодае сабой пасля арышту каханага. Толькі хвіліну слабасці, адну хвіліну дазволіла яна сабе, каб зноў стаць такой, якою ён яе ведаў. Ён ніколі, мо таму, што яшчэ ніколі не кахаў, не прызнаваў вяршэнства жанчыны, а ёй гатовы быў падпарадкоўвацца з радасцю.

- Памятайце, што мы павінны лічыць гэта не толькі абавязкам, але і гонарам партыі, - сказала Соф'я, не адводзячы позірку, нібыта знайшла ў вачах у Грыніяўцкага падгрымку свайму спакою і мужнасці.

- Мы гатовы, - трохі паспешліва адказаў ён. Паспешліва - бо баяўся, што першы загаворыць маладзён і яны пачуюць нейкія непатрэбныя і напышлівія слова.

Соф'я ўзяла аловак і ўпэўнена накідала план. Усе абступілі стол.

- Што на Малой Садовай? - злёгку картавячы «л» і нават зараз саромеючыся гэтага, запытаў Грыніяўцкі.

- Там ужо чакаюць, - адказала Соф'я, але яе паведамленне не змагло пахіснуць ягонага ранейшага прадчування, нават не прадчування, а амаль упэўненасці, невыглумачальнае ўпэўненасці, што ўсё вырашыць не міна ў падкope на Садовай, а яны чацвёра, праудзівей, не чацвёра, а толькі адзін з іх.

- Калі выбух будзе няўдалы, цар, найверагодней, накіруеца вось сюды, - Соф'я паказала алоўкам, - на Манежную плошчу. Тут самае небяспечнае і адказнае месца. Міхаіл Іванавіч*, - падняла яна вочы на Ігната, - кіраўніцтва партыі лічыць...

* Канспірацыйная мянушка Грыніяўцкага.

- Можаце не працягваць, - сказаў ён. - Ваш выбар супадае з маім.

Перад адыходам, калі ўсё ўжо было дамоўлена і ён трymаў пад пахаю загорнутую ў белую сурвэтку бомбу, падобную нечым на нёвялікі камяк снегу, Ігнатаў позірк зноў спыніўся на вазоне з ружовай геранню. Абапал вазона стаялі на падваконцы дзве абавязаныя паркалёвымі хусткамі бляшанкі з дынамітам. Невыразная думка, што мільганула ў яго раней, раптам набыла бязлітасную акрэсленасць. Ён зразумеў, што гэта яго апошняя кветкі, і падумаў: як, напэўна, здзівілася б Соф'я, даведаўшыся, што ў гэтую хвіліну ён шкадуе, што больш не ўбачыць ні сціплых здрыжнічак, якіх так багата на поплаве за Грыніяўчамі, ні сваіх улюблёных канвалій. Шкадаванне па канваліях было такое моцнае, што на

імгненне ён адчуў іхні тонкі лесавы водар.

Іяпер, на плошчы, гэтая шкадоба і ўся размова на Цялежнай ужо былі далёкія і адлучаныя ад яго. Яны засталіся за нейкаю крэскаю, тамсама, дзе перад гэтым ён пакінуў запавет і прыгады пра дом.

Ігнат выняў з кішэні гадзіннік. Вялікая стрэлка набліжалася да малой, каб сустрэцца з ёю на лічбе 12. Надыходзіў час, калі цар меў звычай выязджаць у манеж на агляд гвардыі. Занятак, варты такога дзяржаўнага дзеяча, як імператар. Чаго яшчэ чакаць ад чалавека, з малых гадоў прывучанага да пляц-парадаў, ад салдафона, які бачыць у падданых полк, а ў Айчыне - казарму?

У дні, калі Ігнат з таварышамі сачыў за царскімі выездамі, ён шмат разоў спрабаваў пранікнуць сваёй думкаю ў свядомасць імператара, пад гэты лоб з залысінамі, што часам мільгаў у прыцемненым вакне карэты. Ён ніколі не мог знайсці там нічога болыш істотнага, чым боязь бунту і багавейлівасць перад дзядзыкам, германскім імператарам. Грынявіцкі часта шукаў у сабе няневісць да цара і не знаходзіў яе. Ён ненавідзеў не Аляксандра, а ўсё тое, што стаяла за ягоным абліччам. Ды зредчас Ігнат адчуваў, што насуперак сваёй волі ў далёкім цёмным кутку свядомасці ён на нейкае каліва яшчэ застаецца падданым гасудара імператара. Ведаў: гэта не стрымае яго, аднак канчаткова пазбыцца рэшткаў гэтага пачуцця ён здолеет толькі тады, у ту ю самую хвіліну.

Першасакавіцкае сонца марна намагалася сагрэць зямлю, але ранішні віскунець угамаваўся, і на плошчы было даволі людна, можна было не хвалявацца.

Непадалёк маладая дама ў сабаліным футэрку карміла галубоў. Каля зграбных санак пачціва стаяў фурман з гаспадынінай муфтаю і пульхным пірагом на срэбным сподзе.

Далей мераючы плошчу няспешнымі крокамі дробнага сталічнага службоўца, які выйшаў на свой нядзельны шпацыр, Ігнат зрабіў выснову, што думаць у гэтыя хвіліны пра цара - раскоша, якую ён ужо не можа сабе дазволіць.

Яму ўзбегла на памяць, як даўно, у гімназічныя гады, яго ўразіла смерць іхняга выкладчыка славеснасці. Той застрэліўся праз няшчаснае каханне, і Ігнату некалькі дзён не давала спакою пытанне: што думае і адчувае чалавек перад смерцю і што такое сама смерць?

Вось ты і маеш магчымасць даць сабе самы поўны адказ, падумаў ён.

Успомнілася, што яшчэ не развітаўся з сябрамі. Праўдзівей, ён увесе час памятаў пра гэта, але ўсё адкладваў і адкладваў, каб быць з імі ў апошнія хвіліны, і цяпер, яшчэ раз зірнуўшы на гадзіннік, зразумеў, што пара.

Першы быў Жалябаў, і ўся Ігнатава істота абурылася супроць думкі, што ён больш не ўбачыць шырокай барады і зусім дзіцячай Андрэевай усмешкі, не пачуе ягонага голасу. Ён з пяшчотай падумаў, што нават цяпер, арыштаваны, Андрэй дапамагае ім. Міністр унутраных спраў ужо, несумненна, дала жыў цару, што галоўны змоўшчык схоплены, а значыць, самая вялікая небяспека для яго вялікасці мінулася...

Было пайтадзіны на першую. «Ну давай абдымемся і з табой, драгі ты наш вынаходнік і філосаф». Ігнат убачыў меланхалічныя вочы Кібальчыча і падумаў, што заўсёдны спакой гэтага маўклівага летуценнага хахла - вынік не толькі ягонай сілы волі, але найперш - сілы думкі. Ён ніколі не пасміхаўся з сябравай мары аб паветранай лодцы. Узгадалася, як Кібальчыч нешта крэсліў дубчыкам на снезе, нават тады, калі яны ездзілі за Смолыны манастыр выпрабоўваць

бомбы. «Няхай лёс бароніць цябе дзеля навукі...»

Ігнату падумалася, што цяпер ён ведае, што такое смерць: глухая чорная сцяна, якая назаўёды аддзяляе ад сяброў.

Ён убачыў сябе ў сырнай лаўцы, адкуль вялі падкоп пад Малую Садовую. Яны, зняможаныя так, што рукі і ногі, усё цела рабіліся чужымі і ўжо амаль не падпраходкоўваліся розуму, выштаўлі з падкопу і паваліліся на скрынкі са свежай зямлём. Гэта тады адзін з іх, фарсісты флоцкі афіцэр, улюбёнец жанчын, на якога некаторыя з арганізацыі глядзелі з насцярогаю, гаварыў ім: «Я не тэарэтык, я не займаюся разважаннямі. Але я адчуваю, што жыць без барацьбы цяпер праста няварта, занадта брыдка. У Рәсей няма чым дыхаць, паветра няма...»

Ужо было каля гадзіны дня. Царскі экіпаж мусіў з'явіцца з хвіліны на хвіліну. Ігнат напята глядзеў усцяж вуліцы, але замест карэты з казацкім эскортам заўважыў Соф'ю. Яна ўзмахнула белай насоўкаю, і гэта быў знак, што іхняе чаканне марнае: цар паехаў па іншых вуліцах і два пуды дынаміту ў падкопе сталі непатрэбныя.

Ігнат быў рады і ўадначас крыху разгублены, што лёс падараваў яму яшчэ нейкую гадзіну, бо не чакаў адтэрміноўкі і не ведаў, чым гэты час запоўніць. Таму ён усцешыўся, калі Соф'я загадала сабрацца ў кандытарскай наступраць Гасцінага двара і чакаць, пакуль скончыцца развод гвардыі. Ён ужо даўно забыўся, што магчымасць заняцца такой простай і звычайнай чалавечасправай, як яда, можа прынесці такую радасць. Адчуваючы на каленях важкасць бомбы, Ігнат з'еў усю порцыю гарачых піражкоў з гарбатаю і здзівіўся, што таварышы пакінулі свае талеркі некранутымі і пазіраюць на яго з захапленнем. Мусіць, яны, нават Соф'я, зайдзросцяць ягонай выгрымцы. «Каб жа вы ведалі, што я праста галодны з учарашияга вечара».

Кандытарская месцілася ў падвалным памяшканні, і, падняўшы вочы ўгору, можна было назіраць у невялікіх запыленах вокнах бясконную чараду чалавечых ног, што спяшаліся па Неўскім.

На Кацярынінскім канале, куды яны пойдуць цяпер, і ў нядзелю зазвычай пустэльна. Значыць, непатрэбных ахвяр не будзе. Памруць толькі тыя, хто павінен памерці.

Яны выйшлі з кандытарскай па адным і сышліся ўжо на канале. Набліжаючыся да свайго месца, Ігнат сустрэўся з Соф'яй і ўсміхнуўся ёй ледзь прыкметна ўсмешкай. «Яна так ніколі і не даведаецца, што я...»

Ён не памыліўся: на набярэжнай было бязлюдна, адно вартаўнікі падмяталі панель каля саду і водбліз Тэатральнага моста маячыла пара постацяў, яўна агенты паліцыі. Пакунак з бомбай быў невялікі і няцяжкі, не болей пяці фунтаў, але яго нельга было схаваць у кішэню, і пільнаму воку шпегаў ён мог здацца падазроным. Таму Грынявіцкі вырашыў не шпацыраваць па набярэжнай і, прыхінуўшыся спінаю да парапета, застаўся на месцы.

Уся ягоная разважнасць паступова не куды знікала, і душу браў у ледзяныя руکі страх. Яму здалося, што бомба, гэтыя шкляныя трубачкі з сёрнай кіслатай, кнаты, выбуховы жэлацін, ужо сталі часткаю ягонага цела, што кроў па яго жылах гоніць ужо не чалавечасправа сэрца, а блішанка са смяротным змесцівам. Розум на момант ператварыўся ў лядачы човен сярод хваляў страху. Але адно на момант.

Ігнат ачуўся, і з гэтае хвіліны ўсе ягоныя пачуцці абвастрыліся. Свет зрабіўся

больш відочны, больш чутны і адчувальны. Грынявіцкі з прагнаю цікавасцю ўбачыў чыстае і халоднае, але нечым няўлоўным ужо вясновае неба над горадам, пачуў, як унізе, на лёдзе, свараща вароны, пачуў дзесяткі іншых гукаў. Ён узяў з парэнчаў жменю свежага снегу і стаў есці яго, як некалі ў маленстве. Свет здаўся яму сущадным і дасканальным, і тае ж хвілі да яго далащела цоканне капытоў.

Спярша Ігнат пачуў яго нейкім таемным нутраным слыхам, бо сапрауды чуць царскі экіпаж яшчэ не мог. Але цоканне набліжалася. Вось яно стала цішэйшае - гэта на павароце ад Міхайлаўскага тэатра на канал фурман прытрымаў коней, і яны ішлі ступою. І зноў, ужо гучна капыты ўдарылі па аледзянему бруку.

На набярэжнай коні імператарскага экіпажа пайшлі буйной рыссою, і казакі з эскорту ўзялі наўскач. Карэта абагнала ўзвод юнкераў. Цару аддалі чесць два сустрэчныя праабражэнцы. Экіпаж быў зусім блізка і даганяў самага малодшага з чатырох бомбакідальнікаў. У Грынявіцкага яшчэ паспела мільгануць трывога, як карэта зраўнялася з маладзёнам.

Тое, што адбывалася далей, было Ігнату такое знаёмае, быццам усё гэта ён неаднойчы бачыў у сне. Маладзён павярнуўся тварам да экіпажа і кінуў пад ногі рысакам бомбу. Паветра скалануў выбух, як ад залпу дзесятка гарматаў. Тroe казакоў зваліліся з коней, угору паднялося густое воблака снегу. Зазвінелі разбітыя шыбы будынкаў на тым баку канала.

Праз некалькі імгненння чалавека, які кінуў бомбу, ужо трymалі паліцэйскія і казакі, да іх беглі праабражэнцы з юнкерамі.

З пашчапанага экіпажа выйшаў цар.

- Схвачен ли преступник? - данёсся гучны голас Аляксандра.

Ігнат адчуў, што і яму, і цару ратунку ўжо няма.

Сэрца адмічвала секунды. Ён знайшоў вачыма Соф'ю на тым беразе канала і, адарваўшыся ад парапета, паволі рушыў наперад.

Чорная сцяна была побач, але ён не баяўся. Грынявіцкі адчуваў Соф'ін позірк, адчуваў яе думкі і думкі тых, што чакалі на канспірацыйных кватэрах ці ў хваляванні хадзілі па вуліцах; ад кожнага з іх цягнуліся да яго невідочныя нітачкі, якія не дазвалялі яму спыніцца і якія ён павінен быў абарваць другім выбухам.

Заставалася кроکаў дзесяць. Усё засланіў цароў твар з густымі бакенбардамі. Грынявіцкі яшчэ раз з палёгкаю пераканаўся, што не адчувае да гэтага чалавека нічога, акрамя абыякавасці. Цар быў бы для яго пустым месцам, каб за гэтым позіркам трохі пукатых вачэй не было крыві, не было сотняў павешаных і забітых у турмах, не было здратаванай, укрыжаванай Радзімы.

Ён стаяў ужо амаль поруч з царом.

Грынявіцкі адчуў, як нешта здарылася з часам. Час нібыта спыніўся, а можа, паплыў у адваротны бок, ператварыўшы гаману натоўпу ў гулкую цішыню, і ў ёй загукаў паланез.

Грынявіцкі са спакойнай рашучасцю зрабіў апошні крок і ўскінуў рукі з бомбай над галавой...

«Схвачен ли преступник? Схвачен ли преступник?» Над ім схіліўся твар з бакенбардамі. Але бакенбарды ўвачавідкі знікалі, вусы і валасы імператара сівелі, а пукатыя вочы ператвараліся ў шкельцы пенснэ, і ён чуў бацькаў голас:

«Памятай, ты - гонар гімназіі. Твае здольнасці забяспечаць табе выдатную

кар'еру і праславяць наш род». Бацькава ablічча пачынала зыбацца, як адбітак у вадзяным люстэрку, якое крануў вецер, і раставала ў прасторы, саступаючы месца даме, што карміла на Манежнай галубоў. Пільней прыгледзеўшыся да яе, ён змеціў, што гэта не жанчына, а самы малады з іхняе чацвёркі, і вусаты фурман са сподам - у сапраўднасці не фурман, а жандарскі палкоунік, і на сподзе ў яго ляжыць не пірог, а дынамітны снарад. Бледныя пульхныя вусны маладзёна крывіліся і шапталі: «Я хачу жыць... Жыць хачу...», палкоунік усміхаўся, а ён, Ігнат, у роспачы крывічай маладзёну: «Не смей! Не смей!»

Новыя і новыя малюнкі нараджаліся ў ягонай свядомасці і знікалі: адны паступова, нібыта іх развеўваў вецер, другія гаслі, як гасне ад подзымуху агенъчык свечкі, і ў бязладдзі гэтых малюнкаў, скрэз гармідар гукаў і слоў чыстым струмком праточваўся аднекуль, то мацнеючы, то амаль прападаючы, журлівы голас бацькавай скрыпкі...

У гэты самы час у прапахлай карболкаю палаце прыдворнага шпіталя немалады прафесар чытаў медыцынскі акт:

- Даставлены ў непрытомным стане... На лбе шмат кроватачывых ранак.

Правае вока неадчуvalнае да святла...

- Прабачце, пане прафесар, я не медык, - спыніў чытанне следчы ў цывільнім, які неадлучна сядзеў пры ложку. - Мяне цікавіць іншае. Скажыце, яго можна хоць на хвіліну вярнуць да прытомнасці?

- Гэта можа цяпер толькі Бог.

- Я чую ў вашых словах спагаду, пане прафесар, - бескалёвым голасам прамовіў следчы, вывучаючы мыскі сваіх чаравікаў.

- Толькі як медыка да пацьента, - крыху паспешліва сказаў прафесар і пасля кароткага маўчання дадаў: - Для мяне ён найперш безнадзейны хворы.

- Для ўсіх нас ён найперш царазабойца, чалавек, які падняў руку на свяшчэнную асобу гасудара. - Следчы гаварыў з тым самым, што і раней, застылым выразам на чыста голеным твары, але ў голасе прарэзаліся металёвыя інтанациі.

Сівы прафесар, адвёўшы вочы, глядзеў на скаванага пад бінтамі незварушнага чалавека.

Грынявіцкі быў у падкопе пад Малой Садовай. У задушлівым сутарэнні, ледзь асветленым мігатліваю лямпаю, было цесна і сыра, як у магільнім склепе. На нейкі міг яму прымроілася, што гэта сапраўды склеп, і ён спалохаўся, але адразу згледзеў у прыцемку сяброў, усю іхню змену, і супакоіўся. Прамокляя, перапэцканая зямлёю сарочка ліпнула да цела, пот выядаў вочы, мучыла страшэнная смага, але ён капаў і капаў, не дазваляючы сабе перапынку. Гэта быў ужо не падкоп пад вуліцу: шляху назад не было, іх заваліла, прыціснула зямлёй, і яны адчайна прабіваліся з завалу наверх, да святла, да паветра і вады. Ён ведаў, што засталося зусім мала, можа, некалькі ўзмахаў рыдлёўкі, і прыйдзе вызваленне. З астатніх сіл Ігнат сек непадатную зямлю над галавой, і вось зверху пасыпалася каменне, глыжы і жвір, і ён убачыў атвор.

Але замест сонечнага святла ў атворы быў нечыста выгалены твар.

- Імя... Скажыце мне ваша імя... - ласкова, амаль пяшчотна прасіў голас, які належала гэтаму твару.

Ён памятаў сваё імя і, узрадаваны, што помніць, хацеў выгукнуць: «Грынявіцкі», ды за ласкавасцю голасу хавалася нешта іншае, і ён паспейтуймаваць крык, што быў гатовы ўжо сарвацца з вуснаў.

- Імя... Мне трэба толькі імя... Імя! - паўтараў голас, і ўніклівая ласкаласць пераходзіла ў стылую зласлівасць.

Грынявіцкі нарашце зразумеў, дзе ён і хто з ім гаворыць. Але разам з вяртаннем свядомасці ў яго зраненае цела, у кожную клетку безліччу гострых кіпцюроў упіўся звер неchalавечага болю.

- Імя! Імя! - ускочыўшы на ногі, кричаў следчы.

Боль раздзіраў на тысячу кавалкаў, і адзіным збавеннем было новае забыццё, але да Ігната яшчэ цягнулася нітачкі, якія ён адчуваў перад выбухам на канале, і, перш чым абарвацца ў бездань, ён паспей пачуць свой голас:

- Не... ведаю...

Боль адразу выпусціў са сваіх лапаў, ды голены твар у атвороў не знікаў, і Грынявіцкі замахнуўся на яго рыдлёўкаю, што зноў апынулася ў руках.

Атворт засыпала зямлёю, і ён разграбаў яе - спачатку рыдлёўкай, а потым, дарэшты змогшыся, рукамі, і апошняя краплі моцы падтрымлівала ў ім веданне, што ён не самотны, што недзє побач прабівающца да святла іншыя.

У той момант, калі сонечныя промні пырснулі Грынявіцкаму ў очы, следчы страпянуўся і запытальна паглядзеў на прафесара. Доктар моўчкі нахіліў сівую галаву.

1985

Маўклівы маналог

Ачхі! Ачхі! Выбачайце, шаноўныя. Ачхі! Вось так і ачынаешся кожнае раніцы. Каб ён пражыўся ў апраметнай з самымі зацятымі грэшнікамі! Гэта я пра катар. Ачхі!

У якім жа гэта годзе прыстаў ён да мяне, не раўнуючы як святая доказная інквізіцыя да бязвіннае душы? Ачхі!

Праклятая чыхаўка вытрасла з маёй гарапашнай галавы, нібы зернейкі відуку, усе дарэшты даты. Затое, дзякаваць Богу, усё астатніе ў памяці трymaeцца, быццам дзеялася не даўней мінулай нядзелі. Вось як учора было, бачу праявы таго злашчаснага лета, калі ў наваколлі трывала гэткая сухмень, што ўвачавідкі жоўклі зялёныя сенажаці і пачыналі ўжо людцы паспалітая загадваць, ці не давядзецца сёлета разгаўляцца грэшным чынам катамі ды кашчавымі сабакамі. І прычыніўся той парою ў нашым касцёле нечуваны цуд. Аднойчы прычакаўши, пакуль арганісты ўзяў першы акорд і хор утрапёна зацягнуў «Ave Maria!», заступніца наша Маці Божая заплакала ў сваім алтары буйнымі, як боб, слязамі. Не дзіва, што падхапіў я тады пякељны катар. Цэлы месяц ні на хвілю не зачыняліся касцельныя дзвёры.

Адале, скажу вам, шаноўныя, прачуўши аб наскіх дзівосах ды нагледзеўшыся на збоі вернікаў, што цягнуліся да нас, не стрываў, пусціў слязу Мікола-ўгоднік з праваслаўнай царквы, якая касавурылася на касцёл цераз пляц.

А там на вуніяцкім храме Звеставання, што каля торжышча, пачалі прамаўляць пад час ютрані прарокі Захарыя ды Ісая, і ўсё, кажуць, найчасцей гутнявым голасам бажавольнага Баўтрамея, што жыў за ярам у звярынай бярзозе.

Ведама ж, дакацілася пагудка пра небывальня падзеі куды след, і разы трывіштавата прычасціў сухую, як порах, зямельку дождж. А потым жыхары знакамітага нашага места ды сяляне паблізных вёсак і зусім паарлеі, убачыўши, як папаўзлі з замкавае брамы вазы з солю і княскія людзі сажань за сажнем сталі густа саліць брукаванку ўсцяж возера, паўз фару і да самага віленскага тракту.

Зноў заманулася яснавяльможнаму валадару праехацца ўлетку на санках, прамчаць новую каханку на мядзведжай запрэжцы. А людцам паспалітым таксама ўсцеха — да трэцяга калена сабранае солі стане.

Ачхі! Вы ўжо даруйце, шаноўныя, трэба начхацца ў запас, бо дзе гэта вы бачылі святога Пётру, які чхае на музейных наведнікаў?

Ну так, цяпер я экспанат. Але, калі хтосьці з вас скажа: «*Sic transit gloria mundi**», я запярэчу. Хіба рацыя наракаць мне на свой лёс? Было нас шасцёра братоў, а застаўся на свеце адно я. А ці не паважны век маё без малога чатырыста гадоў, пражытыя ў гэтых барочных мурах, што памятаюць ядры маскоўскага цара, шведскага караля і французскага імператара ды град нялічаных асколкаў ад нямецкіх бомбаў?

* Так мінаецца зямная слава (лац.).

Часам я шкадую, што ў мяне драўлянае сэрца, а часам радуюся з тae самае прычыны, бо іначай яно не вытрывала б усяго, што мне выпала пабачыць. Але, відаць, яно не зусім драўлянае, бо такімі вось чыстымі вясновымі ранкамі, калі

маладыя сонечныя промні запальваюць пазалоту капітэляў і гзы́мсаў, а на белыя сцены шматкальёна кладуцца цёплыя водсветы вітражоў, я адчуваю, як маё сэрца прачынае ўцца і дзесьці там, у душы, нараджае ўцца ціхая музыка...

Ачхі! О жудліве насланнё Люцыпара! Ачхі! Усё, апошні раз, бо вунь ужо ідзе Алена, як зазвычай, усмешлівая, лёгкая і пекная, што той анёлак.

Наша навуковая супрацоўніца стагоддзі на трох з паловаю маладзейшай ад мяне, аднак у яе галоўцы з дробненяськімі залацістымі кудзеркамі змяшчае ўцца гэтулькі імёнаў, падзеі, галоўнае, датаў, што нават я крышачку зайдрошчу ёй. Праўда, калі чытаеш пра ўчыненую стральцамі разню і калі на ўласныя вочы бачыш, як плыве цераз храм чырвонае ручво і ў ім кешкае ўцца немаўля — гэта, прысягаю светлай памяцю майго бацькі, зусім розныя рэчы.

Ды лепей, шаноўныя, замест жудлівых прыгадаў, пакуль Алена з экспурсіяй падыдзе бліжэй, намалюю я вам свой партрэт.

У мяне грубаваты, але мужны і нават паглядны твар з шырока пасаджанымі вачыма. Вятырска жыццёвых нягодаў ваяўніча ўскудлаціў мае густыя валасы і бараду. На дужых рамёнах — апанча. Ці трэба дадаваць, што, як і належыць святому, тримаюся я з годнасцю. Тым больш у маіх каструбаватых руках звыклага да працы чалавека не абышто, а ключ ад райскага брамы.

Вам цікава, адкуль музейны экспанат гэтак добра ведае сваё аблічча, быццам штодня круціцца каля люстра, усё роўна як дзяўчына на выданні? А лягась пашчасціла і мне глянуць у люстэрка, калі тыдні з два вылежваўся на стале ў рэстаўратару, што нялага падлячылі мае старэчыя хваробы. Апроч, вядома, чыхаўкі, а прызнацца ўёй перашкодзіла мая прыродная сціпласць.

— Перад вамі драўляная скульптура святога Пётры, — цурчыць Аленін галасок. — На жаль, гісторыя не захавала імя выдатнага майстра...

Антосем яго звалі.

Майго бацькы, чалавека, што выпусціў мяне на свет з невідушчага і глухога дубовага кругляка.

Ён быў каржакаваты, з цёмна-русымі доўгімі валасамі і рапхманымі сінімі вачыма. У абліччы гэтага ціхмянага чалавека не было нічога нязвычнага, але калі Творца сапраўды існаваў, дык Антось быў вельмі падобны да яго. З каляных і пяшчотных Антосевых далоняў выпырхвалі драўляныя жаўрукі, ільви на падлокніцах крэслаў, не паспешылі нарадзіцца, хапалі зубамі разец, а па мядзведзю, якога мой бацька выштукуваў у паляўнічай зале, аднойчы пекануў з рушніцы зляканы княскі госць.

Але то былі няявінныя забаўкі, бо Антось не проста штукарый, а аздабляў ва ўсім вялікім наваколлі храмы, і я на свае вушки чую, як варшаўскі прыяцель нашага валадара аддаў за бацьку табун арабскіх скакуноў.

Па жылах Антосевых бегла адважная кроў. Брэты мае, яшчэ не агойтаўшыся як след пасля цеснае майстэрні ў новым шыкоўным жытле, ледзь не засталіся сіротамі, а маё жыццё дык наогул вісела на павучынцы. Хтосьці з добрых людзей нашаптаў айцу Геранімусу, што святы Пётра (гэта значыць я) задужа выдае з твару на княскага стайніка Сымона. Яшчэ паўбяды, каб гэты Сымон быў праўдзівае рымскага веры і, на горшы выпадак, вунітам. Аён, як на тое, схізмат праваслаўны, які не верыць, што святы дух сыходзіць не толькі ад Бога-Бацькі, але і ад Бога-Сына.

Не Божы знак, а злачынныя падкопы заклятых ворагаў пана Езуса ўгледзеў айцец Геранімус у гэткім дзіве. Дайшло, шаноўныя, да таго, што пробашч наш

стаў у часе набажэнства збівацца, не раўнуючы як падгулялы шкаляр.

Угнёваны князь загадаў мяне пашчапаць і спаліць, а бацьку майго Антося, каб мацнела ягоная вера, пасадзіць, не ўважаючы на былыя заслугі, у лёху да мядзведзя. Ды не паспелі замкавыя людзі спраўдзіць жорсткага княжага ўказу, бо прыступіліся да места царскія ваяводы з незлічоным войскам. Два тыдні бацька мой і ўсе мужчыны, чые руکі маглі трymаць зброю, не спускаліся з гарадскіх муроў. Забыўшыся на звадкі і варажнечу, каталікі, вуніты і праваслаўныя адным гуртам лілі на галовы абложнікам агнёвую смалу, скідвалі прыступныя драбіны ды секліся ў рукапашнай. Добра памяталі жыхары слыннага места, як адны хрысціяне выразалі ў памежным Мсціславе другіх хрысціянаў, не пакінуўшы на вуліцах і дзвюх жывых душ.

Адбараніліся на той раз мае землякі. А tym часам ачахла і полымя княскага гневу. Лагадней стаў паглядаць на мяне і айцец Геранімус, балазе ненавісны вораг ягоны схізмат Сымон пад час вылазу ў варожы табар налажыў галавою, і ўзнялася душа стайнікава прамютка на нябёсы.

О, чаму ніхто не клаў у мае драўляныя вусны Слова! Колікі маглі б яны распавесці вам, шаноўныя дбайцы аб роднай гісторыі! Свая адмысловая показка знайшлася б і дзеля кожнага, хто прыходзіць сюды проста падзівіцца.

Вось гэтым дваім, што даўно ўжо не слухаюць Алены, а шэпчуць адно аднаму пяшчотныя слова, якіх у сэрцах іхніх болей, чым у нашай царкве святых, я распавёў бы, як на гарадскім пляцы палілі чараўніцу.

А была яна, скажу вам, шаноўныя, такой самай чараўніцаю, як я — царом Саламонам. Адзінае, што было ў дачкі клепнара Лявона з Ціхай вуліцы чароўным, дык гэта яе хараство. Пабачылі б вы Хрысцініну паставу — князёуна! А белы, як парцаляна, твар з танюткімі чорнымі бровамі, а гарэхавыя, жывыя, нібы міркіль, вочы, а вейкі, быццам мяккія крылыцы баечных мятушак... Кажуць, калі Хрысціна прыносіла ў бацькаву майстэрню полудзень, малаточки маладых чаляднікаў самі сабой выбівалі ў яе гонар сонечную мелодыю. А калі ў нядзелю яна ў сваім зялёным фалаяндышавым саяне з кшталтам чорнага аксаміту прыходзіла разам са старым Лявонам на імшу, далібог, у касцёле ставала святлей, і, палохаючы пацеры, па-над галовамі вернікаў луналі чароды грахоўных падумак.

Але яна, гэтая красуня з дзвюма цяжкімі смалянымі косамі, была незачэпаю.

Сам княскі медыкус, бялявы станісты прыгажунчык, што штудыяваў на ўлохскіх універсітэтах лекарскія і грахаводныя науки, той самы медыкус, па якім сохла безліч жаночых сэрцаў у замку і месце, гэтым разам толькі ablізнуўся.

Не ведала, ой не ведала Хрысціна, што душа ў пана лекара чарнейшая за найчарнейшы атрамант, якім змацоўваюць дамову з д'яблам. І калі захварэла ўлюбёная князева дачка і не адпрэчылі ліхаманку заморскія пігулкі, абвясціў медыкус, што гэта наслала чары на высакародную кроў Лявонава Хрысціна...

Толькі для аднаго чалавека на ўсім белым свеце не была яна незачэпаю, і чалавек гэты стаяў у натоўпе і неўразуменнымі вачыма глядзеў, як чырвоныя языкі, перабягаючы з палена на палена, лісліва падкрадаюцца да босых Хрысцініных ног.

Божа, маліўся я, ты нагадаваў пяццю хлябамі пяць тысяч галодных! Ад твойго слова засохла смакоўніца. Ад дотыку тваёй рукі ў невідушчых расплюшчваліся вочы! Злітуйся над не мінаватаю ні ў чым, апрача свае прыгажосці, дзяўчына!

Уратуй яе ад ненажэрнага полымя! Ты чуеш, Божа?

А мо ты хочаш узяць яе на неба? Тады пакарай яе катаў, пакарай медыкуса, бо грэх ягоны трыйкотна варты смерці!

Новыя роспачныя малітвы вырываюцца з маёй душы, але ён не чую, а мянене ўжо дапінала гарачае дыханне вогнішча. І тады я пачаў блузнерыць і ў думках сваіх даходзіў да грахоў, адпусціць якія не можа нават самая дарагая прошча*. Але ён застаўся глухі, і тады я ў адчай звярнуўся да яго астатні раз. Божа, папрасіў я, калі ты ёсць, спапялі мяне.

* Індульгенцыя.

І ён зноў не пачаў.

А дым ужо ахінуў Хрысцініну постаць, і па-над пляцам разлёгся вусцішны крык звар'яцелага старога Лявона, і ў разнасцежаныя дзвёры касцёла згледзеў я, як белыя галубы скінулі па перку на цёмна-русую голаў чалавека з неўразуменнымі вачыма. І быў гэты чалавек мой бацька Антось...

Ачӯшыся ад прыгадаў, я бачу поруч аточаную дзецьмі настаўніцу і чую штосьці пра цёмных продкаў і рэлігійную ачмару.

Як вы мяркуеце, шаноўныя, ці ўратавала б мяне гэтая кабета ў той дауні ўжо дзень, калі на цвінтары загарэлася вогнішча з абразоў і старадрукаў нашае друкарні, і на самым яго версе, быццам ерэтыкі, ляжалі мы з Паўлам і братамі Янам, Мацвеем, Маркам і Лукашом? У перадсмяротнай тузе я глядзеў, як полымя паспешліва гартае кнігі, ператвараючы словы ў тло, а калі агонь падышоў усутыч, я стаў развітвацца з сінім, нібы бацькавы вочы, небам, і апошняе, што ўбачыў, перш чым нізынуцца ў нябыт, была кніга, якую святы Паўла трymаў ва ўзнятай над полымем рукэ.

Мянене выцягнуў з агню стары настаўнік, і па тым часе, шаноўныя, гэта быў не абы-які ўчыннак. А ў дрывотні я пачуваўся, далібог, лепей, чым прарок Іёна ў чэраве ў левіяфана. Праўда, вылячэнню чыхаўкі новы прытулак не спрыяў, ды затое майму ратаўніку ўдалося пераканаць усіх, што яму праста трэ было сухое дрэва на распалку ў печы.

Вы не ўяўляеце, як прыjemна адчуваць, што вунь той модны танклявы юнак з рудымі вусамі зрабіў бы на месцы настаўніка тое самае. Ён яшчэ не наблізіўся, адно глянуў здаля, а маё драўлянае сэрца ўжо страпянулася, кранутае чыстым і цёплым струмком яго думак. А думкі ягоныя пра майго бацьку, пра безыменных мастакоў, што малівалі гэтыя дзівосныя абрэзы, пра зямлю, якая іх нарадзіла. (Ты маніў у сваім пасланні, мой аднайменнік святы Пётра, калі пісаў, што ўсякая плоць, як трава, і ўсякая слава чалавечая, як квет на траве; засохла трава, і квет яе апаў. Ты маніў.)

О не, шаноўныя, я не абмовіўся, што ведаю, аб чым думае гэты юнак.

За столькі гадоў кожны на майм месцы навучыўся б чуць думкі людзей не горш за іхня слова. А ці трэба здзіўляцца таму, што я магу зазірнуць у кнігу чалавечага лёсу? Бачу ў ёй, што хлопец гэты — мастак і свечка яго душы будзе гарэць моцна і роўна і не пагасне, пакуль ён не збярэцца ў сваю астатнюю дарогу.

Чаму пячатка маўчання ляжыць на маіх вуснах?! Я распавёў бы яму пра мастакоў, што размалёўвалі мой старадаўні прыстанак фрэскамі.

Іх было двох — бацька і сын, і яны гаварылі між сабою той моваю, што і Антось.

Цяпер на месцы фрэсак белая неруш тынку — сам пан Бог не здолеў бы

дапамагчы рэстаўратарам пасля таго, як на фрэскі гадамі любаваліся вецер і дажджы. А тады...

Гэтыя двое, што пачыналі свой дзень з пацераў святому Лукашу*, былі праўдзівыя щудатворцы. Здавалася, іхнім пэндзлям аддалі барвы самыя зыркія і зіхатлівія з вясёлак, што ад стварэння свету запальвала над гэтай зямлёю сонца. Здавалася, з вуснаў намаліваных імі сівабародых прарокаў вось-вось зляціць вешчае слова, а кветка ў руках у царыцы Саўской была гэткай жывою, што на яе аднойчы ўсцешана апусцілася заляцелая ў храм пчала-медавіца...

* У сярэднявеччы апостал Лука лічыўся апекуном мастакоў.

Князь па-каралеўску адарыў мастеркоў золатам з бяздонных сваіх скарбніц ды, мала гэтага, абвясціў наваколлю, што дае ўгонар слынных майстроў баль. Кажуць, болей чым сотню суседзяў і васалаў сабрала ў замку тая бяседа, і на пачэсным месцы сядзелі мастеркі ў дараваных князем адамашкавых, з залатым тканнём каптанах, і слугаваў ім на знак асаблівае міласці адмысловы стольчы — накладаў на ўзорыстыя срэбныя споды дзічыну, падліваў у звонкія венецыянскія келіхі французскае віно. А ў глухім замковым сутарэнні, куды знадворку не даляціць нават гарматнага стрэлу, ужо чакаў кат з гострым, бы асінае джала, кордам.

Ноч навылёт вірыла застоліца, а на світанні, у няпэўным святле аплытых свечак трохі цверазейшыя з бяседнікаў змецілі, як бацька і сын заснулі ў высокіх, аздобленых разъбою крэслах, звесіўшы русавыя галовы на грудзі, і княскія людзі асцярожліва паднялі крэслы і панеслі некуды па заблытых пераходах.

Напоеныя падступным зеллем мастеркі ціха ўсміхаліся ў сне і не ведалі, што больш нідзе і ніколі не паўтораць яны свайго дзіва, бо з гэтае раніцы іх вочы будуть заўсёды бачыць адно цемру...

Зірніце, шаноўныя, як лазуркава, пунсова і бурштынава ўспыхнулі вітражы ў заходніх вакенцах! Гэта значыць, Алена пабегла ўжо на свае вечаровыя лекцыі на гістарычным факультэце і хутка я застануся сам-насам з марудлівай паўнаватаю прыбіральшчыцай цёткай Ядвісіяй.

Узнятая ёю пылінкі будуть павольна танцаваць у стомленым сонечным промні, і, выбачайце, не будзе ўжо ніякае змогі ўтаймоўваць чыхаўку... Паглядзелі б вы, як пасля майго чыху цётка Ядвісія няўцямна-палахліва азіраеца на бакі і хапатліва жагнаеца на мяне і чамусьці на жалезнага рыцара, які вартуе ўваход. Ну даруйце мне, старому, гэтую бяскрыўдную забаву.

Недабудаваны гараж... Паўтары тысячы доўту... Тэрмінова трэба майстар, каб змураваць на летніку камін... Цікава, якая нітачка прывяла яго сюды? Ага, хоча вызнаць, іші каштоўныя яго абрэзы, тыя дзве цёмныя дошкі, на якіх амаль нічога не відаць і якія ён забраў пасля хайтураў з матчынай хаты. Мо пашэнціць каму-небудзь выгадна збыць, каб вярнуць пазыгкі?

Гэты лысаваты дагледжаны чалавек прыпыняеца каля мяне, я на імгненніе сустракаюся позіркам з мітусівымі вачыма за круглымі шкельцамі акуляраў, і гэтага дастаткова, каб кінуць вока ў яго будучыню.

Ён яшчэ не ведае, што там засталося зусім мала дзён. Але журботна мне з іншае прычыны.

Ну што, скажыце, зменіцца, калі ён даведаеца пра пухліну, якая ўжо расце ў ягоным страўніку? Пачне бегаць, шукаць нейкія лекі...

Я хацеў бы, шаноўныя, каб ён пачуў пра друкароў з нашае друкарні, што стаяла водбліз гарадскога млына да таго страшнага пажару пад час даўняй вайны са шведамі.

Пра худога і цыбатага, нібы птушка жораў, мніха, які ўзімку і ўлетку хадзіў у адной лапленай сутане і які насмельваўся казаць непачцівія слова самому князю, вінавацячы яго ў адступе ад бацькоўскіх звычаяў і слова. Казалі, мніх той быў заможным шляхціцам, ды змяняў поўны tryбух на друкарскі варштат, каб даць люду паспалітаму духоўную лусту, як запавечыў Францыск Скарына са слайнага места Полацкага.

Згадаў бы я і другога ў друкарскіх справах майстра, чалавека простай сялянскай крыві, што, ратуючыся ад гневу маскоўскага патрыярха, вярнуўся на Бацькаўшчыну, знайшоўши прыстанак у княскай друкарні. Не ведаю ягонага аблічча, бо быў ён не рымскае веры і касцёл абмінаў, не перажагнаўшыся, але ведаю, што ў астатні свой дзень друкаваў ён лемантар на роднай мове, калі ворагі былі ўжо на вуліцах места, і астатні раз убачыў сонца, баронячы на парозе друкарні кнігі. Лысаваты ўжо далёка адсюль — спяшаецца кудысьці ў вулічным збоі, а я па-ранейшаму думаю аб ім. Ці патрэбна яму тое, што я памятаю?

Раней я меркаваў, што яна, гэтая памяць, наогул не трэба нікому, апрача некалькіх дзівакоў, бо жыць без яе людзям зручней і ўтульней. Ды апошнім часам да мяне ўсё часцей прыходзяць іншыя думкі. Во ёсць жа Алена, і той мастак з рудымі вусамі, і фацэтны паэт, што складае пра мяне паэму... А пакуль ёсць сейбіты, будуць і ўсходы. Хіба могуць вякі велічы, перамогі пакутаў пакінуць па сабе толькі тло?

Зрэшты, дбаннем рэстаўрата раў, стагоддзяў пяць жыцця мне яшчэ забяспечана.

Так што, шаноўныя, пагледзімо.

1982